

A populista korszellem

*A populizmus annál inkább erősödni látszik,
minél többet bírálják az értelmiségiek.¹*

Amióta a nyolcvanas évektől kezdődően megerősödtek az úgynevezett „populista pártok”, több ezer könyv, cikk, rovat és vezércikk jelent meg róluk. Ezek legtöbbször vészjelzés, mivel az „újpopulistákat” általában fenyegetésként fogják fel a liberális demokráciára nézve. Habár a szerzők nem mindig biztosak abban, hogy pontosan mi is jellemző ezekre a pártokra, abban mindig egyetértenek, hogy az olyan pártok „populisták”, mint az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ), a francia Nemzeti Front (FN) vagy a holland Pim Fortuyn Listája (LPF). Egy másik pont, amelyben a legtöbb elemző egyetért, az, hogy „a populizmust kóros formának, pszeudo- és posztdemokratikus jellegűnek kell tekinteni, amelyet a demokratikus eszmék megromlása termel ki.”² Kiváltképp a német tudósok tekintik – Erwin K. Scheuch és Hans-Dieter Klingemann elméletével

A szerző politológus, PhD-fokozatát a Leideni Egyetemen szerezte, jelenleg a University of Georgia oktatója.

A fordítás a következő kiadás alapján készült: Cas Mudde: The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, Autumn 2004 (39):4, 542–563.

Jelen tanulmány korábbi változatai az Antwerpeni Egyetem Politikai és Társadalomtudományi Karán, a Readingi Egyetem Politikatudományi Tanszékén, illetve a Nottinghami Egyetemen tartott Populizmus és demokrácia c. műhelymunkán kerültek bemutatásra. Köszönetet szeretnék mondani minden résztvevőnek a megjegyzéseikért. Ezenkívül szeretnék köszönetet mondani Hans-Georg Betznek, Dani Filcnek és Peter Mairnak is a korábbi változatokhoz fűzött értékes megjegyzéseikért. Külön köszönet Jan Jagersnak, akinek szellemi hozzájárulása döntő jelentőségű volt a végleges változat kidolgozásában. Végül hálás vagyok a Brit Akadémia és a Carnegie Trust for Scotland nagylelkű anyagi támogatásáért is.

- 1 Pierre-André Taguieff: *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*. *Telos*, 1995 (103), 43.
- 2 Taguieff: i. m., 9.

összhangban – a jobboldali populistákat a nyugati demokráciák „normálpatológiájába” tartozóknak.³

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy három szinten is hozzájáruljon ahhoz a vitához, amely a liberális demokráciákban jelenleg zajlik a populizmusról. Először is a populizmusnak egy új és világos meghatározását mutatja be. Másodsorban elveti a normálpatológiai tézist, ehelyett amellet érvel, hogy a populista diskurzus mára fősodróvá vált a nyugati demokráciák politikájában. Sőt, akár populista korszellemről is beszélhetünk.⁴ Harmadsorban pedig amellet érvel, hogy a jelenlegi populista korszellemre adott magyarázatokat, illetve reakciókat komoly hiányosságok jellemzik, amelyek voltaképp inkább megerősítik, mintsem gyengítik a populizmust.

Meghatározni a meghatározhatatlant

A közbeszédben a populizmus fogalmának két értelmezése uralkodik, mindkettő nagymértékben túlterhelt és negatív. Az elsőben a populizmus a kocsmai törzsasztalok politizálását jelenti, vagyis egy nagyon érzelmi és egyszerűsített diskurzust, amely az emberek „zsigeri érzelmeire” irányul. Prózaiban fogalmazva: „[a] populisták célja az, hogy a modern politika gordiuszi csomóit az állítólag egyszerű megoldások kardjával vágják át.”⁵ Jóllehet ez a meghatározás intuitívnak tűnik, empirikus kutatásokban működtetni igencsak problematikus. Mitől „érzelmi” valami, semmint „racionális”, vagy „leegyszerűsítő”, semmint „komoly”? Ráadásul

- 3 Erwin K. Scheuch – Hans-Dieter Klingemann: Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften. *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialpolitik*, 1967 (12), 11–19. Míg ők a kifejezést a jobboldali radikalizmusra használták, az újabb szerzők a jobboldali populizmusra is alkalmazzák. Lásd főként Hans-Georg Betz: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Macmillan, Basingstoke, 1994.
- 4 Itt a pártpolitikára szorítkozom, fontos azonban hangsúlyozni, hogy a populista érvelés egyre inkább teret hódít a médiában és a társadalomtudományokban is. A médiapopulizmusról lásd Gianpietro Mazzoleni et al. (eds.): *The Media and Neo-Populism: A Contemporary Comparative Analysis*. VA, Praeger, Westport, 2003; a populizmusról a politikatudományban pedig lásd Hans Daalder: *A Crisis of Party? Scandinavian Political Studies*, 1992 (15):4, 269–88.
- 5 Harald Bergsdorf: Rhetorik des Populismus am Beispiel rechtsextremer und rechtspopulistischer Parteien wie der “Republikaner”, der FPÖ und des “Front National”. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 2000 (31):3, 624.

a politikai kampányok magvát a szlogenekben megfogalmazott politika képezi, mind a bal-, mind a jobboldalon vagy a centrumban.

A második értelemben a populizmust azoknak az opportunisták mód-szereknek a leírására használják, amelyek célja, hogy (gyorsan) elégedetté tegyék az embereket/a választókat – és így „vásárolják meg” a támogatásukat – ahelyett, hogy (racionálisan) a „legjobb alternatívát” keressék. Ilyen eljárás például, amikor közvetlenül a választásokat megelőzően csökkentik az adókat, vagy pedig anyagi előnyöket ígérnek mindenkinek, további járulékos költségek nélkül. De ki dönti el, hogy a politikai gyakorlat mikor „egészséges” vagy „korrekt”, és nem „populista” vagy „opportunisták”? Ahogy Ralf Dahrendorf találóan megjegyezte, „az egyik fél populizmusa a másik fél demokráciája, és fordítva”.⁶

Annak ellenére, hogy a populizmus mindkét értelmezése széles körben elterjedt, és úgy tűnik, valamilyen belső értékkel bír, nem jut el a lényegéig annak, amit az akadémiai szakirodalom általában populizmusnak tekint. Voltaképp mindkét jelenséget jobban lefedhetjük két másik fogalommal: a demagógiával, illetve az opportunizmussal. Jóllehet a fogalmi világosság és a meghatározást illető konszenzus az akadémiai közegben sem áll nagyon közel egymáshoz, a populizmus legtöbb definíciójának van legalább két közös vonatkozási pontja: „az elit” és „a nép”.⁷ Más szóval, a populizmus „az elit” és „a nép” kapcsolatáról mond valamit. John B. Judis és Ruy Teixeira egyértelműen és erőteljesen összegezte ezt a kulcsfontosságú kapcsolatot: „az emberek a hatalmasok ellen”.⁸ De ez még mindig nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mi is a populizmus: egy ideológia, egy szindróma, egy politikai mozgalom vagy pedig egy politikai stílus?⁹

A populizmust olyan *ideológiaként definiálom, amely szerint a társadalom végső soron két homogén és antagonisztikus csoportra, „a tiszta népre” és a „korrupt elitre” oszlik, és azt állítja, hogy a politikának*

- 6 Ralf Dahrendorf: Acht Anmerkungen zum Populismus. *Transit. Europäische Revue*, 2003 (25), 156.
- 7 Lásd, többek között, Werner W. Ernst: Zu einer Theorie des Populismus. In Anton Pelinka (ed.): *Populismus in Österreich*. Bécs, 1987. június, 10–25; Margaret Canovan: *Populism*. Junction, London, 1981.
- 8 John B. Judis – Ruy Teixeira: *The Emerging Democratic Majority*. Scribner, New York, 2002.
- 9 Az első háromról külön-külön lásd Donald MacRae, Peter Wiles, ill. Kenneth Minogue írásait a Ghiță Ionescu és Ernest Gellner szerkesztette kötetben (*Populism. Its Meanings and National Characteristics*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1969). Az utóbbiról pedig, többek között, Pierre-André Taguieff: *L'illusion populiste*. Berg International, Paris, 2002, ill. Armin Pfahl-Traugher: *Volkes Stimme? Rechtspopulismus in Europa*. Dietz, Bonn, 1994.

a nép „volonté générale”-ját (általános akaratát) kell kifejeznie.¹⁰ Az így felfogott populizmusnak két ellentéte van: az elitizmus és a pluralizmus. Az elitizmus a populizmus tükörképe: osztozik annak manicheus világnézetében, de olyan politikát szeretne, amelyben az erkölcsös elit, és nem az amorális nép nézetei fejeződnek ki.¹¹ A pluralizmus viszont elutasítja mind a populizmus, mind az elitizmus homogenitását, a társadalmat olyan heterogén gyűjtőfogalomnak tekinti, amelyet gyakran alapvetően eltérő nézetekkel és vágyakkal rendelkező csoportok és egyének alkotnak.

Bár a populizmus különálló ideológia, nem rendelkezik „ugyanolyan szintű intellektuális kifinomultsággal és következetességgel”, mint például a szocializmus vagy a liberalizmus.¹² A populizmus csak „szűken fókuszált” ideológia, amelynek „a politikai fogalmak szűkebb köréhez kapcsolódó, korlátozottabb középpontja” van.¹³ Alapfogalma nyilván „a nép”; bizonyos értelemben még „az elit” fogalma is ebből meríti az identitását – mint annak az ellentéte vagy végpontja. A populizmus mint szűken fókuszált ideológia könnyen összekapcsolható más, nagyon különböző (szűk vagy tág) ideológiákkal, mint a kommunizmus, az ökológizmus, a nacionalizmus vagy a szocializmus.¹⁴

A populizmus inkább moralizáló, mintsem programszerű.¹⁵ A populista diskurzus lényege az „elit” és „a nép” *normatív* megkülönböztetése, nem pedig a viselkedés vagy az attitűdök közötti empirikus különbségtétel. A populizmus szemlélete manicheus jellegű, csak barátok és ellenségek vannak benne. Az ellenfelek nemcsak eltérő prioritásokkal és

- 10 Ez a meghatározás a Jan Jagersszal folytatott huzamos és ösztönző viták eredménye, lásd a készülő doktori dolgozatát, melynek munkacíme „De stem van het volk? Een onderzoek naar populistische retoriek bij de Vlaamse politieke partijen” (Antwerpeni Egyetem). [Megjelent: De stem van het volk! *Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Universiteit Antwerpen, 2006.]
- 11 Azonban sok negatív populizmuskritika szerint „úgy tűnik, hogy az elitizmus a populizmus rejtett logikája”. Nadia Urbinati: *Democracy and Populism*. *Constellations*, 1998 (5):1, 113.
- 12 A. E. van Niekerk: *Populisme en Politieke Ontwikkeling in Latijns-Amerika*. Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam, 1972, 37.
- 13 Michael Freedon: Is Nationalism a Distinct Ideology? *Political Studies*, 1998 (46):4, 750.
- 14 Vö. Frank Decker: *Parteien unter Druck. Der neue Rechtspopulismus in den westlichen Demokratien*. Westdeutscher, Opladen, 2000; Paul Taggart: *Populism*. Open University Press, Buckingham, 2000; Taguieff: *Political Science Confronts Populism*. Id. kiad., 9–43.
- 15 Peter Wiles: A Syndrome, Not a Doctrine: Some Elementary Theses on Populism. In Ionescu – Gellner: i. m., 167.

értékekkel rendelkező emberek, hanem *gonoszak!* Tehát a kompromisszum lehetetlen, mivel „megrontja” a tisztaságot.¹⁶

Más definíciókkal ellentétben¹⁷ a populizmust nem úgy határozzuk meg, mint speciális szerveződési típust, vagyis karizmatikus vezetést, vagy mint speciális kommunikációs stílust, vagyis a közvetítés kiiktatását. Míg a karizmatikus vezetés, illetve a vezető és „a nép” közötti közvetlen kommunikáció gyakori a populisták között, ezek a jellemzők inkább *megkönnyítik*, semmint meghatározzák a populizmust. Valójában a populista szereplők jelenlegi sikere nem választható el az erős pártvezetőkre, illetve a pártvezetés és a támogatók közötti közvetlenebb kommunikációra vonatkozó általános igénytől, amely az elmúlt évtizedekben bontakozott ki.¹⁸

Fontos megjegyezni, hogy noha ez a meghatározás tág és sokféleképpen használható, ez nem azt jelenti, hogy minden politikai szereplő (mindig) populista lenne. Annak ellenére, hogy a gyűjtőpárt profilirányába mozdulnak el, a legtöbb főszdrú párt ideológiai programja még mindig elfogadja a liberális demokrácia pluralista világnézetét. Valójában a legfontosabb kortárs „populisták” nem mindig alkalmazzák a populista diskurzust. Például a Flamand Blokk (VB), amely – állítása szerint – azt mondja ki, amit a nép gondol, kezdetben a népet „intellektuális proletariátusnak” nevezte,¹⁹ a néhai Pim Fortuyn pedig nyíltan elismerte, hogy életmódja és nézetei túl haladóak a támogatói, azaz „a nép” számára.

Sokat írtak arról is, hogy „a nép” kifejezés homályos a populisták szóhasználatában. Néhány bíráló azzal érvelt, hogy ez a kifejezés csupán retorikai eszköz, amely voltaképpen semmilyen létező csoportra sem utal. Mások osztályfogalmakban értelmezik, azzal érvelve, hogy a populisták nem a nép egészére, hanem csak egy bizonyos osztályszegmensre utalnak.²⁰

- 16 Figyeljünk fel az ironikus hasonlóságra a jobboldalelles populista diskurzusok zömével, amely biológiai metaforákat állít szembe bármilyen kompromisszummal vagy együttműködéssel, mert „a populista vírus” „megfertőzi” a demokrácia „testét”.
- 17 Lásd, többek között, Kurt Weyland: Clarifying a Contested Concept. Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, 2001 (34):1, 1–22; Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad.; van Niekerk: i. m.
- 18 Erről a fejlődésről, amely gyakorlatilag minden politikai pártban végbemegy, attól függetlenül, hogy populisták-e vagy sem, lásd Klaus von Beyme: Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State? *Government and Opposition*, 1996 (31):2, 135–59.
- 19 Lásd Cas Mudde: *The Ideology of the Extreme Right*. Manchester University Press, Manchester, 2000, 112.
- 20 Pl. Torcuato S. Di Tella: Populism into the Twenty-First Century. *Government and Opposition*, 1997 (32):2, 187–200; Peter Worsley: Populism. In Joel Krieger (ed.): *The Oxford Companion to Politics of the World*. Oxford University Press, Oxford, 1993, 730–731; Ernesto Laclau: *Politics and Ideology in Marxist Theory*. New Left Books, London, 1977.

Paul Taggart jogosan utasítja el az osztályfogalmakban történő értelmezést, és „a nép” kifejezés használatát egy alternatív kifejezés, a „törzsterület” bevezetése segítségével kívánja tisztázni. Szerinte a törzsterület egy olyan hely, „ahol a populisták képzeletvilágában egy erőnyes és egységes nép lakozik”.²¹

A törzsterület fogalma segítségével hangsúlyozni lehet, hogy a populista propagandában a nép nem reális, és nem is foglal magába mindenkit, hanem valójában a népesség mitikus és konstruált részhalmaza. Más szóval, a populisták népe egy „imaginárius közösség”, akárcsak a nacionalisták nemzete.²² Ugyanakkor a törzsterület fogalma nem oldja meg a nép fogalmának fő problémáját, a homályosságát. Nem egyértelmű a jelentése, ebből következően egyik populista másként használja, mint a másik, akár ugyanazon az országon belül is. A brit konzervatívok számára a brit törzsterület például „Közép-Anglia” volt, míg a szélsőjobboldali Brit Nemzeti Párt „az őshonos britekre” hivatkozik.

Az viszont általában már világosabb, hogy a populisták kivel és mivel állnak szemben. A liberális demokratikus rendszerekben, ahol a politikai pártok a képviseleti folyamat főszereplői, nem meglepő, hogy a populisták propagandájában a pártellenes érzelmek játszanak kiemelkedő szerepet.²³ A populisták – gyakran implicite rousseau-i módon – azt állítják, hogy a politikai pártok megrontják a vezetők és a támogatók közötti kapcsolatot, mesterséges megosztottságot hoznak létre a homogén nép körében, és saját érdekeiket a nép érdekei fölé helyezik. Ám mivel a populisták inkább reformisták, mintsem forradalmiak,²⁴ a politikai pártokat önmagukban nem utasítják el. Inkább a megállapodott pártokkal állnak szemben, egy új típusú pártot követelnek (vagy magukat állítják be ilyennek); azaz populista jellegű pártellenes érzéseket, nem pedig szélsőséges pártellenes érzéseket fejeznek ki.²⁵

21 Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad., 95.

22 Az utóbbiról lásd Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso, London, 1983.

23 Vö. Susan Scarrow – Thomas Poguntke (eds.): *European Journal of Political Research*, 1996 (29):3. Különszám a pártokkal szembeni ellenszenvről.

24 Vö. Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad. Az, hogy a populisták, mint például Umberto Bossi, a Lega Nord vezetője azt állítják, hogy „forradalomra” töreksenek, nem törli el, hogy legfennebb a meglévő demokratikus rendszeren belül akarnak radikális változtatásokat.

25 A pártellenes érzelmek bemutatására a nemzeti populista pártokon belül, és a populista és a szélsőségespárt-ellenes érzések közötti különbséghez lásd Cas Mudde: *The Paradox of the Anti-Party Party: Insights from the Extreme Right*. *Party Politics*, 1996 (2):2, 265–76.

A fogalom további tisztázása érdekében, vizsgáljuk meg röviden a populizmusra vonatkozó különböző félreértéseket. Habár a populisták lehetnek emancipatorikusak, *nem* magukat az embereket, hanem inkább a politikai rendszeren belüli státuszukat akarják megváltoztatni. A populisták, állításuk szerint, az „elnyomott emberek” nevében beszélnek, és emancipálni akarják őket azáltal, hogy tudatosítják bennük ezt az elnyomást. Ám az értékrendjüket vagy az „életmódjukat” nem akarják megváltoztatni. Ezzel alapvetően különböznek például a (korai) szocialistáktól, akik azt szerették volna, hogy „felemeljék a munkásokat” azáltal, hogy átképzik őket, megszabadítva így a „hamis tudattól”. A populisták számára azonban az emberek tudata, amelyre általában *józan* eszként hivatkoznak, az alapja minden jó (politiká)nak.

A populizmus nem feltétlenül áll szemben a technokrata intézkedésekkel, különösen ha ezek segítenek megszabadulni a (megállapodott) politikusoktól. Az egyik legsikeresebb populista mozgalom, a kanadai Social Credit jórészt a technokrata rezsimmel értelt. Szerintük „az emberekkel konzultálni kell a politika tág értelemben vett paramétereiről, a szakértőknek pedig ki kell alakítaniuk azokat a mechanizmusokat, amelyek gyakorlatba ültetik ezt a politikát.”²⁶ Ebben a nézetben az a lényeges, hogy a szakértők *nem másítják meg* a nép kívánságait, mindössze azt biztosítják, hogy az emberek kívánságai a lehető legmegfelelőbb módon valósuljanak meg. Ez a „szakértőkbe” vetett bizalom és vele együtt a politikusok iránti bizalmatlanság, fellelhető a kortárs populisták, leginkább Silvio Berlusconi és Pim Fortuyn nézeteiben is.

Végül a szakirodalomban elterjedt néhány olyan nézet is, amelyet inkább árnyalni kell, semmint elutasítani. Először is: különböző szerzők azzal érveltek, hogy a populizmus „vonakodva politizál”.²⁷ Úgy gondolom, hogy ez a kijelentés további pontosításra szorul, ha azt szeretnénk, hogy teljesen egyértelmű legyen. Ha olyan populista *szereplőket* veszünk figyelembe, mint például Filip Dewinter (VB) vagy Jörg Haider (FPÖ), akkor komolyan nem érvelhetünk amellett, hogy ők csak vonakodva politizálnak. Ők nem is állítják ezt magukról. Inkább a populista vezetők *törszterülete* az, amely vonakodva politikai (lásd alább).

Másodszor: a szakirodalom nagy része azt állítja, hogy a populizmus (társadalmi) válságjelenség. A közelmúlt „populista mozgalma” tekintetében az állítólagos válság a posztindusztriális társadalom átalakulásának az eredménye, valamint annak, hogy a szociáldemokrácia

26 Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad., 68.

27 Uo., 3.

nem megfelelő módon próbálta kezelni ezt.²⁸ Talán a válság túl erős kifejezés, de a populista törzsterület csak akkor aktivizálódik, ha különleges körülmények adódnak: leginkább a tartós politikai ellenérvés, a „mi életmódunkat” érintő komoly(nak érzékelt) kihívás és egy vonzó populista vezető jelenléte. Ami azonban a populisták törzsterületét elkülöníti a többi tiltakozásra hajlamos csoporttól, az az aktivitás hiánya, mivel általában a populista szereplőknek kell mozgósítaniuk őket, és nem maguktól ragadják meg a kezdeményezést.

A következő elemzés során elsősorban arra a populista korszakokra összpontosítok, amely az 1990-es évek kezdete óta a liberális demokráciát jellemzi. A példáimat javarészt nyugat-európai politikai pártokból, esetenként ausztráliai, új-zélandi és észak-amerikai pártokból merítem.²⁹

A kortárs populizmus

Nyilvánvaló, hogy a populizmus korántsem új jelenség a liberális demokráciák politikájában. Valójában a XIX. század végi amerikai Néppártot tartják az egyik meghatározó populista mozgalomnak. Még a háború utáni Európában is voltak különböző populista jelenségek: leginkább Guglielmo Giannini Közemberfrontja az 1940-es évek végi Olaszországban, Pierre Poujade Uniója a Kereskedők és Kézművesek Védelmére az 1950-es évek végi Franciaországban, Koekoek gazda Parasztpártja (az 1960-as évek végi Hollandiában), vagy pedig Mogens Glistrup dán Haladáspártja (az 1970-es években).

Míg ezeket a pártokat általában mind a politikai spektrum jobb oldalára sorolják be – noha ideológiailag távolról sem azonosak –, az 1960-as évek vége és az 1980-as évek közötti időszakban a populista kritika elsősorban a(z új) baloldaltól érkezett. 1968-ban a militáns diákok, az 1970-es években az Új Baloldal és az Új Társadalmi Mozgalmak,

28 René Cuperus: *The Populist Deficiency of European Social Democracy. Internationale Politik und Gesellschaft*, 2003 (3), 83–109; Michael Ehrke: *Rechtspopulismus in Europa: die Meuterei der Besitzstandswahrer*. FES Library, Bonn, 2002.

29 Kelet-Európát azonban csak érintőlegesen említem ebben a tanulmányban. Habár a populizmus hasonló formái elterjedtek Európa keleti részén is, jellegzetes gyökereik és megoldásaik tárgyalása a képet inkább homályosítaná, semmint megvilágítaná. A kelet-európai populizmushoz lásd: Cas Mudde: *In Name of the Peasantry, the Proletariat, and the People: Populisms in Eastern Europe. East European Politics and Societies*, 2001 (15):1, 33–53.

az 1980-as évek elején pedig a Zöld vagy Új Politika pártok voltak a legfontosabb szereplői. A korai zöldek klasszikus populista módon megvetették a politikát és „a politikai elitet”. Minden vonalon – ideológiailag, szervezeten és a részvétel tekintetében – a főszórú pártok szöges ellentétéként mutatkoztak be. Ugyanakkor a zöld pártok a népet mint egészét képviselték, gyakran a józan ész és „a nép” tisztességes értékeiért szálltak síkra.³⁰

Manapság a populizmus ismét főleg a (radikális) jobboldalhoz kapcsolódik. Az akadémiai értekezésekben és az újságcikkekben a kortárs populizmus legtöbbet hivatkozott példái az olyan radikális jobboldali pártok, mint Jörg Haider FPÖ-je, Jean-Marie Le Pen FN-ja vagy Pauline Hanson One Nation-je.³¹ A nem radikális jobboldali pártok is egyre inkább besorolhatóak a „jobboldali populizmus” kategóriájába, leginkább Silvio Berlusconi Forza Italiája vagy Pim Fortuyn LPF-je.³² Ez nem teljesen logikátlan, hiszen a jobboldal a nemzetre összpontosít, a radikális jobboldal pedig nacionalista. Könnyen át lehet váltani a „nemzetről” a „népre”, és a kettő közötti különbség gyakran korántsem egyértelmű.³³

A populizmust ugyanakkor a (radikális) baloldalon is megtalálhatjuk.³⁴ A háború utáni Európa egyik leginkább híres-hírhedt baloldali populistája a francia Bernard Tapie, korábbi üzletember, aki botrányos politikai karriert futott be mind a főszórú Szocialista Pártban, mind

- 30 Lásd Paul Taggart: *The New Populism and the New Politics. New Protest Parties in Sweden in a Comparative Perspective*. Macmillan, Basingstoke, 24–25; Patrick Hassenteufel: Structures de représentation et „appel au peuple”. Le populisme en Autriche. *Politix*, 1991 (14):2, 95–101.
- 31 Lásd többek között Hans-Georg Betz – Stefan Immerfall (eds.): *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*. St Martin’s Press, New York, 1998; Pfahl-Traugher: i. m.
- 32 Vö. Reinhard Heinisch: Success in Opposition – Failure in Government: Explaining the Performance of Right-Wing Populist Parties in Public Office. *West European Politics*, 2003 (26):3, 91–130; Michael Jungwirth (ed.): *Haider, Le Pen & Co. Europas Rechtspopulisten*. Styria, Graz, 2002; Decker: *Parteien unter Druck*. Id. kiad.
- 33 A nacionalizmus és a populizmus közötti kapcsolathoz, ill. a „nemzeti populizmus” fogalmához lásd Taguieff: *Political Science Confronts Populism*. Id. kiad., 9–43; Angus Stewart: The Social Roots. In Ionescu–Gellner: i. m., 183–185.
- 34 Simon Clarke rámutatott, hogy a marxizmus–leninizmus alapvetően populista jellegű, míg Ernesto Laclau a szocializmust „a populizmus legmagasabb formájának” nevezte. Lásd Simon Clarke: Was Lenin a Marxist? The Populist Roots of Marxism-Leninism. In Werner Bonefeld – Sergio Tischler (eds.): *What is to Be Done? Leninism, Anti-Leninist Marxism and the Question of Revolution Today*. Ashgate, Aldershot, 2002, 44–75; Ernesto Laclau: *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism–Fascism–Populism*. New Left Books, London, 1977, 196.

pedig a kívülálló Radikális Pártban. A baloldali populizmus általában a parlamenten kívüli pártok körében a legerősebb, mint például a (Kelet-)Német Demokratikus Szocializmus Pártja, a Skót Szocialista Párt vagy a Holland Szocialista Párt.³⁵ Ezek a baloldali populista pártok a demokratikus szocialista ideológiát ötvözik erős populista diskurzussal. Többé már nem a proletariátus élcsapataként állítják be magukat, hanem *vox populiként*, a nép hangjaként.

Az Egyesült Államokban a populizmus a tizenkilencedik századtól fogva mélyen gyökeret vert a fősodró politikában.³⁶ Míg a populizmus hagyományosan leginkább a Demokrata Párthoz társult, a republikánusokról is tudjuk, hogy szintén folyamodtak ehhez. Az elmúlt évtizedekben számos megfigyelő azt állította, hogy a populizmus az amerikai elnökjelöltek győzelmében és vereségében egyaránt fontos szerepet játszott Reagantól Clintonig vagy az ifjú Bushtól Al Gore-ig.³⁷ Emellett számos harmadik párt jelöltje is sikeres populista kampányt folytatott, legutóbb Ross Perot, Ralph Nader és Pat Buchanan.

Míg korábban a populizmus a nyugat-európai fősodró politikában nem játszott annyira kiemelkedő szerepet, az elmúlt évtizedben számottevő változás észlelhető ezen a téren. Különböző fősodró ellenzéki pártok ismerős populista érvekkel intéztek kihívást a kormányokkal szemben. Például a 2001-es brit parlamenti választási kampány során a toryk vezetője, William Hague az Új Munkáspárt vezetőségét „lekezelő liberális elitként” emlegette. Ugyanakkor gyakran használta a „belvárosi” kifejezést is, azzal érvelve, hogy a New Labour elitje Londonban mit sem tud arról, hogy szerte az országban (azaz „Közép-Angliában”) mit gondol és mit érez az angol nép.³⁸ Ez hasonlít a korrup, nagyvárosi,

35 Lásd Cas Mudde: *Extremist Movements*. In Paul Heywood et al. (eds.): *Developments in West European Politics 2*. Palgrave, Basingstoke, 2002, 135–148; illetve Amir Abedi: *Anti-Political Establishment Parties*. Routledge, London, 2004.

36 Lásd többek között Alan Ware: *The United States: Populism as Political Strategy*. In Yves Mény – Yves Surel (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave, Basingstoke, 2002, 101–119; John Gerring: *Party Ideologies in America, 1828–1996*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Michael Kazin: *The Populist Persuasion: An American History*. Basic Books, New York, 1995.

37 Például Terri Bimes: *Ronald Reagan and the New Conservative Populism*. Az APSA [Amerikai Politikatudományi Társaság] éves ülésén bemutatott dolgozat. Boston, 2002. augusztus 29. – szeptember 1.; Judis – Teixeira: i. m.; Scott D. Wells et al. (eds): *Al Gore and Election 2000: Populist Discourse and Strategies*. Az APSA éves ülésén bemutatott dolgozat. Boston, 2002. augusztus 29. – szeptember 1.

38 Lásd http://news.bbc.co.uk/2/hi/special_report/1999/02/99/e-cyclopedia/1070504.stm.

urbánus elit és a tiszta, őshonos, vidéki nép közötti klasszikus populista különbségtételhez.³⁹

Az, hogy a populizmus nem korlátozódik sem a jobboldalra, sem pedig az ellenzékre, többek között Nagy-Britanniában is látható. Ahogy Peter Mair átütő erővel bizonyította, Tony Blair Új Munkáspártja a fősodró populizmus bajnoka volt hatalomra jutása előtt és azt követően.⁴⁰ Érdekes példa lehet a populizmus széles körű és változatos használatára a munkáspárti kormány és a Vidéki Szövetség közötti harc is. Mindkettő erős populista retorikát alkalmaz: míg a Szövetség azzal érvel – akárcsak a toryk korábbi vezetője, Hague –, hogy a munkáspárti kormány egy (el)idegen(edett) elit, amely veszélyezteti az (igazi) angol nép életmódját, a Munkáspárt úgy tünteti fel magát, mint az (igazi) angol nép bajnoka a (felsőosztálybeli) elit kiváltságai ellenében.

A baloldali kormánypopulizmusnak egy másik fő képviselője Steve Stevaert, Flandria korábbi miniszterelnök-helyettese és a Flamand Szocialista Párt jelenlegi vezetője. Amikor – egy amerikai jogtudóst idézve – Geert Bourgeois, a flamand nacionalisták vezetője bírálta Stevaert „grátis politikáját”, ő így válaszolt: „Megértem, hogy Geert Bourgeois az érvek tekintélyével szereti alátámasztani a nézeteit, de én inkább a nép bölcsességére alapozom a magaméit.”⁴¹ Párttársa, Frank Vandenbroucke, a szociális ügyekért és a nyugdíjakért felelős akkori miniszter nyíltan síkraszállt a „megalapozott baloldali populizmus” mellett.⁴²

Következésképp: a populizmus a nyugati demokráciákban a politika állandó vonásává vált nagyjából az 1990-es évek eleje óta. Míg a populizmusra még mindig főként a kívülálló vagy feltörekvő pártok támaszkodnak, addig a fősodró politikusok, kormányon levők és ellenzékiek is élnek vele – általában a populista kihívás ellensúlyozására. Sőt olyan vezető baloldali miniszterelnökök (vagy -helyettesek), mint Tony Blair vagy Steve Stevaert a kortárs populizmus legtisztább példáit szolgáltatták. Ez felveti a kérdést, hogy a nyugati demokráciák miért éppen most szembesülnek ezzel a populista korszellemmel?

39 Lásd pl. Lackó Miklós: *Populism in Hungary: Yesterday and Today*. In Joseph Held (ed.): *Populism in Eastern Europe. Racism, Nationalism, and Society*. East European Monographs, Boulder, CO, 107–128.

40 Lásd Peter Mair: *Populist Democracy vs. Party Democracy*. In Mény – Surel: *Democracies and the Populist Challenge*. Id. kiad., 81–98; Peter Mair: *Partyless Democracy and the “Paradox” of New Labour*. *New Left Review*, 2000 (2), 21–35.

41 *De Standaard*, 2002. december 2.

42 *De Morgen*, 2002. május 21. René Cuperus, a Holland Munkapárt tudományos irodájának vezető kutatója szintén azt állítja, hogy „a szociáldemokráciának mernie kellene baloldali módon »populistábbnak« lenni”. Lásd Cuperus: i. m., 108.

A jelenlegi populista korszellem okai

Amennyiben választ keresünk arra a kérdésre, hogy manapság miért támogatják olyan sokan a populista elképzeléseket és politikusokat, az egyik magyarázat annyira nyilvánvaló, hogy gyakran figyelmen kívül hagyják: „nem szabad *a priori* elutasítanunk azokat a vádakat, amelyeket a fősodró politikát ellenző szereplők megfogalmaznak”.⁴³ Lehet, hogy a populisták érvei igazak, és ez magyarázatot adhat arra, hogy miért olyan sikeresek.

Először is: korruptabbak az elitek manapság, mint az 1990-es évek előtt? Nyilvánvaló, hogy ez bonyolult kérdés, mivel a korrupció nemcsak ellentmondásos fogalom, hanem alapértelmezésben is olyan zavaros ügy, amelyre nehéz megbízható, összehasonlító adatokat hozni. A legtöbb szakértő szerint „a pártokhoz köthető korrupció meglete korántsem új. (...) Az azonban valószínűleg új benne, hogy botrány kerekedhet, mihelyt a korrupció bizonyítékait nyilvánosságra hozzák.”⁴⁴

Másodszor: igaz-e az, hogy ma „a nép” és „az elit” távolabb áll egymástól, mint a múltban? Klaus von Beyme szerint „sok olyan tendencia észlelhető a modern demokráciákban, amely megerősíti a politikai osztály elkülönülését a szavazóbázisától, mint például a pártok közpénzből való finanszírozása, a politikai tevékenységek monopolizálása, vagy a kormány és az ellenzék együttműködése.”⁴⁵ Különösen ez utóbbi, az európai pártrendszeres kartellezési gyakorlata kapott nagy figyelmet mind a kutatók, mind a populisták részéről.⁴⁶

Az is igaz, hogy „az összes párthoz tartozó politikus egyre jobban hasonlít egymáshoz szociológiai és politikai értelemben (középosztálybeliek és mérsékeltek).”⁴⁷ Ez ugyanakkor a választóikról is elmondható, bár valamelyest kisebb mértékben. Így, ha elfogadjuk is a jogalkotó elitek

43 Andreas Schedler: Anti-Political-Establishment Parties. *Party Politics*, 1996 (2):3, 297.

44 Paul Heywood et al: Political Corruption, Democracy, and Governance in Western Europe. In Heywood et al.: i. m., 196–197. Lásd ugyanakkor F. F. Ridley – Alan Doig (eds.): *Sleaze: Politicians, Private Interests & Public Reaction*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

45 Lásd Klaus von Beyme: The Concept of Political Class: A New Dimension of Research on Elites? *West European Politics*, 1996 (19):1, 84.

46 Az eredeti tézishoz lásd Richard S. Katz – Peter Mair: Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1995 (1):1, 5–28. A vita áttekintéséhez lásd Ludger Helms: Die „Kartellparteien” – These und ihre Kritiker. *Politische Vierteljahresschrift*, 2001 (42):4, 698–708.

47 Richard S. Katz: Party Organizations and Finance. In Lawrence LeDuc et al. (eds.): *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*. Sage, Thousand Oaks, 1996, 132.

folyamatos társadalmi elkülönülését, nem valószínű, hogy „a társadalmi távolság” az elitek, illetve az állampolgárok zöme között jelentősen megnőtt volna az elmúlt évtizedek folyamán.⁴⁸ Összefoglalva: jóllehet tényleg van némi igazság a populisták állításaiban, úgy tűnik, az, ahogy az emberek észlelik a dolgokat, sokkal fontosabb, mint maguk a tények.

A dolgok észlelésében bekövetkezett változás kétségtelenül szoros összefüggésben van azzal, miként változott meg a média szerepe a nyugati demokráciákban. Még akkor is, ha csak a háború utáni időszakra szorítkozunk, jelentős változásokat figyelhetünk meg a média fontosságában, szerepében és hatáskörében. Annál, hogy a szenny és a korrupció ténylegesen elterjedt a politikában, sokkal fontosabb az, ahogyan a médiában beszélnek a politikáról – vagyis az, hogy a hírekben a negatív és szenzációhajhász elemekre összpontosítanak. Két fő oka van annak a változásnak, ahogyan a média (nagy része) manapság a politikáról beszél: a függetlensége és a kommercializálódása.⁴⁹

A politikai pártok hagyományosan szorosan ellenőrizték a nyugati média nagy részét; az újságok gyakran az egyes pártok szubkultúrájának részét képezték. Ez valamelyest megváltozott a rádió, és még inkább a televízió elterjedésével – jóllehet sok országban a fősodró pártok eredetileg szorosan ellenőrizték a közszolgálati műsorszolgáltatást is. Az 1960-as évek vége óta a média nagy része jelentős, ha nem éppen teljes függetlenségre tett szert a politikai pártoktól. Ugyanakkor a közszolgálati média (különösen a televízió) számára nagy kihívássá vált a magánkézben levő média, ami az olvasókért és a nézőkért folyó harcot eredményezett, ennek következtében a politika minél szélsőségesebb és botrányosabb aspektusaira összpontosítanak – és nemcsak a „bulvármédiában”. Ez a fejlemény nem csupán megerősítette a népszerű elitellenes érzelmeit, hanem egyben tökéletes játékkeret is biztosított a populista szereplők számára, akik nemcsak fogékony közönségre találtak, hanem egy nagyon fogékony médiumra is.⁵⁰ Ahogy egy elemző megjegyezte Ausztria kapcsán: „Haidernak szüksége volt a médiára, és annak is órá.”⁵¹

48 Vö. Pippa Norris: Legislative Recruitment. In LeDuc et al.: i. m., 184–215.

49 Lásd többek között Joseph N. Cappella – Kathleen Hall Jamieson: *Spiral of Cynicism. The Press and the Public Good*. Oxford University Press, New York, 1997; Holli A. Semetko: The Media. In LeDuc et al.: i. m., 254–279.

50 A média és a populizmus közötti kapcsolatról lásd leginkább: Mazzoleni et al.: i. m. Az új média sajtóságos szerepéről lásd Barrie Axford – Richard Huggins: *Anti-Politics or the Triumph of Postmodern Populism in Promotional Cultures. Telematics and Informatics*, 1998 (15):3, 181–202.

51 Charles E. Ritterband: Kärtner Chamäleon. Jörg Haiders Auf- und Abstieg Österreich. *Internationale Politik*, 2003 (4), 28. A populizmus és a média közötti teljes szimbiózis Olaszországban valósult meg. Lásd Paul Statham: Berlusconi, the Media, and the New Right in Italy. *Press/Politics*, 1996 (1):1, 87–105.

Pozitívabb megközelítésben – és némileg paradox módon –, az emberek azért lettek fogékonyabbak a populizmusra, mert képzetesebbé és emancipáltabbá váltak.⁵² Az 1960-as évek egalitarizmusának következtében a polgárok ma már többet várnak el a politikusoktól, és sokkal kompetensebbnek érzik magukat arra, hogy a tetteiket megítéljék.⁵³ Ez a „kognitív mobilizáció”⁵⁴ oda vezetett, hogy az állampolgárok többé már nem fogadják el, hogy az elit gondolkodjon helyettük, és nem hiszik el vakon, amit az elit mond nekik.

Ez megmagyarázza azt is, hogy a kortárs populisták miért húznak anynyi hasznot abból, hogy ők töltsék be a tabudöntögetők és a politikai korrektség elleni harcosok szerepét.⁵⁵ A politikai korrektség és a tabuk korántsem új jelenségek a liberális demokráciákban, jóllehet egyesek azzal érvelhetnek, hogy az utóbbi években szigorúbban érvényesítették őket, főként a „rasszizmusra” vonatkozó tiltásokat. A polgárok emancipációjának köszönhetően azonban vitatott problémákká váltak.

A szerzők több évtizeden keresztül megfigyelték, hogy a nyugati demokráciákban van egy olyan fejlemény, amely a politikamentesség vagy az ideológiailag megalapozatlan politika irányába mutat.⁵⁶ Ez a fejlemény a korábbi konszociális demokráciákban (pl. Ausztria, Belgium, Svájc) volt a leghangsúlyosabb, amelyek a legerősebb populista kihívásokat (és kihívókat) hozták létre. Mivel ezekben az országokban az 1960-as évek vége óta javarészt felszámolták a társadalom hagyományos oszlopait, átalakultak „depolitizált demokráciákká”,⁵⁷ ahol a politikát felváltotta a közigazgatás (modern szóhasználatban: a kormányzás lépett a kormányzat helyére). Nem

- 52 Klaus von Beyme szavaival: „Az oktatás általánossá válása csökkentette a távolságot a politikai elit és a választó átlagos oktatási tapasztalata között.” Von Beyme: *Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State?* Id. kiad., 146.
- 53 Lásd, többek között, Susan J. Pharr – Robert D. Putnam (eds.): *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Democracies*. Princeton University Press, Princeton, 2000; Pippa Norris (ed.): *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- 54 Russell J. Dalton: *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Chatham House, Chatham, 1996.
- 55 Vö. Hajo Funke – Lars Rensmann: Wir sind so frei. Zum rechtspopulistischen Kurswechsel der FDP. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2002 (7), 822–828; Kees van Kersbergen: Is Nederland een democratie? *De Helling*, 2002 (15):3, 23–25.
- 56 Pl. John Clayton Thomas: Ideological Trends in Western Political Parties. In Peter H. Merkl (ed.): *Western European Party Systems*. Free Press, New York, 1980, 348–366; Mostefa Rejai (ed.): *Decline of Ideology?* Aldine/Atherton, Chicago, 1971.
- 57 Arend Lijphart: *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. University of California Press, Berkeley, 1968.

meglepő, hogy a „közügyek területének újrapolitizálására” vonatkozó populista felhívás⁵⁸ és tabudöntőgető szerep itt talált a legfogékonyabb közönségre.

Végül számos olyan általános fejlemény létezik, amely a nyugati demokráciákban megváltoztatta a társadalmat és a politikát, és sok esetben hatást gyakorolt a populizmus sorsára is. Mivel ezek a fejlemények jól dokumentáltak, csak rövid megjegyzést fűznék a populizmushoz való viszonyukhoz. Először is: a posztindusztriális társadalom felé való fejlődés sok választót tántorított el a párthűségtől, növelte a megosztottság szerepét, és ezáltal teret adott az új, kevésbé ideologikus pártoknak.⁵⁹ Másodsor: a hidegháború vége megváltoztatta a politikai viszonyokat a liberális demokráciákon belül, illetve a hozzájuk való viszonyulást. A legfontosabb, hogy a demokrácia elveszítette az ősellenségét, amelyhez viszonyítva mindig kedvező színben tűnt fel, és a „létező demokráciák” most egyre kedvezőtlenebb színben tűnnek fel az elméleti modellekhez viszonyítva. Harmadszor: a globalizációt, a ténylegeset vagy az akként észleltet, egyre inkább úgy állítják be, mint ami komolyan korlátozza a nemzeti elit hatalmát.⁶⁰ Mi több, míg a fősodró politikusok hajlamosak arra, hogy a globalizáció elkerülhetetlen következményeként magyarázzák a negatív gazdasági fejleményeket, addig a pozitívakat saját gazdaságpolitikájuk eredményeként könyvelik el. Ezáltal a populista kihívással szemben megfogalmazott legfőbb érvüket gyengítik, ti. hogy valószínűtlen a „politika teljes elsődlegessége”.

Az említettek közül több tényező, főként a média szerepének megváltozása és a polgári emancipáció együttesen vezettek a „politikai tisztesség” demisztifikációjához. Egyre több polgár gondolja úgy, hogy megfelelően érti, mit tesznek a politikusok, és hogy ő ugyanezt jobban is meg tudná tenni. Bár ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy sokan meg is akarják tenni, abban az értelemben, hogy aktívan részt vennének a politikai élet különböző területein (lásd alább), de azt igen, hogy az elit és a polgárok közötti viszony jelentősen, és talán visszavonhatatlanul megváltozott az elmúlt évtizedek során.

- 58 Lothar Probst: Die Erzeugung „vorwärtsgerichteter Unruhe”. Überlegungen zum Charisma von Jörg Haider. *Vorgänge*, 2002 (41):4, 39.
- 59 Lásd, többek között, Herbert Kitschelt (Anthony McGannellal közösen): *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1995; Russell J. Dalton et al. (eds.): *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. Princeton University Press, Princeton, 1994.
- 60 Pl. Mark Blyth: Globalization and the Limits of Democratic Choice. *Social Democracy and the Rise of Political Cartelization. Internationale Politik und Gesellschaft*, 2003 (3), 60–82; Philippe C. Schmitter: The Future of Democracy: Could It Be a Matter of Scale? *Social Research*, 1999 (66):3, 933–958.

Max Weber köztudottan a tekintély három típusát különböztette meg: a hagyományost, a jogit és a karizmatikust.⁶¹ A liberális demokráciák – az alkotmányos monarchiák figyelemre méltó kivételével – leggyőzték a hagyományos típust, a valódi, vagyis a jogi tekintélynek pedig a kompetencián kell alapulnia. A nyugati demokráciákban a politikusokat (főként a minisztereket) tulajdonképpen a feltételezett kompetenciájuk alapján tartották nagy becsben.

Az állampolgárok emancipációja, valamint a fent említett egyéb tényezők aláásták az elit kompetenciáját, vagy legalábbis azt, ahogyan a polgárok ezt a kompetenciát észlelték,⁶² és ezáltal az elit (jogi) tekintélyt is. Következésképpen nagyobb mozgástér nyílik a harmadik tekintélytípus, a karizmatikus számára. Jóllehet a karizmatikus vezetés nem azonos a populista vezetéssel, mindazonáltal fontos hasonlóságok vannak közöttük, ezért nem meglepő, ha a populisták a karizmatikus tekintélyre való áttérés fő nyertesei között lesznek (ezt lásd alább).⁶³

A populista kihívásra adott válaszok

A legtöbb akadémiai és politikai reakció, amely a populista kihívásra született, „több” vagy „valódi” demokráciát követelt. Ehhez elég egy pillantást vetnünk az olyan többé-kevésbé újfajta demokráciatípusok egyelőre kezdeti fázisban levő szakirodalmára, mint például a deliberatív demokrácia, a digitális demokrácia vagy az e-demokrácia.⁶⁴ Politikai szinten példaértékű Romano Prodinak, az Európai Bizottság elnökének

61 Max Weber: *Politik als Beruf*. Duncker & Humblot, Berlin, 8. kiad., 1987. [Magyarul: Max Weber: A politika mint hivatás”. In *Uő: A tudomány és a politika mint hivatás*. Kossuth, Bp., 1995, 56. Ford. Glavina Zsuzsa.]

62 A szakértelem fontosságáról, illetve az elit és az állampolgárok megváltozott viszonyáról e tekintetben lásd Cuperus: i. m., 83–109; Milo Anstadt: *Vrijheid der onvolwassenen. De Groene Amsterdammer*, 2002 (126):49, 30–33.

63 A jobboldali populizmusról és a karizmatikus vezetésről lásd Roger Eatwell: *The Rebirth of Right-Wing Charisma? The Cases of Jean-Marie Le Pen and Vladimir Zhirinovskiy. Totalitarian Movements and Political Religions*, 2002 (3):3, 1–23; Ami Pedahzur – Avraham Brichta: *The Institutionalization of Extreme Right-Wing Charismatic Parties. Party Politics*, 2002 (8):1, 31–49.

64 Többek között lásd Barry N. Hague – Brian D. Loader (eds.): *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*. Routledge, London, 1999; Jon Elster: *Deliberative Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Ian Budge: *The New Challenge of Direct Democracy*. Polity, Cambridge, 1996.

a következő kijelentése: „Az emberek egy sokkal inkább részvételi, „gyakorlati” demokráciát akarnak. Azt... [akarják], hogy teljes mértékben részt vegyenek a célok kijelölésében, a politika alakításában és az előrehaladás értékelésében. És igazuk van.”⁶⁵

Egy 2002. október 11-én, Párizsban tartott, a demokráciából való kiábrándulásról szóló konferencián Philippe Schmitter rámutatott a megállapodott pártok elitjének körében elterjedt skizofréniára: egyszerre próbálják lezárni és megnyitni a politikai rendszert. Valóban, ebben a kartellezés egyik változatát is lehet látni, azaz a pártrendszer bezárását a kihívók kooptálása révén, ugyanakkor demokratizálást is, a politikai rendszer megnyitását a közvetlen demokrácia (pl. népszavazások) vagy az e-kormányzás bizonyos elemeinek a bevezetésén keresztül.

Az Új Baloldal, az Új Társadalmi Mozgalmak, valamint a Zöld és Új Politika pártok populista követeléseire a „deliberatív demokrácia” vagy a „részvételi forradalom” volt a válasz. Viszont alapvető különbség van e mozgalmak populistái és a jelenlegi populista korszellem között. Ezt a legjobban a törzsterület szemléltetheti, vagyis a népnek az az értelmezése, amelyre a populisták támaszkodnak. Az Új Baloldal populizmusa aktív, magabiztos, jól képzett, haladó szellemű emberekre irányult. Ezzel éles ellentétben a jelenlegi populizmus a „csendes többség” lázadása. A Berlusconihoz vagy Haiderhez hasonló populisták törzsterületén az a keményen dolgozó, enyhén konzervatív, törvénytisztelő állampolgár él, aki csendben, de egyre növekvő dühvel szemléli, hogy világát „megrontják” a progresszívek, a bűnözők és az idegenek.

Röviden, a kortárs populista lázadás sok szempontból ellentétes 1968 és az azt követő évek populizmusával. Míg a „csendes forradalom” populistái nagyobb részvételt és kevesebb vezetést akartak, a „csendes ellenforradalom” populistái több vezetést és kevesebb részvételt.⁶⁶ Amint Robert A. Dahl rámutatott, (...) túlságosan gyakori hiba (...) a demokráciát egyszerűen politikai részvételnek tekinteni, és azt feltételezni, hogy ha a demokratikus országokban néhány ember azt állítja, becsüli a demokráciát, ez abból adódik, hogy örömet vagy elégedettséget érez attól, hogy ténylegesen részt vesz a politikai életben. És ha kiderül, hogy különösebben nem élvezik a politikai életben való részvételt, és

65 Romano Prodi: Shaping the New Europe. Speech in the European Parliament. Strasbourg, 15 February 2000; elérhető az alábbi oldalon: <http://www.ecnais.org/html/pages/Bulletin/Prodi.htm>.

66 Lásd külön-külön, Roland Inglehart: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton University Press, Princeton, 1977; Piero Ignazi: *The Silent Counter-Revolution. Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe*. *European Journal of Political Research*, 1992 (22):1–2, 3–34.

ez nem is foglalkoztatja őket, akkor úgy tűnhet, hogy nem is törődnek a demokráciával.⁶⁷

A populisták jelenlegi szavazóbázisa támogatja a demokráciát, de nem akarja, hogy állandóan a politikával zaklassák. Sőt, „közel fél évszázadot lefedő felmérések jórészt azt bizonyítják, hogy a polgárok szerint vajmi keveset ér, hogy valóban részt vesznek a politikai életben.”⁶⁸ Az igaz, hogy alapvető döntések esetében hallatni akarják a hangjukat, de elsősorban és legfőképpen *vezetőket* akarnak. Olyan politikusokat, akik *ismerik* (nem pedig „meghallgatják”) az embereket, és igyekeznek megvalósítani vágyaikat.

A kortárs populizmus szavazóbázisa így elsősorban a demokráciának a *kimenetére* és nem a *bemenetére* koncentrál. *Reszponzív* kormányzatot követel, egy olyan kormányt, amely az ő kívánságaival összhangban levő politikát ültet gyakorlatba. Azt akarja azonban, hogy a politikusok anélkül álljanak elő ezzel a politikával, hogy kellemetlenséget okoznának neki, vagyis anélkül, hogy nagyfokú részvételt követelnének tőle.

Az elterjedt félreértelmezésekkel ellentétben a populista szavazók nem támogatják határozottabban a részvételi demokrácia semelyik formáját sem, legyen az deliberatív vagy népszavazásos. Az egyik ritka empirikus felmérés, amely a populista pártok támogatóinak a demokráciáról vallott nézeteiről készült, az alábbi következtetésre jut: „a populista pártok támogatói (...) nem támogatják szisztematikusan a demokratikus folyamatok kiterjesztését”.⁶⁹ Csakugyan érvelhetünk azzal, hogy a populisták (mind a vezetők, mind a követőik) főként azért támogatják a népszavazást, mert az egy eszköz „az elit” hatalmának leküzdésére. Ebben látják az egyetlen fennmaradó lehetőséget arra, hogy „a nép” kívánságai tükröződjenek a kormány politikájában.

Ám a jelenlegi „demokrácia népszavazásos átalakítása”⁷⁰ nemcsak hogy képtelen megoldani a demokrácia érzékelt válságát, azaz a populista kihívást, hanem valójában fel is erősítheti azt. Amennyiben hasonló, népszerű demokratikus diskurzust használnak a változások igazolására,

67 Robert A. Dahl: A Democratic Paradox. *Political Science Quarterly*, 2000 (115):1, 38.

68 Uo.; lásd ugyanakkor John R. Hibbing – Elizabeth Theiss-Morse: *Stealth Democracy. Americans' Beliefs About How Government Should Work*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

69 Shaun Bowler et al.: Populist Parties and Support for Direct Democracy. *Az Ausztrálzásiai Politikatudományi Társaság Konferenciáján bemutatott dolgozat*, Hobart, Tasmánia, 2003. szeptember 29. – október 1., 36.

70 Frank Decker: Konjunkturen des Populismus. „Blätter“-Gespräch mit Frank Decker. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2002 (10), 1185.

legitimálják a populista szereplőktől érkező kritikát is.⁷¹ Ennél is fontosabb, hogy ezek az intézkedések csak erősítik a populista törzsterület elvárásait. És ha ezek az elvárások nem teljesülnek, ahogyan az eddig többnyire történt,⁷² a populista tiltakozás még erősebbé válik. Következésképpen a kiábrándult választók, Le Pen híres megjegyzése szerint, inkább az eredetit preferálják, mint a másolatot, mert a másolat már hiteltelenné bizonyult.

A másik félreértés az, hogy a populista szavazóknak azért ellenszenves az uralkodó osztály, mert különbözik tőlük. A populizmus nem osztályról szól, kivéve talán az elutasított „politikai osztályt”,⁷³ és nem is társadalmi képviselőről vagy paritásos demokráciáról. A populista pártok támogatói nem akarják, hogy a szocio-demográfiai értelemben vett „utca embere” irányítsa őket. Ha megfigyeljük azokat az excentrikus egyéneket, akik e mozgalmak legtöbbször az élén állnak, aligha mondhatjuk, hogy Pim Fortuyn például egy holland átlagpolgár lett volna.⁷⁴ A populista szavazó azt akarja, hogy megoldódjék a „közember” problémája, a saját értékrendjének megfelelően (amire gyakorta „józan észként” hivatkozik), és elfogadja, hogy ezt egy kiemelkedő vezetőnek kell véghez vinnie. Avagy Paul Taggart szavaival élve, a populizmusban „a legkiválóbb egyéneknek kell a legközségesebb embereket vezetniük.”⁷⁵ Mellesleg néhány populista csoportosulásban, bár korántsem az összesben, a vezető kivételes egyénisége teszi lehetővé, hogy a karizmatikus vezetés szerepet kapjon.⁷⁶

- 71 Vö. Yves Mény – Yves Surel: *The Constitutive Ambiguity of Populism*. In Mény – Surel: *Democracies and the Populist Challenge*. Id. kiad., 1–21; Margaret Canovan: *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*. In Mény – Surel: *Democracies and the Populist Challenge*. Id. kiad., 25–44; Darin David Barney – David Laylock: *Right-Populists and Plebiscitary Politics in Canada*. *Party Politics*, 1999 (5):3, 317–39.
- 72 A jelöltválasztás demokratizálódásának ellentmondásos eredményeiről a politikai pártok esetében lásd pl. Paul Pennings – Reuven Y. Hazan (eds.): *Party Politics*, 2001 (7):3, különszám. A pártdemokrácia és a közvetlen demokrácia közötti problematikus viszonyról: Scarrow–Seyd: *Party Politics*, 1999 (5):3, különszám.
- 73 Lásd von Beyme: *The Concept of Political Class*. Id. kiad., 68–87; Schedler: *Anti-Political-Establishment Parties*. Id. kiad. 291–312.
- 74 Számos történelmi példa van olyan populista vezérekre, akik az általuk képviselni szándékozott emberekétől teljesen eltérő társadalmi körökből érkeztek. A legszembevetőbb példát a narodnyikok szolgáltatják, akik az orosz parasztság értékeit védő fiatal városi értelmiségiek. Lásd Andrzej Walicki: *Eastern Europe*. In Ionescu–Gellner: i. m., 62–96.
- 75 Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad., 1.
- 76 Lásd Sandra Seubert: *Paradoxien des Charisma*. Max Weber und die Politik des Vertrauens. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2002 (12):3, 1123–48; Ron van Dooren: *Messengers from the Promised Land. An Interactive Theory of Charisma*. DSWO-Press, Leiden, 1994.

A populista vezető érdekes módon nem feltétlenül egy igazi kívülálló. Az olyan egyének, mint Berlusconi, Fortuyn vagy Haider, már a politikai karrierjük kezdete előtt jól kapcsolódtak a gazdasági és politikai elit bizonyos szegmenseihez anélkül, hogy valóban a részét képezték volna. De ahelyett, hogy egy „ellen-elitet” képeznének,⁷⁷ ami jobban illik a megszokott populistához, inkább „kívülálló elitként” írhatók le: az elithez *kapcsolódnak*, de nem *részei* annak.

Számos megfigyelő megjegyezte, hogy a populizmus a képviseleti demokrácia velejárója: végtére is a populisták nem „a tiszta népet” helyezik szembe „a korrump elittel”?⁷⁸ Amint fentebb kifejtettem, nem értek egyet ezzel a nézettel, és úgy vélem, hogy mind a populista tömeg, mind a populista elit az „igazi” képviseletet támogatja. Más szavakkal, nem utasítja el sem a *per se* képviseletet, sem pedig a társadalmi képviselet hiányát. Amit elutasít, az az, hogy őt egy „idegen” elit képviselje, amelynek a politikája nem tükrözi az ő kívánságait és érdekeit.⁷⁹

A populista észjárásban az elit a „különleges érdekek” bérence. Ezek a hatalmas, sötét erők a történelem során a bankárok és nemzetközi pénzvilág képviselői voltak, gyakran állítólag zsidók. A kortárs populizmus azonban úgy jeleníti meg őket, mint egy „új osztályt”, amely „progresszív” és „politikailag korrekt”. Ez az „új osztályelmélet” az 1980-as évek észak-amerikai neokonzervatív köreiből származik.⁸⁰ Az utána következő évtizedekben különféle ideológiai beállítottságú populisták támadták a progresszívek diktatúráját, vagy Fortuyn kifejezésével, „a baloldal egyházát”.

A populizmus eredendően inkább a *liberális* vagy az *alkotmányos* demokrácia eszméjével és intézményeivel szemben ellenséges, és nem a képviseleti demokráciával.⁸¹ A populizmus annak a jelenségnek az egyik formája, amelyet Fareed Zakaria⁸² a közelmúltban „illiberális demokrá-

77 C. Wright Mills: *The Power Elite*. Oxford University Press, New York, 1957.

78 Lásd többek között Yves Mény – Yves Surel: *Par le peuple, pour le peuple. Le populisme et les démocraties*, Fayard, Paris, 2000; Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad.; Urbinati: *Democracy and Populism*. Id. kiad., 110–124.

79 Egy filozofikusabb és kidolgozott érvelésre a populizmus és a képviseleti demokrácia kompatibilitásáról, lásd Benjamín Ardit: *Populism as a Spectre of Democracy: A Response to Canovan*. *Political Studies*, 2004(52):1, 135–43.

80 Az „új osztályelmélet” eredetéről és kortárs populista értelmezéseiről lásd Barry Hindess – Marian Sawyer (eds.): *Us and Them: Anti-Elitism in Australia*. API Network, Bentley, 2004.

81 Vö. Tjitske Akkerman: *Populism and Democracy*. *Acta Politica*, 2003 (38):2, 147–159; Mény–Surel: *The Constitutive Ambiguity of Populism*. Id. kiad., 1–21.

82 Fareed Zakaria: *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. W. W. Norton, New York, 2003.

ciaként” emelt be a köztudatba, de amelyet demokratikus szélsőségeseknek is nevezhetnénk. Minden demokratikus retorika ellenére, a liberális demokrácia egy bonyolult kompromisszum a népi demokrácia és a liberális elitizmus között, és éppen emiatt csak részben demokratikus. Amint Margaret Canovan ragyogóan bizonyította, a populizmus a demokrácia korlátainak keserű kritikája a liberális demokráciákon belül.⁸³ A többségi demokrácia szélsőséges értelmezése révén a populizmus elutasítja az általános akarat kifejezésének minden korlátozását, különösen a kisebbségek alkotmányos védelmét és a legfontosabb állami intézményeknek (pl. az igazságszolgáltatásnak, a nemzeti banknak) a politikától, és ezáltal a demokratikus ellenőrzéstől való függetlenségét.⁸⁴

A populizmus nagyrészt a politikai elit zavaros és gyakran oppor­tunista demokratikus ígéreteiből nyeri erejét. Az egalitarizmus jelen korszakában a liberális demokrácia elitista aspektusainak a védelme mindinkább politikai öngyilkosságnak bizonyul. Ennek következtében a politikusok, baloldaliak, jobboldaliak és centristák egyaránt, szinte kizárólag a népszerű aspektusok, azaz a demokratikus oldal fontosságát hangsúlyozzák. Jellemzőek azok a viták, amelyek „az állampolgárok és a politikum közötti (állítólagos) szakadékról” (lásd a homogén kategorizációkat) vagy az Európai Unióban megfigyelhető „demokráciadeficitről” szólnak.

A legtöbb országban ezek a viták a politikai elit tagjai között kezdődtek el anélkül, hogy bármilyen arra utaló jel lett volna, hogy a tömeg egyáltalán törődne velük. Mivel azonban évek óta egyre többet hallani diszfunkcionális nemzeti és nemzetfölötti demokráciákról, egyre többen váltak érzékennyé a problémára, és vált meggyőződésükké, hogy a dolgok jobbá tehetőek, és hogy jobbá is kell tenni őket. Az a kérdés, hogy lehetnek-e „jobbak” (azaz demokratikusabbak) a liberális demokrácia rendszerén belül? Ahogy egyre radikálisabb követelések fogalmazódnak meg, a fősodró politikusok gyakran azt válaszolják, hogy az alkotmányos előírások vagy a nemzetközi kötelezettségek miatt e követelések nem valósíthatóak meg. Így létrejön egy ördögi kör, amelyet csak úgy lehet megtörni, hogy vagy engedünk a populistáknak és létrehozunk egy populista (és kevésbé liberális!) demokratikus rendszert, vagy pedig ellenállunk nekik, és inkább megmagyarázzuk és védelembe vesszük a liberális demokratikus rendszer demokratikus korlátait.

83 Margaret Canovan: Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 1999 (47):1, 2–16.

84 A populizmus működésébe való betekintéshez lásd Michael Braun: Populismus an der Macht. Das Phänomen Berlusconi. *Internationale Politik und Gesellschaft*, 2003 (3), 110–33.

Jelen tanulmány azzal a céllal íródott, hogy három szinten járuljon hozzá ahhoz a vitához, amely a liberális demokráciákban jelenleg zajlik a populizmusról. Az első hozzájárulás a populizmus világos és eredeti definíciója, amely az empirikus kutatásban is alkalmazható. A populizmust olyan ideológiaként határoztam meg, *amely szerint a társadalom végső soron két homogén és antagonisztikus csoportra, „a tiszta népre” és a „korrupt elite” oszlik, és azt állítja, hogy a politikának a nép „volonté générale”-jét (általános akaratát) kell kifejeznie.*

Másodszor, elutasítottam a normálpatológias tézist, és rámutattam, hogy a populista diskurzus fősodrává vált a kortárs nyugati demokráciák politikájában. Ezt neveztem populista korszellemnek. Igaz, a legtöbb fősodró párt elsősorban csak alkalmazza a populizmus *retorikáját*, de néhányuk akár a liberális demokratikus rendszer populista kiigazítására is buzdít, leginkább a népszavazás eszközének a bevezetésével.

Harmadszor, bebizonyítottam, hogy a jelenlegi populista korszellemre adott magyarázatok és reakciók súlyos hibákat tartalmaznak. A közelmúltban javasolt megoldások zömét az 1970-es és 1980-as évekbeli Új Baloldal részéről érkező populista kritika ihlette, ez pedig alapvetően különbözik az 1990-es évektől, keresletben és kínálatban egyaránt. A kortárs populisták, szöges ellentétben a korábbi időszakokkal, a kimenetet részesítik előnyben a bemenettel, a vezetést a részvétellel szemben. Következésképpen ezek a reakciók nemcsak hiányosak, hanem kontraproduktívak is, azaz megerősítik a populista kihívásokat ahelyett, hogy gyengítenék őket.

A politikának tehát az a sorsa a liberális demokráciákban, hogy mindörökké populista maradjon? Aligha! Igaz, van néhány olyan strukturális feszültség a liberális demokrácián belül, amely a populizmust táplálja. Csakhogy a populizmus időszakos jellegű,⁸⁵ ez nemcsak az egyedi mozgalmakra érvényes, hanem az egésznek a dinamikájára. Ha kifejezetten populista kívülálló csoportok kezdenek befolyásra szert tenni, az uralkodó réteg bizonyos elemei erre a kirekesztés és a befogadás együttes stratégiájával reagálnak; és miközben a populista szereplőket megpróbálják kizárni a politikai hatalomból, átveszik a populista témákat és retorikát, hogy leküzdjék a kihívást. Ez a dinamika olyan populista korszellemet hoz létre, mint amilyenel ma állunk szemben, és amely szertefoszlik, mihelyst úgy tűnik, hogy a populista kihívó túlhaladt pályája zenitjén.

85 Paul Taggart: *Populism*. Id. kiad., 1.

Ám a strukturális változások, a belőlük következő, a jogitól a karizmatikus tekintély irányába történő elmozdulás, illetve a politikának a nyugati liberális demokráciákban bekövetkezett demisztifikációja miatt a jövő demokratikus politikájának sokkal rendszeresebb jellemzője lesz a populizmus, amely bármikor felütheti a fejét, ha „a csendes többség” jelentős része úgy véli, hogy „az elit” többé már nem képviseli őt.

*Fordította Silló Jenő
Az eredetivel egybevetette a szerk.*

BÍZZ A NÉPben!

A populizmus és a demokrácia két arca

Amennyiben populizmuson „a népre” való hivatkozást (appeal to ‘the people’)¹ értjük, amely szembefordul a megállapodott hatalmi struktúrával és az uralkodó nézetekkel, akkor nem szükséges azonnal a politika betege, a politikai elemzők számára érdektelen formájaként elutasítanunk, hiszen a populizmus demokráciával szemben támasztott igényei fontos kérdéseket vetnek fel. Jelen tanulmány Michael Oakeshottnak a „hit politikája” és „kétkelés politikája” közötti megkülönböztetését alkalmazva elemzi a demokráciát mint két egymással szemben álló arculattal rendelkező jelenséget, amelynek egyszerre van „pragmatista” és „megváltó” oldala, és amellet érvel, hogy éppen a kettő közötti megkerülhetetlen feszültség az, amitől örökké fenn fog állni a populizmus lehetősége.

Az utóbbi évtized fősodró politikájába berobbanó populista mozgalmakat általában szociológiai magyarázatra szoruló patológikus

Margaret Canovan (1939–2018) angol politológus, a Lancaster University, később a Keele University oktatója volt.

A fordítás a következő kiadás alapján készült: Margaret Canovan: Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 1999, XLVII, 2–16.

Hálás vagyok azokért a kritikai hozzászólásokért, melyeket a manchesteri, a westminsteri, a birminghami és a sheffieldi egyetemeken, valamint a berni ECPR Közös Workshopon tartott szemináriumok során kaptam, ahol e tanulmány elődeit mutattam be. Még többel tartozom John Horton és Andrew Dobson kollégáimnak, valamint jelen folyóirat [Political Studies] lektorainak hozzászólásaikért, melyekkel a tanulmány előző változatait értékelték.

- 1 Az eredetiben a szerző mindvégig játszik az *appeal* szó többértelműségével, amely egyrészt jelentheti a néphez való odafordulás gesztusát, a nép megszólítását, másrészt pedig – az *argumentum ad populum* érvelésbeli hiba angol megfelelőjeként – a népre való hivatkozást, a néphez mint a szuverenitás végső letéteményeséhez való folyamodást, amely arra szolgál, hogy legitimálja a nép nevében való megszólalást, amely a populizmusra jellemző (*ford. megj.*).

tünetekként kezelik.² Nem olyan jelenségnek látjuk, amely kétségbe vonja a demokráciáról való tudásunkat, és a demokrácia elméletírói, akik a politikában a nagymértékű népi részvétel mellett kötelezik el magukat, alig vagy egyáltalán nem szentelnek figyelmet a *grass roots* mozgalmak mozgósító populista törekvéseknek. Még ha ez a megvetés érthető is, túlságosan elhamarkodott. A populisták igazi demokratáként tekintenek magukra, akik hangot adnak a nép elégedetlenségének, valamint a kormány, a főszórá pártok és a média által módszeresen mellőzött véleményeknek. Sokuk a „közvetlen demokráciát” részesíti előnyben, vagyis a népszavazás és népi kezdeményezés általi politikai döntéshozatalt. Bevallott céljuk, hogy beváltsák a demokrácia ígéretét és hatalmat adjanak a népnek. Ez az írás amellett érvel, nem engedhetjük meg magunknak, hogy félresöpörjük ezeket a követeléseket, és hogy azok a reflexiók, amelyek a populizmusnak a megállapodott demokráciákban való aggasztó visszatérésére vonatkoznak, segíthetnek megérteni a demokrácia komplexitását. Ennek az az oka, hogy a populizmus forrása nemcsak abban a társadalmi kontextusban keresendő, ahonnan az egyes mozgalmak panaszai származnak, hanem a demokrácia belső lényegében rejlő feszültségben. Az a javaslatom, hogy az általunk ismert demokráciát tekintsük kétarcú, „megváltó” és „pragmatista” arculattal is rendelkező jelenségnek, és hogy ezek együttesen jelentenek állandó ösztönzést a populista mozgósítás számára. A konklúzióm pedig az lesz, hogy a populizmus nem az „elmaradottság” kinőhető tünete,³ hanem a demokrácia önmagára vetett árnyéka.

Mi a populizmus?

Mielőtt megvizsgáljuk, hogyan viszonyul a populizmus a demokráciához, tisztáznunk kell azt, miről is beszélünk, mivel a „populizmus” közismerten homályos fogalom. Néhány szakmai diskurzusban megvan a pontos jelentése, de minden arra irányuló próbálkozás, hogy kidolgozzák

- 2 H.-G. Betz: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Macmillan, Houndmills, 1994, 4. Betz a következő mozgalmakat tárgyalja: Front National, az osztrák Szabadságpárt, Lega Nord, Vlaams Blok, a svájci Autopartei és a Tessini Liga, a német Republikaner, a dán és norvég Haladás-pártok és a svéd Új Demokrácia párt. A cikk értelmében populistának minősülnek az olyan újabb jelenségek, mint az albertai Reform Párt, Pauline Hanson One Nation Party-ja Ausztráliában, valamint Ross Perot és Pat Buchanan választási programjai az Egyesült Államokban.
- 3 T. S. Di Tella: *Populism into the Twenty-first Century. Government and Opposition*, 1997 (32), 187–200, 190.

az általános elméletét, kérdésesnek bizonyult.⁴ Az elméletekben felvázolt (ideáltipikus) leírások a kortárs demokratikus társadalmakban megfigyelhető populizmusra vonatkoznak, és jórészt egyetértenek azzal, hogy mely politikai jelenségek tartoznak ebbe a kategóriába, az viszont már jóval kevésbé világos, hogy mi az, ami populistává teszi őket. Úgy vélem, ezt akkor tudjuk tisztázni, ha a populista mozgalmaknak nem az ideológiai és politikai tartalmára figyelünk, hanem ehelyett inkább a strukturális tényezőkre összpontosítunk. A modern demokratikus társadalmak a populizmust leginkább úgy látják, mint „a népre” való hivatkozást, amely egyszerre irányul a megállapodott hatalmi struktúra ellen, valamint a társadalom uralkodó eszméi és értékei ellen. Másfelől pedig ez a strukturális jellemző szabja meg a populizmus sajátos legitimáló keretét, politikai stílusát és hangulatát. Mielőtt rátérünk a tanulmány központi témájára, egyenként ki kell dolgoznunk ezeket a szempontokat.

A populizmus és a hatalmi struktúrák

Általános egyetértés övezi azt, hogy a populista mozgalmak (Paul Taggart megfogalmazása szerint) „a néphez, és nem a rendszerhez” tartoznak.⁵ E mozgalmak magukba foglalnak kisebb vagy nagyobb mértékű, a nép nevében végrehajtott rendszerellenes lázadást. A demokratikus rendszerben a lázadás gyakran az uralkodó pártok elleni lázadást jelenti.⁶ De a rendszerellenes mozgósítás önmagában nem elég ahhoz, hogy azonosítsuk a populista politika jellemzőit, mert ez a leírás magába foglalná az „új szociális mozgalmakat” is, amelyeket általában másmilyeneknek

- 4 Lásd D. Westlind ambiciózus kísérletét: D. Westlind: *The Politics of Popular Identity: Understanding Recent Populist Movements in Sweden and the United States*. Lund University Press, Lund, 1996. G. Ionescu – E. Gellner (eds.): *Populism: its Meanings and National Characteristics*. (Weidenfeld and Nicholson, London, 1969) c. műve néhány úgynevezett „populizmusról” készült klasszikus, de mára már elavult áttekintés. Felmológiai, az eseteket típusokra osztó megközelítést alkalmaznak, anélkül azonban, hogy általános elmélet felállítására törekednének a következő írások: M. Canovan: *Populism*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1981; M. Canovan: Two Strategies for the Study of Populism. *Political Studies*, 1982 (30), 544–552. Ami az „agrár” és „politikai” populizmus e két fenti írásban kifejtett megkülönböztetését illeti, a jelen tanulmányban elemzett fenomének a „politikai” típusba sorolandók.
- 5 Paul Taggart: *The New Populism and the New Politics: New Protest Parties in Sweden in a Comparative Perspective*. Macmillan, London, 1996, 32.
- 6 E. G. J. Haider: *The Freedom I Mean*. Swan, Pine Plains, 1995, 104, ill. 88.

ismerünk.⁷ A döntő különbség az, hogy míg mindkettő rendszerellenes, a populizmus nemcsak a hatalom megállapodott birtokosait kérdőjelezi meg, hanem az elit értékrendjét is. A populista ellenérzés nem csak a politikai és gazdasági *establishment* ellen irányul, hanem az akadémiai közeg és a média véleményformálói ellen is. Ha a *Front National* politikusa, Jean-Marie Le Pen a párizsi és európai elittel szembeszállva azt állítja, hogy ő „hangosan kimondja azt, amit az emberek magukban gondolnak”, akkor gesztusa nagyon jellemző a populizmusra, amely a formálisan demokratikus rendszereken belül jelenik meg.⁸

A strukturális értelemben vett populizmus különböző tartalmakat öltethet attól függően, hogy milyen *establishment* ellen mozgósít. Például ami a gazdaságpolitikát illeti, egy olyan országban, amely a bőkezű jóléti állam finanszírozása érdekében mindenekelőtt a magas adók mellett kötelezi el magát, a populisták a gazdasági liberalizmusra jellemző programokat támogathatják,⁹ míg másutt más populisták a szabad piac hegemoniája ellen láznak azzal, hogy protekcionizmust és több állami ellátást követelnek. Ez önmagában nem azt bizonyítja, amint állítják néha, hogy a populisták vagy elvtelenek, vagy össze vannak zavarodva: csupán arról van szó, hogy a hatalom struktúrájára adott reakciójuk teszi őket populistává. A populista értékek tehát a körülményeknek megfelelően változnak, attól függően, hogy milyen az elit vagy az uralkodó politikai diskurzus természete. Ahol az elit politikai kultúra erőteljesen át van itatva olyan liberális értékekkel, mint az individualizmus, az internacionalizmus, a multikulturalizmus, a szabadelvűség és a haladásba vetett hit (mint például a nyugati demokratikus államokban), ott a populizmus arra kényszerül, hogy több-kevesebb ellenállást tanúsítson velük szemben, és e nézetei néha felérnek egy viszonylag koherens alternatív világnézettel. Ebben az értelemben érvelhetünk amellett, hogy létezik valami olyasmi, hogy populista ideológia.¹⁰ Ám a próbálkozások,

7 Taggart úgy érvel, hogy a zöldek, a pacifisták és feminista mozgalmak „új politikája” „befogadó”, míg az „új populizmus” „kizáró” az olyan csoportokkal szemben, mint a bevándorlók vagy jólétet igénylő bevándorlók. De maga Taggart is elismeri, hogy az „új politika” művelői úgy tűnik, maguk is „kizáróak” a tudatlan, az elitek aggodalmaitól felriasztott mainstreammel szemben. Paul Taggart: i. m., 33, 35.

8 J. Marcus: *The National Front and French Politics*. Macmillan, London, 1995, 54. Újabb példákért lásd Manning: *The New Canada*. Macmillan Canada, Toronto, 1992, 2; Pauline's People. *The Weekend Australian*, 17–18 May 1997, recenziók, 1.

9 A skandináv példákat lásd Betz: i. m., 42–47, 110–112; Paul Taggart: i. m., 34.

10 Az ilyen ideológia más változatait lásd C. Lasch: *The True and Only Heaven: Progress and its Critics*. Norton, New York, 1991 és Piccone: *From the New Left to the New Populism*. *Telos* 1994 (101), 173–208. Ugyanennek a témának a korábbi tárgyalását lásd M. Canovan – G. K. Chesterton: *Radical Populist*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1977.

amelyek ilyenfajta ideológiaként *határozzák meg* a populizmust, meghíúsulnak, mert egy másik kontextusban az adott elitellenes mozgósítás eltérő ideológiai környezetekre reagál. Az amerikai történelemben megfigyelhető „populista meggyőzésről” szóló megvilágító erejű leírásában Michael Kazin azt figyelmeztet, hogy az általa a populizmus „nyelvének” nevezett jelenség már több mint egy évszázada olyan mozgalmakat inspirált, amelyek határozottan radikálisak és gyakran egyértelműen baloldaliak voltak. Az amerikai populista diskurzus csak a 1940-es években kezdett „átvándorolni a baloldaltól a jobboldalra”,¹¹ amely „a népet” szembeállította az új liberális elittel. Mindkét esetben azokat az érdekeket és véleményeket mozgósították, amelyeket a szószólóik szerint a hatalmon levők mellőztek, jóllehet azok a többség gondjait fejezték ki.

„A népre” való hivatkozás esetei

A populizmus nemcsak a hatalmi struktúrák *elleni* reakció, hanem az elismert tekintélyre való hivatkozás is. A populisták annak apján legitímálják magukat, hogy *a nép* nevében beszélnek: vagyis azt állítják, hogy a demokratikus főhatalmat képviselik, nem csak egy részérdeket, mint amilyen például egy gazdasági osztály érdeke. Noha a gazdasági elégedetlenségek mindig fontosak a populista mozgalmak számára, ezeket a demokratikus hatalom politikai kérdésére fordítják le.¹² Az az állítás, hogy „a nép” nevében beszélnek, távolról sem őszinte, mivel már maga a fogalom is kétértelmű, és a populisták hajlamosak arra, hogy ügyesen kihasználják az abban rejlő retorikai lehetőségeket. A világosság kedvéért a populista diskurzusban a fogalom három különböző értelmét azonosíthatjuk, jóllehet ezek a gyakorlatban gyakran összerosódnak.¹³

Egyik oldalon ott van az *egységes népre*, a nemzetre vagy az országra való hivatkozás, a megosztó pártokkal vagy frakciókkal szemben. Tipikus példája ennek az „Együtt megmaradunk” szlogen, melyet Ross Perot használt az Egyesült Államok elnökségéért folytatott kampányban. A „nép”

- 11 Kazin: *The Populist Persuasion. An American History*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1998, 4. A populizmus mint politikai diskurzus még elméletibb tárgyalása megtalálható még: Westlind: i. m.
- 12 A chartizmus hasonló fogalmak segítségével való elemzéséhez lásd G. S. Jones: *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832–1982*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983, 96–100.
- 13 Vö. M. Canovan: „People”, *Politicians and Populism. Government and Opposition*, 1984 (19), 312–327.

mint egységes egész víziója maga után vonja a pártharcokkal szembeni türelmetlenséget, és bátoríthatja az erőskezű vezetés támogatását, amelyben a karizmatikus egyén személyesítheti meg a nemzet érdekeit. Az egység hangsúlyozásához kapcsolódik, noha azzal valamelyest ellentmondásban van, a *mi népünk*re való hivatkozás, gyakorta az etnikai rokonság értelmében. Míg a népre való hivatkozás előző esete (formailag legalábbis) integráló, ez utóbbi megosztó, és a mi népünket megkülönbözteti azoktól, akik nem tartoznak hozzá, például az idegen bevándorlóktól. A populizmusnak ez az aspektusa aggodalommal tölti el a liberális elemzőket, például amikor a *Front National* a „*priorité aux Français*”-t követel, vagyis elsőbbséget a franciáknak a munkahelyek, lakhatás és szociális jólét elosztása tekintetében. Mindenesetre, ha azt feltételezzük, hogy a populisták csupán jobboldaliak lehetnek, nem vesszük figyelembe az egalitárius indítást, amely a népre való hivatkozás harmadik esetében fejeződik ki: ez azokat mozgósítja, akiket általában „köznépnek” [*the common people*]¹⁴ hívnak, de itt inkább „hétköznapi embereknek” [*ordinary people*] kellene nevezni, a privilegizált, magasan képzett, kozmopolita elitel szemben. A megállapodott demokráciákban a populisták azt állítják, hogy a „hétköznapi, tisztességes emberek” „csendes többsége” nevében beszélnek, akiknek az érdekeit és véleményeit az arrogáns elit, a korrupst politikusok és a hangos kisebbségek (állításuk szerint) rendszeresen semmibe veszik.¹⁵ A tapasztalat kétségbe vonja a populisták állításait, miszerint ők képviselik a néptömegeket, mivel a kampányaik vajmi ritkán eredményezik a szavazatok többségének megszerzését. A népre való hivatkozás különböző formáinak alkalmazása azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek milyen mértékben alapszanak a néphatalom fogalomkerete által biztosított legitimitáción, vagy más szavakkal: a demokrácia eszméjén.

A populista politikai stílus

A populista népre való hivatkozás jellemzően „demokratikus” stílusban van megfogalmazva, abban az értelemben, hogy a hétköznapi embert célozza meg. A populisták kihasználják a politikusok köntörfalzásait és

14 Úgy tűnik, ez a terminológia a kanadai berkekben tovább él. A Reform Párt által 1991-ben kiadott *Alapelvek nyilatkozatának* 14. elve kimondja: „Hiszünk a hétköznapi emberek józan eszében” [*We believe in the common sense of the common people*]. Manning: i. m., 361.

15 A „csendes többséggel” kapcsolatban lásd Kazin: i. m., 252. Ennek a kortárs európai analógiájához lásd Haider: i. m., 68.

bürokratikus zsargonját övező általános [*popular*] bizalmatlanságot, és az egyszerűségükkel és közvetlenségükkel kérkednek.¹⁶ Amikor a politikai *establishment* tagjait azzal vádolják, hogy „populista” taktikát alkalmaznak, ennek egyik fontos bizonyítékát abban látják, hogy hajlamosak és képesek bulvár stílusban beszélni. Csakhogy az egyszerű, közvetlen nyelvezet még nem elegendő ahhoz, hogy egy politikust populistának minősítsünk, ehhez még az is szükséges, hogy ő maga is kész legyen egyszerű és közvetlen politikai elemzéseket és megoldási javaslatokat adni. A populista kedveli az átláthatóságot és bizalmatlan a misztifikációval szemben: leleplezi a háttéralkukat, a gyanús kompromisszumokat, a bonyolult eljárásokat, a titkos megállapodásokat és azokat a szakkifejezéseket, amelyeket csak a szakértők értenek meg.¹⁷ A populisták értelemszerűen ezen az alapon támadják a koalícióépítés politikáját,¹⁸ az Európai Unió politikája pedig ilyen értelemben könnyű célpont.¹⁹ Azt állítják, hogy a bonyolultság csupán a hivatásos politikusok által fenntartott öncélú szélhámoság, és hogy a hétköznapi emberek által fontosnak tartott problémák megoldása alapvetően egyszerű.

A populista hangulat

A populizmus alapvető strukturális jellemzője, a politikai és értelmiségi elit elleni népi mozgósítás nem csupán közvetlen és egyszerű stílust implicál, hanem sajátos *hangulatot* is. A populista politika nem hétköznapi, rutinszerű politika. Megvan benne a megújulási mozgalmak sajátos íze, és olyan lelkesedés hajtja előre, amely az egyébként nem politizáló embereket is bevonja a politika terébe.²⁰ Ez az érzelmi ráadás mint alkotórész képes a politikát országmentő vagy nagy megújulást ígérő kampánnyá változtatni. Ehhez a hangulathoz kapcsolódik a tendencia, amely az emelkedett érzelmeket a karizmatikus vezetőre irányítja.²¹ A megszemélyesített vezetés természetes tartozéka a megszokott hétköznapi politikával

16 További példák: Manning: i. m., 123; 'Pauline's people', 1.

17 Vö. Westlind: i. m., 203. E. Shils könyve pedig a populizmus ezen aspektusának bővített kritikája. E. Shils: *The Torment of Secrecy*. Heinemann, London, 1956.

18 Vö. R. S. Katz és Mair: *Changing Models of Party Organization and Party Democracy. Party Politics* 1995 (I), 2–28, különösen 24.

19 J. Hayward (ed.): *The Crisis of Representation in Europe*. Frank Cass, London, 1995.

20 Kazin: i. m., 16 és tovább.

21 Paul Taggart: i. m., 2, ill. 37. George Wallace populizmusához lásd Kazin: i. m., 221–42.

szembeni reakcióknak. A populisták visszautasítják a megmerevedett intézményes struktúrákat, beleértve a szervezetek bürokratikus szintjeit, és ezáltal egyszerre dicsőítik az alulról jövő spontán cselekvést, illetve a vezér és követői közötti szoros személyes kapcsolatot.²²

Azok az elemzők, akik utólag vizsgálták Hitler és más fasiszta vezetők felemelkedését (illetve a történelem korábbi szakaszaiban a tömegpolitika, a demagógok és a „cézárizmus” hagyományos összefonódásait), a populizmust gyakran összekapcsolták a vezér által gyakorolt veszélyes manipulációval és az általa befolyásolt emberek aggasztó irracionálisával.²³ Noha ezek az elemzések sokat nyomnak a latban, ellen kell állnunk a kísértésnek, hogy a populizmust nagy általánosságban patológikus tünetnek tartsuk. Jelen tanulmányban az érett és kellően megállapodott demokratikus rendszereken belüli populista mozgalmakra összpontosítunk. Ezek a mozgalmak semmiképp sem javasolják a szabad választások eltörlését és a diktatúra bevezetését, a népi kezdeményezés és a népszavazás svájci rendszere iránti csodálatukat pedig elég nehezen lehet a zsarnoki hajlam veszélyes tüneteként magyarázni.²⁴ Másképpen mondván, komolyan el kell gondolkodnunk azon, hogy a populizmus igényli a demokratikus törvényességet.²⁵ Ha nem így járunk el, akkor elmulasztjuk a lehetőséget, hogy magának a demokráciának a természetéről fontos dolgokat tudjunk meg.

Demokratikus-e a populizmus?

Amint láttuk, a populisták a megállapodott hatalmi elit és véleményformálók ellen mozgósítják a választókat. Első pillantásra a széles néptömegekre való hivatkozásnak ez a módja demokratikusnak tűnik; elvégre a populisták által kedvelt népszavazásra és népi kezdeményezésekre a politikatudomány irodalmában általában „közvetlen demokráciaként”

22 Westlind: i. m., 106, 177.

23 Betz: i. m., 4. Ezeket a vádakat tárgyalja Canovan: *Populism*. Id. kiad., 158–169. Lásd még Di Tella: i. m., 196–197; A. Bozoki – M. Sükösd: *Civil Society and Populism in the Eastern European Democratic Transitions*. *Praxis International*, 1993 (13), 224–241.

24 Haider: i. m., 106. A svájci tapasztalat azt mutatja, hogy ezeket a módszereket nem lehet egyszerűen azonosítani a populizmussal. Vö. K. W. Kobach: *The Referendum: Direct Democracy in Switzerland*. Aldershot, Dartmouth, 1993; W. Linder: *Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*. St. Martin's, New York, 1994.

25 Vö. Westlind: i. m., 209.

hivatkoznak”.²⁶ A demokrácia definíciói erősen vitatottak, és a kortárs elméletírók inkább tartózkodnak attól, hogy a népszuverenitásról beszéljenek. Azt viszont már nehezen lehet tagadni, hogy a népi hatalom és a népi döntéshozatal a demokrácia központi fogalmai.²⁷ Miért nem ismerik el hát a populistákat igazi demokratáknak, mint amilyenek magukat mondják? Miért van az, hogy a populistákra gyakran úgy tekintenek, mint a demokráciára leselkedő veszélyforrásra? Tényleg *annál* veszélyesebbek lesznek, minél több népi támogatásban részesülnek?

Erre a kérdésre általában azt válaszolják, hogy az általunk ismert demokrácia *liberális* demokrácia, és a populizmus azért veszélyes, mert illiberális. Ebből a nézőpontból a liberális demokráciát az teszi sebezhetővé, hogy a két aspektusa közötti viszony egyszerre jelent „kölcönös szükségyszerűséget egyfelől, és feszültség vagy kibékíthetetlen ellentét forrását másfelől”.²⁸ Beetham, akitől ez a kijelentés származik, azt hangsúlyozza, hogy a liberális örökség sok aspektusa, mint amilyen a szólás-szabadság vagy törvény uralma, nélkülözhetetlen magának a demokráciának a fennmaradásához. Mindemellett elismeri, hogy a liberális elvek egyúttal korlátozzák is a demokráciát, és hogy hátra van még a vita a kettő közötti kompromisszum konkrét feltételeiről. Más elméletírók úgy vélik, hogy a „populista demokrácia” a demokráciának a liberális korlátozásoktól mentes változata, és különösen ki van téve a nyers többségi elvnek, amely mellőzi vagy semmibe veszi a kisebbségek jogait.²⁹

- 26 I. Budge: *The New Challenge of Direct Democracy*. Polity, Cambridge, 1996; T. E. Cronin: *Direct Democracy: The Politics of Initiative, Referendum and Recall*. MA, Harvard University Press, Cambridge, 1989.
- 27 B. Holden: *Understanding Liberal Democracy*. Philip Alan, New York, 1988, 5. Annak a nézetnek a védelméhez, hogy a demokrácia valóban a többség uralmát jelenti, amely a lehető legközvetlenebb eszközökkel érhető el, lásd I. McLean: *Democracy and the New Technology*. Polity, Cambridge, 1989.
- 28 D. Beetham: *Liberal Democracy and the Limits of Democratization*. In D. Held (ed.): *Prospects for Democracy. Political Studies, Special Issue*, 1992 (XL), 40–53, 41.
- 29 R. A. Dahl: *A Preface to Democratic Theory*. University of Chicago Press, Chicago, 1956, 4–6, 34; W. H. Riker: *Liberalism Against Populism: A Confrontation between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. Freeman, San Francisco, 1982, passim. A politológusok háború utáni generációja azzal a veszéllyel volt elfoglalva, amelyet a populizmus jelentett a liberalizmus számára, egészen odáig, hogy kidolgozták azt, amit (kritikusaik) „a demokratikus elitizmus elméletének” neveztek. Például G. Sartori: *Democratic Theory*. Wayne State University Press, Detroit, 1962, 72–128; S. M. Lipset: *Political Man*. Heinemann, London, 1960, 97–130; Shils: i. m., 98–104; W. Kornhauser: *The Politics of Mass Society*. Routledge and Kegan Paul, London, 1960, 227–230. A klasszikus kritikák a következők: Bachrach: *The Theory of Democratic Elitism – a Critique*. Little Brown, Boston, 1967; C. Pateman: *Participation and Democratic Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

A másik módszer arra, hogy a populizmust kapcsolatba hozzuk a demokráciával, az, hogy hangsúlyozzuk ez utóbbin belül az ideális és a valós, az ígéret és a teljesítés közötti elkerülhetetlen szakadást. Ezt a nézetet Sartori fejtette ki figyelemre méltó pontossággal.³⁰ Ám a populizmusra adott válaszok egyike sem teljes mértékben kielégítő. Úgy tűnik, az első elemzés, amely a „liberális demokrácia” belső feszültségeit hangsúlyozza, arra utal, hogy bármennyire gyenge liberálisok legyenek is a populisták, demokráciából igenis jelesre vizsgáznak.³¹ A második elemzés ugyancsak arra látszik utalni, hogy az *ideális* demokrácia egybeeshet a populisták álmával, noha a demokratikus gyakorlat nem tud neki megfelelni. Az írás hátralevő részében a demokrácia összetett voltának egy másik elemzését mutatom be, amely a fenti belátásokon alapszik, de amely (reményeim szerint) jobban megvilágítja a populizmus problematikus viszonyát a demokráciához, és talán általánosabban akár a modern demokrácia jelenségét is. Központi tézisem az lesz, hogy az általunk ismert demokráciának két arca van, amelyeket a demokrácia „megváltó” és „pragmatista” arcainak nevezek, és hogy a populizmus a kettő feszültségéből származik. Röviden el kell térnünk a demokrácia témájától, hogy némileg megalapozhassuk a soron következő elemzést.

Megváltó és pragmatikus politika

Ahhoz, hogy a demokráciát a szembenálló politikai stílusokat tárgyaló tágabb gondolati keretbe helyezhessem, Oakeshott munkásságára fogok hivatkozni. Oakeshott leginkább a politikai „racionalizmus” kritikusaként, illetve a korlátozott politikai stílus védelmezőjeként ismert, amelyet „civil társulásként” jellemeztem.³² Bár a mérsékelt, arisztokratikus politika iránti vonzalma félreérthetetlen, a politikai gondolkodásról szóló, legkidolgozottabb művei felülemelkednek a pártszimpátiákon, és elismerik,

30 G. Sartori: *The Theory of Democracy Revisited*. NJ, Chatham House, Chatham, 1987, Vol. I, 7–8, 12, 46, 81. Lásd még N. Bobbio: *The Future of Democracy*. Polity, Cambridge, 1987, 8, 26–27.

31 Vö. Iain McLean a salemi boszorkányperekről: „Ha a boszorkányégetésről hozott döntést tárgyalások és többségi szavazat előzték volna meg, akkor ezt a döntést demokratikusnak nevezném.” McLean: i. m., 36.

32 M. Oakeshott: *Rationalism in Politics and Other Essays*. Methuen, London, 1962 (magyarul lásd: *Politikai racionalizmus*. Új Mandátum, Bp., 2001, ford. Kállai Tibor és Szentmiklósi Tamás, szerk. Molnár Attila Károly); *On Human Conduct*. Clarendon, Oxford, 1975.

hogy a modern politika egymással viszályban álló alkotóelemei ki is egészíthetik egymást: soha sem lehet az államot mint „vállalkozói társulást” teljes egészében a „civil társulással” helyettesíteni, a kételkedés politikáját pedig ugyancsak nem lehet a „hit politikájára” cserélni.

Bennünket most az utóbbi szembenállás érdekel. Egy halála után megjelent esszéjében Oakeshott az állította, hogy az elmúlt ötszáz évben az európai politikát két politikai stílus feszültsége határozta meg, egy olyan feszültség, amely hatással volt a kormányzás elméletére és gyakorlatára, és egy nagyon kétértelmű politikai szóhasználatot hagyott ránk. E stílusoknak Oakeshott a „hit politikája” és a „kételkedés politikája” elnevezést adta. Az előbbi a tökéletesség elérését vagy az e világi üdvözítést tekinti a politika lényegének. Az üdvözítés vallásos vagy világi fogalmakban is érthető, de mindkét esetben azt előfeltételezzük, hogy valamilyen kormányzati cselekvés váltja ki. A hit politikája tehát együtt jár azzal, hogy mozgósítja az ilyen elképzelés mögött álló népi lelkesedést, kutatja, hogy annak megvalósítása érdekében miként lehet növelni a nép hatalmát, és bízunk abban, hogy ezt a hatalmat minden további nélkül rá lehet bízni az emberi lényekre. Ennek a politikai stílusnak a hívői türelmetlenek az olyan törvényes korlátozásokkal szemben, amelyek az üdvözülés útjában állhatnak.

Ezzel szemben a kételkedés politikája gyanakvással tekint a hatalomra és a lelkesedésre, és jóval kisebb elvárásokat támaszt azzal szemben, amit egy kormányzat elérhet. Támogatói számára ennek a politikának nem az a célja, hogy átalakítson, hanem mindössze az, hogy rendet tartson és csökkentse a konfliktusra okot adó alkalmakat azáltal, hogy fenntartja és javíthatja a jogok és intézmények értékes örökségét. Az ilyen stílusú politika alapvető fontosságúnak tartja a törvény uralmát.³³

Oakeshott esszéjének egyetlen olvasójában sem maradnak kételemek arra vonatkozóan, hogy melyek a szerző szimpátiái. Mindemellett Oakeshott hangsúlyozza, hogy az általa bemutatott két stílus a valóságban nagymértékben összekeveredett gyakorlatok absztrakciója.³⁴ Ugyanakkor elfogadja, hogy mindkét stílus nélkülözhetetlen. Ha nem fékezi a kételkedés, a hit politikája aláássa önmagát totalitárius törekvései által, viszont a „hit húzóereje nélkül (...) a kételkedő kormányzási stílust könnyen utolérheti a politikai kvietizmus végzete.”³⁵ Oakeshott kétségtelenül könnyebben észreveszi a hit szemében a szálkát, mintsem a gerendát a szkepticizmusában; továbbá amellet érvel, hogy mivel a modern politika

33 Michael Oakeshott: *The Politics of Faith and the Politics of Scepticism*. Yale University Press, New Haven, 1996, 21–38.

34 Oakeshott: *The Politics of Faith*. Id. kiad., 21–22, 30, 38.

35 Uo., 108.

hangulata a hit irányába hajlik, mindenkinek, akit az állam hajójának sorsa érdekel, a kételkedés oldalára kell állnia.³⁶ Mindemellett az esszé központi tézise az, hogy a modern politikában a két stílust a közöttük meglévő feszültség ellenére sem lehet elválasztani egymástól.

Úgy vélem, ez az elemzés képes megvilágítani a politikai tapasztalat néhány homályos területét. Főleg amellett érvelek, hogy jobban megérthetjük a demokrácia jelenségét, különösen pedig a populista kihívással szembeni sebezhetőségét, ha a demokráciát két egymással szembenálló politikai stílus találkozási pontjának tekintjük. Mivel azt javaslom, hogy Oakeshott megkülönböztetését ne a meglévő formájában vegyük át, hanem inkább alapozzunk rá, átkeresztlem a két, egymással szembenálló stílust: „megváltónak” és „pragmatistának” fogom nevezni őket. A következő feladat pedig az lesz, hogy fontolóra vegyük, hogyan néz ki a demokrácia, ha ezen a két módon közelítjük meg. Mielőtt azonban továbblépnénk Oakeshott-tól, fel kell figyelünk egy érdekes és jelentőségteljes következményre, amely abból származik, ahogyan a szerző feltérképezte a politikai spektrumot. Az általunk tárgyalt esszébeli „kételkedés politikája” egyértelműen rokonságban áll nemcsak az *On Human Conduct*ban felvázolt „civil társulás” politikájával, hanem a „megállapodásra való törekvésnek” a magatartás-hagyományon belüli, a *Rationalism in Politics*ban leírt politikájával is. Lehetséges hát, hogy e fogalmak ellentéteinek szintén sok közük van egymáshoz, és hogy a látszat ellenére a „racionalizmus” és a „hit” mint a politika irányításának alapjai, nem állnak olyan messze egymástól. Később utalni fogok arra, hogy ez egy fontos felismerés, és hogy a „megváltó” demokrácia jól megfér a romantikus beállítódással, amely egyfelől populista retorikába, másfelől racionalista utópiák igazolásába megy át. Legsürgetőbb feladatunk azonban az, hogy a demokráciát elhelyezzük abban az elméleti keretben, amelyet vizsgáltunk, és tisztázzuk, hogy ez milyen következményekkel jár.

A demokrácia két arca

Úgy vélem, ha a két modern politikai stílust és az általuk meghatározott politikai fogalmak rendszerszintű kétértelműségét vesszük alapul, lehetőségünk nyílik arra, hogy a modern demokráciát (az eszmét és a jelenséget) megváltó és pragmatista politikai stílusok kereszteződési pontjaként értsük meg. Ebben a fejezetben amellett fogok érvelni, hogy a

36 Uo., 128.

demokráciának két, egy megváltó és egy pragmatista arca van, amelyek jóllehet szemben állnak egymással, egyúttal kölcsönösen függenek is egymástól, és hogy a populizmus nagy eséllyel a kettő közötti résben bukkan fel.

A demokrácia pragmatikus arcát röviden a „golyók helyett szavazás” [„ballots, not bullets”] szlogennel figurázhatnánk ki, vagy (tudományosabb fogalmakkal) úgy írhatnánk le, mint „az egymás legyilkolása nélküli konfliktuskezelési rendszert”.³⁷ Ezzel párhuzamosan, a megváltó arculat kifigurázása a „*vox populi vox dei*” lehetne, avagy „a nép kormánya, a nép által, a népért”. Jegyezzük meg, hogy a két arc különbsége és feszültsége egyáltalán nem azonos a liberalizmus és a demokrácia közötti, korábban tárgyalt feszültséggel, mivel a liberalizmusnak is megvan a maga megváltó és pragmatista arca.³⁸ Továbbá nem azonos a (Sartori által említett) demokratikus ideálok és realitások közötti feszültséggel sem. A demokrácia pragmatista arca döntően olyan ideálokat testesít meg (nevezetesen a békét, a stabilitást, a higgadságot),³⁹ amelyek különböznek a megváltó demokrácia vezéreszméitől. Hogy világossá tegyem, mit foglal magában a megkülönböztetés, jelzem az ellentét három aspektusát, amelyeket később részletesebben is vizsgálni fogok.

(1) A demokrácia a megváltásról szóló látomás, amely a modern ideológiák családjába tartozik, és a politika révén ígér üdvözülést. Gyakorlati szempontból azonban a demokrácia arra vonatkozó módszer, miként küzdünk meg békés úton a modern társadalom konfliktusaival a szabályok és gyakorlatok nagymértékben esetleges gyűjteménye segítségével.

(2) A néphatalom fogalma a megváltásról szóló látomás lényegét képezi: a legitim hatalom egyetlen forrása a nép, amelynek csak úgy és akkor lehet reménye az üdvözülésre, ha kézbe veszi tulajdon életének kormányát. Gyakorlati szempontból azonban a demokrácia csupán egyszerű kormányzati forma, mindig csak a politika működtetésének egyik sajátos módja egy bonyolult világban.

(3) Gyakorlati szemszögből a demokrácia intézményeket jelent: ezek nemcsak határt szabnak a hatalomnak, hanem létesítik és hatékonná is teszik a hatalmat. A megváltó demokráciát azonban (mint ahogy a megváltó politikát általában) erősen intézményellenes lendület vezérli:

37 A. Przeworski: *Democracy and the Market*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991, 95.

38 J. Gray: *Post-liberalism: Studies in Political Thought*. Routledge, London, 1993, 327.

39 Cf. Bobbio: *The Future of Democracy*. Id. kiad., 41; D. B. Magleby: *Direct Legislation: Voting on Ballot Propositions in the United States*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1984, 181.

a közvetlenség, a spontaneitás, és az elidegenedettségek legyőzésének romantikus lendülete.

Lennebb amellett érvelek, hogy a demokrácia két arca civakodó szíami ikrekhez hasonlít, akik végzetesen össze vannak nőve egymással, ezért illúzió lenne azt feltételezni, hogy az egyik létezhet a másik nélkül. Ám a kettő közötti feszültség igen nagy, és (amint sugalmazni fogom) a demokráciát árnyékként követő populista mozgósítást éppen ez a feszültség ösztönzi. Hadd nézzük meg most részletesebben is e három sajátos feszültséget, és azt, hogy miként járulnak hozzá a populizmus előidézéséhez. Ide-oda fogok ugrálni a megváltó és pragmatista perspektívák között, részben azért, hogy a bemutatást megkönnyítsem, részben pedig azért, hogy elkerüljem azt a benyomást, hogy az egyik perspektíva alapvető, a másik viszont másodlagos lenne.

(1) Gyakorlati szempontból a demokrácia lényegében arra vonatkozó módszer, miként küzdjenek meg békés úton az egymással szemben álló érdekek és nézetek a tömegmobilizáció és tömegkommunikáció által teremtett feltételek között. Bobbio találóan mutatja be ezt a nézetet, amikor a demokratikus államról úgy beszél, mint „ami a különböző politikai csoportosulások megneemtámadási szerződésén alapul, valamint egy olyan szabályrendszer megállapításán, amely lehetővé teszi a csoportok között adódó mindenféle konfliktus békés megoldását.”⁴⁰ Ez magába foglalja az intézmények és szokások nagymértékben véletlenszerű gyűjteményének helyi szintű változatait (amelyek a képviseleti kormányzás sajátos hagyományaiból fejlődtek ki bizonyos nyugat-európai országokban és tengerentúli utódállamaikban). Ezek megtalálták a módját, hogy legalább részben felelősségre vonhatóvá tegyék a hatalmat azáltal, hogy kiszélesítették a politikai szintéren képviselt érdekek körét, és még több embert vontak be a politikai életbe. Innen nézve a demokrácia többpárt-rendszert, szabad választásokat, befolyásos érdekcsoportokat, lobbizást, valamint az intézmények és szokások számos egyéb bonyolult készletét jelenti, amelyek alapján a demokratikus államformát megkülönböztetjük a többi modern államformától.

Azok számára, akiknek a világon bárhol polgárháborúval vagy erőszakos elnyomással kell szembenéznük, a pragmatista demokrácia különösen irigylésre méltónak tűnik. Azok számára azonban, akik magától értetődőnek veszik előnyeit, a demokrácia nem tűnne legitimnek, ha nem lenne ennél jóval több. A demokrácia ugyanis egyúttal a

40 N. Bobbio: *Democracy and the International System*. In D. Archibugi – D. Held (eds.): *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order*. Polity, Cambridge, 1995, 17–41, 33.

modern politikát jellemző törekvések tárháza is. A pragmatista arccal feszültségben a modern demokrácia inherens alkotóeleme az e világi megváltásban való hit: egy jobb világ ígérete a szuverén nép tettei által. A demokráciának ezt az arcát dicsfény övezi. A politikai megváltás egyéb modern eszközeihez viszonyítva a demokrácia viszonylag kevésbé artikulált. A szocializmus legtöbb formájánál elevebben elképzelt utópia képét mutatja; nem ritka, hogy a nacionalizmust tápláló kvázi-történelmi mítoszok tartják fenn, miközben a racionalista ideológia tekintetében azonban nem lehet a liberalizmussal összehasonlítani. Mindemellett a demokráciát a szent tekintély glóriája koronázza, és nehéz belátni, miként működhetne hatékonyan enélkül. Megváltó lendület nélkül a pragmatizmus a korrupció receptje. Vegyük például a választás alapvető intézményét. Tisztán gyakorlati szinten az általános választás nem más, mint a hatalom megosztásának erőszakmentes módja. Ugyanakkor a demokratikus megújulás rituáléja is, és ha ezt a rituálét a választók és politikusok jelentős része nem veszi komolyan, akkor a demokratikus intézmények meggyengülnek. Ha kiderül, hogy az érintettek a demokráciában csak alkudozást látnak, akkor az alkudozás és végül maga a rendszer is nagy valószínűséggel elveszíti a legitimitását. Ha túl nagyra nyílik a rés a dicsfény övezte demokrácia és a politika piszkos ügyei között, a populisták hajlamosak benyomulni az üres területre, és a pártos manőverezések szennyes világa helyett a megújult demokrácia ragyogó ideálját ígérik. A vita és a felelősségre vonás életbe vágó gyakorlatai a tisztán pragmatista politika szemszögéből is gyengülnek a demokrácia lelkesítő, mozgósító, megváltó oldalának energiája nélkül.⁴¹

(2) Meggyőzően lehet tehát amellet érvelni, hogy tulajdonképpen szükség van a megváltó demokrácia üdvözítő ígéretére ahhoz, hogy a pragmatista demokrácia gépezete olajozottan működjön; ha a megváltó demokrácia nincs jelen a fősodró politikai rendszerben, akkor könnyen a populista kihívás formájában térhet vissza. De az ígélet nélkülözhetlensége hozza létre a másik ellentmondást, amelyből a populizmus táplálkozik. A demokrácia megváltó ígéretének tartalma ugyanis a „hatalmat a népnek” eszméje; nekünk, a népnek kell a kezünkbe vennünk az életünket és döntenünk a jövőnkéről. Sajnos ez az ígélet mély és kibékíthetetlen konfliktusban áll a pragmatizmus hideg fényében látott demokráciával, és a kettő közötti rés a populista tiltakozás termékeny táptalaja.

Ez utóbbi kétértelműség a demokrácia erejének és gyengeségének ellentmondására vonatkozik. A demokrácia egyfelől a népi szuverenitás

41 Vö. C. Lefort: *The Political Forms of Modern Society*. Polity, Cambridge, 1986, 279; C. Lefort: *Democracy and Political Theory*. Polity, Cambridge, 1988, 17–19.

ideálja. De (hogy Ralf Dahrendorf elszomorító megjegyzését idézzük az 1989-es népi forradalmakról), „a demokrácia kormányzási forma, nem népszerű [*popular*] érzelmek gőzfürdője.”⁴² Más szavakkal: a demokrácia a politika működtetésének egyik sajátos módja is egy bonyolult világban. Az ígéret az, hogy a demokráciában jelentős mértékben fogjuk tudni ellenőrizni a bennünket érintő fontos ügyeket. De még ha fel is tesszük, hogy „mi, a nép” képesek leszünk egy koherens kollektív akaratban egyesíteni különböző érdekeinket és véleményünket,⁴³ a politikai és gazdasági egymásrataltság rideg tényei mindezt gyakran üres ígéretté változtatják. E kétértelműség mindenfajta demokráciát érint, és nem lehet kikerülni sem a részvételi demokrácia közvetlen viszonyokon alapuló közösségeiben, sem pedig az egyes berkekben újabban előrevetített globális demokráciában.⁴⁴ A nemzetállamok szintjén abban a részben a legszembetűnőbb, amely „a demokrata kormányzat a népet képviseli” típusú állítások és a nép gazdasági jólétét biztosító, igencsak korlátolt gyakorlati lehetőségek között tátong.

Egy demokráciában a szavazóknak természetes azt feltételezniük, hogy ha megválasztják az őket képviselő kormányzatot, akkor az az ő érdekeit fogja szem előtt tartani. Ugyanígy a politikusok számára is természetes megígérni a szavazóknak, hogy így fognak cselekedni. Elvégre, mint ahogy éppen láttuk, a demokratikus megújulás – egy új, valóban minden mástól különböző kezdet – érzése nélkül nehéz elejét venni annak, hogy a választások ne fajúljanak vegytiszta korrupcióvá. De a kormányzat valójában nem képes irányítani a gazdasági körülményeket, és rossz időszakokban a demokratikus rendszer populista reakciónak van kitéve. Ennek klasszikus példája az eredeti, 1890-es évekbeli amerikai populizmus. Az amerikai Nyugat és Dél nehéz anyagi helyzetben volt, annak ellenére, hogy választott kormányral rendelkezett. Nem véletlen, hogy fogékonyak voltak az üzenetre, amely szerint a politikai *establishment* azért nem tartotta szem előtt az érdekeiket, mivel megvoltak a saját tervei. A populistáknak egyszerű válaszuk volt erre. Szabaduljunk meg a „plutokratáktól, az arisztokratáktól, és más patkányoktól” [*the plutocrats, the aristocrats, and all the other rats*],⁴⁵ juttassuk a népet hatalomra, és minden jóra fordul.

Az 1890-es évek óta a demokratikus hatalom kétértelműségére adott ilyenfajta válaszok újra és újra visszatérnek, amikor nehéz idők járnak.

42 R. Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe*. Chatto and Windus, London, 1990, 10.

43 A felterülő kérdésekről lásd Riker: i. m.

44 Archibugi–Held (eds.): *Cosmopolitan Democracy*. Id. kiad.

45 Idézi N. Pollack: *The Populist Mind*. Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1967, 337.

Ha a kormányzat a nép kormányzata, miért nem tartja szem előtt a népet? Azért, mert a kormányzatra rátették a kezüket a korrump politikusok, a milliomosok, a zsidók, a Nemzetközi Valutaalap bábjai, a bevándorló munkások politikailag korrekt pártfogói (és így tovább): a válasz tehát az, hogy válasszunk meg egy népi vezetést, amely majd kirúgja azokat, akik saját pecsenyéjüket sütögetik, hazaküldi a bevándorlókat, vagy megtesz bármit, ami éppen helyi szinten megoldást jelenthet egy adott időpontban. Amennyiben a populizmus a demokrácia ígérete és teljesítménye közötti rést használja ki, soha sem lehet végérvényesen kiiktatni. Mert ha egy populista mozgalom annyira sikeres, hogy túllépve a megállapodott politikai erőkon, ténylegesen hatalomra jut, ki fog derülni, hogy maga is képtelen betartani az ígéreteit, és ezáltal mindig újabb alkalmat kínál a populista népre való hivatkozásra.

Ami a demokrácia kétértelműségének ezt az aspektusát illeti, könnyű belátni, hogy miért tekintik a populizmust gyakran a demokrácia paródiájának, amely talán a rendszer egésze számára is veszélyt jelenthet. De ahogy a demokrácia esetében mindig, a helyzet kétértelmű, és a „realizmus” maga is leegyszerűsítő lehet. Az, hogy a megváltó demokrácia hatalmat ígér, nem teljesen illuzórikus: ez voltaképpen az az eset, amikor az emberek hisznek a közös cselekvés lehetőségében, és ennek érdekében sikerül egyesülniük, több hatalmat gyakorolhatnak, mint ha feladnák a hitüket, és a magánügyeikre koncentrálnának. A népi mozgalmak gyakran bizonyították e tétel igazságát, és az egyik indoka annak, hogy egyes államok miért erősebbek, mások pedig miért gyengébbek, ennek a kollektív politikai akaratnak a meglétében vagy hiányában keresendő. Sok politikai közösség azért szalasztja el a hatalom megragadásának lappangó lehetőségét, mert *hiányzik* a megváltó demokráciában való közös hit. A valószerűtlen látomások egyszerre lehetnek a valódi megvalósítások feltételei, ugyanakkor viszont a csalódás receptjei is. Úgy tűnik, a demokrácia arra van kárhóztatva, hogy egyszerre két ellenkező irányba nézzen.

(3) A demokrácia megváltó és pragmatikus oldalai közötti feszültség harmadik aspektusa a demokratikus intézményekre vonatkozik, és arra az elidegenedettségre, amelyet ezek az intézmények elkerülhetetlenül okoznak. Világos, hogy amennyiben a demokrácia beváltja a népi hatalomra vonatkozó ígérését, ezt csakis olyan intézményeken keresztül érheti el, amelyek a hatalmat hatékonyvá és tartóssá teszik.⁴⁶ A demokrácia megváltó alkotóeleme azonban szorosan összefonódik a mély ellenérzéssel az intézményekkel szemben, amelyek beékelődnek az emberek és a

46 S. Holmes: *Passions and Constraints: On the Theory of Liberal Democracy*. University of Chicago Press, Chicago, 1995, 8, 163–164, 167.

cselekedeteik közé, és összefonódik a nép akaratának egyenes, közvetlen kifejezése utáni gyötrő vággyal is. Ez a romantika öröksége, amely megidézi a nép élő hangját és spontán cselekvését.

A demokratikus legitimitáció számára fontos, hogy úgy tekintsünk az államra, mint ami bizonyos értelemben a nép kifejeződése: bárhogy vélekedjünk is a hivatalban levő kormányzatról, az állam a mi államunk, nem számunkra teljességgel idegen valami.⁴⁷ Ahol ez az eset nem áll fenn, ott sérül a demokráciának az a gyakorlati képessége, hogy erőszak nélkül oldja meg a politikai vitákat. A demokrácia javított verzióinak legtöbb vázlata úgy szándékszik csökkenteni az elidegenedést, hogy közelebb hozza az államot, azáltal, hogy láthatóbbá teszi a nép számára. Ezzel a programmal az a gond, hogy a demokratikus kormányzat mindig intézményeket jelent. Nehéz átlátni, mit tehetne Nagy-Britannia Adóhatósága, a Társadalombiztosítási Osztálya vagy akár maga a Parlament, hogy az emberek úgy érezzék, hogy a népi akarat kifejeződései. Az ilyen intézmények eszünkbe juttatják Marx elemzését a tőkéről mint a munkás elidegenedett munkájáról, amelyet a munkás nem saját szabad kreatív erejének kifejezéseként tapasztal meg, hanem mint egy őt uraló idegen tárgyat.⁴⁸ A demokrácia nagyon erős kormányzati formája lehet, amennyiben megvan az a legitimitása, hogy a *saját* kormányzatunként ismerjük el. De azért, hogy kormányzatként működhessen, intézményes formát kell öltenie, amely igencsak távol áll a spontán népi kifejezéstől. Ahogy Beetham megjegyzi, „a demokrácia mint kormányzati módszer nem azonos azzal, amit az emberek az adott pillanatban éppen eldöntenek, hanem intézkedések olyan halmaza, amely folyamatosan biztosítja az ellenőrzést a nyilvános döntéshozói folyamat felett.”⁴⁹ Ezért nem véletlen, hogy mindig van lehetőség arra, hogy a nép intézményei a nép akaratához vagy a nép spontán cselekedeteihez forduljanak/cselekedeteire hivatkozzanak.

Vegyünk például egy olyan témát, amely sok nyugati országban izgalomban tartja a populistákat. Intézményes kereteken belül a demokratikus igazságszolgáltatás olyan intézkedéseket jelent, amely minden állampolgár számára biztosítja a törvények által szavatolt egyenlő jogvédelmet. Más szavakkal: az igazságszolgáltatás népi felfogását a szabályoknak megfelelő jogi eljárás kanyargós mellékútjain keresztül kell keresztülvinni. A szabályoknak megfelelő jogi eljárás és törvény előtti egyenlőség kimenetele azonban gyakran kerül konfliktusba az igazságszolgáltatás

47 D. Beetham: *Legitimation of Power*. Macmillan, London, 1991, 94, 132–134.

48 K. Marx: *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*. Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1961, 69.

49 Beetham: *Liberal Democracy and the Limits of Democratization*. Id.kiad., 42.

népi felfogásával. Ez bőven nyújt teret arra, hogy a populisták a nép elő akaratát a törvény halott betűje ellen mozgósítsák. A populizmustól rettegő liberálisok rémálmaiban demagógok uszítják közvetlen cselekvésre a lincselő tömeget, vagy népszerű zsarnokok söprik félre a törvényes formásokat.

Ami a megváltó demokráciának ezt az aspektusát illeti, talán párhuzam vonható közte és Weber vallásos intézményekről szóló híres elemzése között. Weber szerint az egyház olyan intézmény, amely a vallásos karizmát rutinná változtatja. Hierarchiáját és rituáléit az isteni tekintély legitimálja, de a *Vox Dei* csak közvetve szól rajtuk keresztül. Ezért az egyház mindig sebezhető az olyan kihívásokkal szemben, amelyek közvetlenül az isteni tekintélyhez fordulnak. A karizmatikus, népi megújulási mozgalmat vezető prédikátor közvetlenül hallja Isten hangját, s ezzel megkerüli az egyház hierarchiáját és rituáléit – míg végül az ő üzenete is rutinná válik, és a kör kezdődik előlről.⁵⁰

Bizonyos tekintetben ehhez hasonló helyet foglal el a populizmus a demokráciában. A megkövesedett intézmények helyett a populisták az élő emberekhez fordulnak, és a közvetlenül megszólaló *vox populit* hirdetik. Ahogy fennebb láthattuk, az ilyen mozgalmaknak gyakran többé-kevésbé karizmatikus vezetője van, egy olyan eleven személyiség, aki képes a politikát személyessé és közvetlenné tenni, megszüntetve a távolságtartó és bürokratikus jellegét. Ilyen kontextusban a dilettantizmus és a politikai tapasztalat hiánya egyenesen ajánlott. De természetesen ez a dolog ironikus: a közvetlen személyes képviselő előnyben részesítése a kidolgozott közvetítő intézményekkel szemben a populista mozgalom vezetőjének olyan mértékű személyes hatalmat kölcsönöz, amelyet nehéz összeegyeztetni a demokratikus törekvésekkel. Ezért rövidlátó a romantikus populista felhívás, mivel a demokrácia valójában nem működhet elidegenítő intézmények és szakértői tudás nélkül. Mindemellett érvelhetünk úgy is, hogy akár a rutinossá vált vallásos intézményeknek Weber elemzésében, időnként a demokratikus intézményeknek is szükségük van arra, hogy alkalmilag fellendüljenek a hit által, amely ebben az esetben a megújulás eszköze. Abban az esetben, amikor a *partitocrazi*-ellenes radikális populista mozgósítás új pártok megalakulásához vagy az intézményes struktúra reformjához vezet, a demokráciát valóban tekinthetjük önkorrekciós rendszernek, ahol mindkét aspektus eljártssa a maga szerepét.⁵¹

50 M. Weber: *The Sociology of Religion*. Methuen, London, 1965, 46–79.

51 V. Bogdanor: Western Europe. In D. Butler – A. Ranney (eds.): *Referendums Around the World: the Growing Use of Direct Democracy*. Macmillan, Houndmills, 1994, 24–97, 69; Budge: i. m., 103–104. Vö. B. Ackerman: We the People. In *Uó: Foundations*. Harvard University Press, Cambridge MA, 1991.

Populista és részvételi radikalizmusok

Ebben az írásban amellet érveltem, hogy a leginkább megállapodott demokráciákat is fenyegető radikális populista mozgósításról szóló megfontolásaink arra figyelmeztethetnek bennünket, hogy megkerülhetetlen kettősség áll fenn a demokrácia megváltó és pragmatista aspektusai között, és a két arculat közötti feszültség nem enyhíti, hanem bátorítja a populizmust. Meg kell jegyezni azonban, hogy a populizmus nem az egyetlen radikális mozgalom, amely ebben a résben kifejlődik. Hiszen a populizmus számos témája sok kortárs politológus számára hátborzongatóan ismerős. Hol találkozhattunk még a pragmatista pártpolitika és kompromisszumai elleni dühös ellenérzéssel? Hol vettették fel, hogy a demokráciát vissza kell vezetni a népi gyökerekhez és hatalommal kell felruházni a népet? Hol hangzott még el a népakarattal és demokratikus cselekvéssel kapcsolatban, az elidegenedés meghaladása érdekében, az átláthatóságra és közvetlenségre való felszólítás? Hol jelentek még meg a részvételi demokrácia elméletei, melyek az 1960-as évek radikális mozgalmaiból fejlődtek ki, és azóta is meghatározzák a téma filozófiai megközelítését?⁵²

Azt az ellenvetést lehet tenni, hogy a radikális demokratikus elméletnek és a populista retorikának semmi közük egymáshoz, és hogy botránys dolog a kettőt összekapcsolni. A populisták nemcsak hogy a cselekvésre szakosodnak, és vajmi ritkán jutnak el mély gondolatokig, de a rájuk jellemző stílus maga is kezdetleges közhelyek és érzelmi felhívások keveréke, míg a radikális demokrata elméletírók a racionális megfontolást helyezik elméletük középpontjába. Ámbár emlékezzünk vissza, hogy (az oakeshotti kereten belül) a „racionalizmus” legalább annyira távol áll a pragmatista politikától, mint a „hit politikája”, és itt meggyőzően lehetne érvelni amellet, hogy a racionalizmus az utóbbinak az egyik verziója. Minden bizonnyal nagy adag megváltásban való hit keveredik a racionalizmussal a „deliberatív” vagy „diszkurzív” demokráciaelméletek zömében: a deliberáció átalakító erejébe vetett hit és a hit abban, hogy ha a nép a legalacsonyabb szinteken találkozik velem, véleménye a helyes (populizmusellenes) irányba fog eltolódní.⁵³ Míg a

52 Kazin: i. m., 195–198; N. Birnbaum: What can We Learn from the Movements of 1968? *Constellations*, 1994 (1), 144–157.

53 Pateman: i. m., 42–44; B. Barber: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. University of California Press, Berkeley, CA, 1984, 119, 152–154, 232, 237; J. Dryzek: *Discursive Democracy: Politics, Policy and Political Science*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 119–120; Fishkin: *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. Yale University Press, New Haven, 1991, 81.

legtöbb ilyen elméletíró habozna most hatalmat adni a népnek (amelynek a nézeteit a közvélemény-kutatások tárják fel, és amelyet a populisták mozgósítanak),⁵⁴ céljuk mégis az, hogy megvalósítsák az embereknek azokat a vágyait, amelyek akkor alakulnak ki, amikor szemtől szembeni találkozókön tárgyalások útján tájékoztatták és felvilágosították őket.⁵⁵

Nem itt van a helye annak, hogy megvizsgáljuk a pikáns vonzatokat és ellentétet azok között, akiket Sartori „maximalistáknak” és „politikusoknak”⁵⁶ nevez, és akik a demokrácia megváltó arcára tekintenek a legszívesebben. Ezzel szemben talán lényegesebbek azok a kísérletek, amelyek a demokrácia pragmatikus aspektusának adnak elméleti relevanciát. A demokráciáról szóló frissebb írások zöme ugyanis kiábrándultságának ad hangot. A posztmarxizmus és a posztmodernizmus néhány demokratikus elméletírója határozottan arra törekszik, hogy megfossza a demokráciát minden megváltó vonásától, és hangsúlyozza messianizmusellenes oldalát. Ez az alapok nélküli demokrácia, a demokrácia mint ismeretlen kimenetelű politikai gyakorlat, olyan demokrácia, amelyről nem kellene sokat várnunk.⁵⁷ De a fent bemutatott elemzés azt bizonyítja, hogy minden olyan próbálkozás, amely száműzni kívánja a demokrácia megváltó oldalát, valószínűleg saját maga ellen fordul. A demokráciának ez az értelmezése egy kicsit olyan, mintha egy hit nélküli egyházat próbálnánk működtetni. A politikában, akár csak a vallásban, a hit elvesztése korrupcióhoz vezethet, és teret ad a megújulási mozgalmaknak.⁵⁸

Konklúzió

Amellett érveltem, hogy a populizmusra vonatkozó reflexiók rávilágítanak a demokrácia megkerülhetetlen kettősségére. A két arcukat közötti feszültség állandó ösztönzést jelent a populista mozgósítás számára. Azok a kísérletek azonban, amelyek a demokrácia tisztán pragmatista

54 Vö. Cronin: i. m, ix.

55 Lásd Pateman: i. m., 42–44; Barber: i. m, 119, 152–154, 232, 237; J. Fishkin: i. m., 81.

56 Sartori szerint „a maximalista (...) hitelt ad a demagógnak.” *Theory of Democracy Revisited*. Id. kiad., I, 82.

57 Vö. C. Mouffe: *The Return of the Political*. Verso, London, 1993, 4–6, 145; J. Keane: *Democracy and the Media – Without Foundations*. In Held: *Prospects for Democracy*. Id. kiad., 116–129, 123–126; M. Warren: *What Should we Expect from More Democracy? Political Theory*, 1996 (24), 241–270; M. Saward: *Postmodernists, Pragmatists and the Justification of Democracy. Economy and Society*, 1994 (23), 201–216.

58 Vö. Oakeshott: *The Politics of Faith*. Id. kiad., 108–113.

értelmezésébe kívánnak menekülni, illuzórikusak, mert a demokráciának mint pragmatista rendszernek a hatalma és legitimitása továbbra is legalább részben a demokrácia megváltó mozzanataitól függ. Ez pedig mindig teret hagy a populizmusnak, amely árnyékként követi a demokráciát.

*Fordította Molnár Péter
Az eredetivel egybevetette a szerk.*

Populizmus: mit fed a név?

Minden meghatározás feltételez egy elméleti rácsozatot, amely értelmet ad annak, amit meghatároz. Ez az értelem – amint azt maga a meghatározás fogalma megkívánja – csupán az alapján jöhet létre, hogy a meghatározott terminust megkülönböztetjük valami mástól, amit a meghatározás kizár. Ez viszont feltételez egy olyan *területet*, amelyen belül ezek a különbségek mint olyanok elgondolhatók. Amikor populistának nevezünk egy mozgalmat (?), egy ideológiát (?), egy politikai gyakorlatot (?), épp ez a terület az, ami közvetlenül nem hozzáférhető. Az első két esetben, azaz ha mozgalmakat vagy ideológiákat nevezünk populistának, akkor ezt a tulajdonságot meg kell különböztetnünk egyéb, ugyanazon a definíciós szinten elhelyezkedő jellemzőktől, mint például a „fasiszta”, a „liberális”, a „kommunista” stb. Ez rögtön egy bonyolult és végső soron önmegsemmisítő feladat elé állít bennünket: fel kell kutatnunk azt a végső állást, ami mögött megtalálhatjuk a „tiszta” populizmust, amely nem bontható további alternatív jellemzőkre. Amennyiben így próbálunk meg eljárni, egy olyan játékba bonyolódunk, hogy bármilyen szociális vagy ideológiai tartalmat tulajdonítunk is a populizmusnak, rögtön a kivételek tömkelegével szembesülünk. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy amikor a terminust használjuk, nyelvi gyakorlatunk mindig is feltételez valamilyen aktuális jelentést, csakhogy ezt a jelentést semmilyen meghatározható értelemre nem tudjuk lefordítani. Ráadásul e jelentésen keresztül még kevésbé tudunk eljutni valamely beazonosítható referenciához (amely kimerítené ezt a jelentést).

Mi történik akkor, ha a mozgalmaktól vagy ideológiáktól mint elemzési egységektől a politikai gyakorlatok irányába mozdulunk el? Minden azon múlik, hogy miként fogjuk fel ezt az elmozdulást. Amennyiben azt

Ernesto Laclau (1936-2014) argentin származású filozófus, az University of Essex professzora volt.

A fordítás a következő kiadás alapján készült: Ernesto Laclau: *Populism: What's in a Name?* In Francisco Panizza (ed.): *Populism and the Mirror of Democracy*. Verso, London–New York, 2005, 32–49.

az ideológia vagy a politikai mozgalom szintjén létesült szubjektum egy-
sége vezérli, nyilván tapodtat sem jutottunk előre annak meghatározásá-
ban, hogy mi tekinthető sajátosan populistának. A nehézségek, amelyek
abban rejlenek, hogy meghatározzuk bizonyos gyakorlatok szubjektu-
mainak populista jellegét, csak újratermelődnék a gyakorlatoknak mint
olyanoknak az elemzésében, ameddig ez utóbbiak pusztán csak *kifejezik*
e szubjektumok belső természetét. Létezik azonban egy másik lehetőség
is, nevezetesen, hogy a politikai gyakorlatok nem *kifejezik* a társadalmi
ágensek természetét, hanem inkább *létesítik* ez utóbbiakat. Ebben az
esetben a politikai gyakorlatnak bizonyos ontológiai elsőbbsége lenne az
ágenssel szemben, míg ez utóbbi pusztán az előbbi történeti lecsapódása
volna. Egy picit eltérő fogalmakkal kifejezve: nem a csoport, hanem a
gyakorlatok lennének az elemzés elsődleges egységei – ami azt jelenti,
hogy a csoport mindössze a társadalmi gyakorlatok valamely artikulá-
ciójának az eredménye lenne. Amennyiben ez a megközelítés helyes, azt
mondhatjuk, hogy egy mozgalom nem azért populista, mert politikája
vagy ideológiája populistaként azonosítható aktuális *tartalmakat* mut-
tat, hanem azért, mert megmutatja ezeknek a tartalmaknak egy sajátos
artikulációs logikáját, függetlenül attól, hogy melyek ezek a tartalmak.

Egy utolsó megjegyzés kívánkozik ide, mielőtt rátérnénk érvelésünk
lényegére. Az „artikuláció” kategóriája az utóbbi harminc vagy negyven
évben gyakran felbukkan az elméleti nyelvben, főként az althusseri is-
kolában és befolyási övezetében. Mindazonáltal azt kell mondanunk,
hogy az althusserizmus által kifejlesztett artikuláció fogalma főként az
artikulációs folyamatba belépő *ontikus* tartalmakra (a gazdasági, a poli-
tikai, az ideológiai) szorítkozott. Az artikuláció tekintetében történtek
ugyan kísérletek az *ontologikus* elméletalkotás irányában (a „végső meg-
határozás” vagy a „relatív autonómia” fogalmi által), ám amennyiben a
formális logika úgy jelenik meg, mint ami bizonyos kategóriák ontikus
tartalmából szükségszerűen következik (a végső meghatározás például
egyedül a gazdaságnak felelhet meg), már kezdettől fogva igencsak kor-
látozott volt annak lehetősége, hogy társadalmi ontológiát dolgozzanak
ki. E korlátozásokból kifolyólag a populizmus politikai logikája elgon-
dolhatatlan maradt.

Az alábbiakban három elméleti tézist dolgozok ki: 1.) ahhoz, hogy a
populizmus sajátosságát elgondolhassuk, az elemzést a csoportnál kisebb
egységeknél kell kezdenünk (akár politikai, akár ideológiai szinten); 2.)
a populizmus ontologikus, és nem ontikus kategória – ami annyit tesz,
hogy jelentése nem valamely sajátos, a csoport gyakorlatainak leírásába
belépő politikai vagy ideológiai tartalomban keresendő, hanem valamely
társadalmi, politikai vagy ideológiai tartalom sajátos *artikulációs mód-
jában*; 3.) ez az artikulációs forma a tartalmaitól függetlenül rendelkezik

olyan strukturáló hatásokkal, amelyek elsősorban a megjelenítési módok szintjein nyilvánulnak meg.

Társadalmi igények és társadalmi totalitás

Amint az imént állítottuk, abból kell kiindulnunk, hogy elkülönítsük a csoportnál kisebb egységeket, és átgondoljuk azok artikulációjának társadalmi logikáját. A populizmus egyike ezeknek a logikáknak. Kezdeképpen hadd mondjuk el, hogy elemzésünk előfeltételez egy aszimmetriát a közösség mint egész („társadalom”) és bármely ezen belül tevékenykedő társadalmi aktor között. Ami azt jelenti, hogy nincs olyan társadalmi ágens, amelynek az akarata megegyezne a totalitásként felfogott társadalom aktuális működésével. Rousseau teljes mértékben tudatában volt annak, hogy az általános akarat létesülése – amely szerinte a demokrácia feltétele volt – egyre nehezebbé válik a modern társadalmak feltételei között, amelyeknek már a mérete és heterogenitása elkerülhetlenné teszi, hogy képviseleti mechanizmusokhoz folyamodjanak; Hegel megkísérelte úgy feltenni a kérdést, hogy előfeltételezte a polgári és a politikai társadalom közötti elkülönülést, ahol az előbbi a partikularizmust és a heterogenitást (az „igények rendszerét”) képviselte, a második pedig a totalizáció és az egyetemesség mozzanatát; Marx pedig az utópiát mint a közösségi tér és a közös akarat közötti pontos átfedést fogalmazta újra az egyetemes osztálynak a megbékélt társadalomban betöltött szerepén keresztül. Abból indulunk ki, hogy sohasem sikerülhet teljes mértékben áthidalni a politikai akarat és a közösségi tér közötti szakadékot, ám az, ha megkíséreljük áthidalni, meghatározza a társadalmi identitások sajátosan politikai artikulációját.

A félreértés elkerülése végett ehhez még hozzá kell fűzni, hogy a közösség mint totalitás és a szociális aktorok aktuális és részleges akaratai közötti átfedés hiányából nem következik, hogy elfogadjuk az ágencia kérdésének bármilyen módszertanilag individualisztikus megközelítését. Az utóbbi azt előfeltételezi, hogy az individuumok jelentéssel rendelkező, önmeghatározó totalitások; innen már csak egy lépés arra következtetni, hogy a társadalmi interakciót olyan ágensek közötti alkuk fogalmaiban fogjuk fel, akiknek az identitása egyértelmű érdekek mentén jön létre. A mi megközelítésünk ezzel szemben teljes mértékben holisztikus, azzal a megszorítással, hogy a telítettségnek a teljes mértékben önmeghatározó társadalmi egész fogalmában foglalt ígérete megvalósíthatatlan. Vagyis az a kísérlet, hogy a közösségi tereket a közös akaratok pluralitásán kívül

építsük fel, sohasem öltheti szerződés formáját – ez utóbbi előfeltételezi az érdekek és az önmeghatározó akaratok fogalmait, amelyeket mi megkérdőjelezünk. A közösségi telítettséget, amelyről a társadalmi egész nem tud gondoskodni, nem lehet átvinni az individuumokra. Az individuumok nem koherens totalitások, hanem csupán referenciális identitások, amelyeket egy sor lokalizált szubjektumpozícióra kell felosztani. Az artikuláció ezek között a pozíciók között társadalmi, és nem magánügy (a mi megközelítésünkben magának az „individuum” fogalmának nincs jelentése).

Melyek is tehát azok a kisebb egységek, amelyek elemzésünk kiindulópontját képezik? Vezérfonalunk a társadalmi kapcsolat felépítésének elemi formájaként felfogott „igény” kategóriája. Az „igény” („demand”) szó az angol nyelvben többértelmű: egyrészt jelenthet kérést (*request*), másrészt, aktívabb értelemben, a mások felé irányuló követelést (*imposing a request*) (mint például a „magyarázatot követel” kifejezésben). Más nyelvekben, mint például a spanyolban, különböző szavak állnak rendelkezésre e két jelentés kifejezésére: a második jelentésnek megfelelő szó a *reivindicación* lenne. Jóllehet amikor jelen elemzés az „igény” kategóriáját használja, egyértelműen a második jelentésre helyezi a hangsúlyt, a jelentések közötti kétértelműség bizonyos előnyökkel is jár, mivel az igény itt használandó elméleti fogalma némi eldönthetetlenséget von maga után a két jelentés között – jelen esetben, amint azt látni fogjuk, ezek a politikai artikuláció két különböző formájának felelnek meg. Tegyük még hozzá, hogy létezik egy rejtett, mindkét jelentés mögött húzódo közös feltevés, nevezetesen, hogy az igényt nem önmagában oldják meg, hanem olyan instanciához intézik, amely különbözik attól, amelyen belül eredetileg megfogalmazódott.

Lássunk egy példát az egyértelmű igényre: egy adott lakókörzetben élő emberek egy csoportja azt szeretné, hogy a tömegközlekedésbe bekerüljön egy buszvonal, amellyel a lakóhelyükről eljuthatnak abba a körzetbe, ahol a legtöbbjük dolgozik. Tegyük fel, hogy kérésüket a városházához intézik, és a kérésnek eleget is tesznek. Egy sor szerkezeti jegyet figyelhetünk itt meg, amelyek a következők: 1) a szociális szükségletek *kérés* alakját öltik – vagyis önálló intézkedésekkel nem elégíthetőek ki, csupán azáltal, hogy egy másik instanciához folyamodnak, amelynek hatalmában áll döntést hozni; 2) maga a tény, hogy a kérésre sor kerül, azt mutatja, hogy a magasabb instancia döntésképesége egyáltalán nem kérdőjeleződik meg – úgyhogy teljes egészében az igény terminus első jelentésén belül vagyunk; 3) az igény pontos, önmagában zárt igény – nem valamely jéghegy csúcsa vagy a megfogalmazatlan szociális igények széles spektrumának szimbóluma. Ha összerakjuk ezt a három jellemzőt, a következő fontos következtetést fogalmazhatjuk meg: az ilyen típusú

kérések, amelyekben az igényeket pontosan vagy egyénre szabottan kielégítik, semmilyen szakadékot vagy határvonalat sem hoznak létre a társadalmin belül. Épp ellenkezőleg, a társadalmi aktorok az egész folyamat kimondatlan előfeltéveéseként elfogadják ezen instanciák mindegyikének a legitimitását: senki sem kérdőjelezi meg a kérés benyújtásának jogát vagy a döntéshozó instancia döntéshozatali jogát. Mindegyik instancia a magas fokon intézményesített társadalmi immanencia része (vagy megkülönböztetési pontja). Ezt az intézményesült, differenciális modell szerint működő társadalmi logikát a *különbség logikájának* fogjuk nevezni. Ez azt feltételezi, hogy nem létezik társadalmi megosztottság, és minden legitim igény kielégíthető nem-antagonisztikus, adminisztratív úton. Könnyűszerrel hozhatunk példákat ezekre a társadalmi utópiákra, amelyek a különbséglogika egyetemes eljárásának a szószólói: az „egyetlen nemzet” Disraeli-féle fogalma, a jóléti állam, vagy a Saint-Simon-féle tétel: „az emberek kormányzásától a dolgok igazgatásáig”.

Hadd térjünk most vissza az említett példánkhoz. Tegyük fel, hogy a kérést visszautasítják. Ez a döntés kétségtelenül társadalmi frusztrációhoz fog vezetni. Ha azonban csupán *egyetlen* igényt nem elégítenek ki, az nem fogja lényegesen befolyásolni a helyzetet. Viszont ha valamilyen okból kifolyólag a különböző igények széles skálája kielégítetlen marad, az ebből adódó sokrétű frusztráció teljesen másféle társadalmi logikát fog elindítani. Példának okáért, ha abban a körzetben a néhány ember, akinek a jobb tömegközlekedés iránti igényét nem elégítették ki, felismeri, hogy szomszédainak a biztonság, vízellátás, lakhatás, iskoláztatás stb. színvonalára vonatkozó igényei szintén nem találtak meghallgatásra, akkor bizonyos fajta szolidaritás fog kialakulni közöttük: az lesz a közös bennük, hogy igényeiket nem teljesítették. Vagyis az igényekben, a pozitív megkülönböztető természetükön túl, egy *negatív* dimenzió is közös.

Az a szociális helyzet, amelyben az igények elkezdenek újra összeállni azon a negatív alapon, hogy mind teljesítetlenek maradtak, az első – bár korántsem az egyetlen – előfeltétele annak a politikai artikulációnak, amelyet populizmusnak hívunk. Hadd soroljuk fel azokat a szerkezeti jegyeket, amelyeket okfejtésünknek ebben a szakaszában megragadhatunk: 1.) Míg a fentebb taglalt intézményi berendezkedés a különbség logikáján alapult, itt egy fordított helyzettel állunk szemben, amelyet *egyenértékűségi logikaként* lehet leírni – azaz olyan logikaként, amelyben minden igény, jellegük minden különbsége dacára, hajlamos újra összeállni, létrehozva azt, amit mi *egyenértékűségi láncnak* fogunk nevezni. Ez azt jelenti, hogy minden egyes igény eredendően megosztott: egyrészt önnön partikularitását jelenti, másrészt az egyenértékűségi kapcsolatokon keresztül a többi igény totalitására irányul. Visszatérve a hasonlatunkhoz: tulajdonképpen minden igény a jéghegy csúcsa, mert

noha csak önnön partikularitásában mutatkozik meg, saját manifeszt követelését a szociális követelések szélesebb skálájának egyikeként mutatja be. 2.) Ebben a két esetben különbözik az igény szubjektuma. Az elsőben az igény szubjektuma ugyanolyan pontos, akárcsak maga az igény. A megkülönböztető sajátosságként felfogott igény szubjektumát *demokratikus szubjektumnak* fogjuk nevezni. A második esetben a szubjektum tágabb lesz, mivel szubjektivitása a demokratikus igények pluralitásának egyenértékű felhalmozódásából következik. Azt a szubjektumot, amely ebből a logikából jön létre, *népi szubjektumnak* fogjuk nevezni. Ez egyaránt tisztán mutatja a népi szubjektivitás kialakulásának és eltűnésének a feltételeit: minél több társadalmi igény olvad be differenciáltan egy sikeres intézményrendszerbe, annál gyengébbek lesznek az egyenértékűségi kapcsolatok, és annál valószínűtlenebb a népi szubjektivitás kialakulása. Fordítva, amikor számos igény egyidejűleg marad kielégítetlen és az intézményrendszer egyre kevésbé képes differenciált módon beolvasztani ezeket, kialakulnak a populista szakításhoz vezető feltételek. 3.) A korábbi elemzés egyenes következménye, hogy a népi szubjektivitás nem alakulhat ki egy belső határvonal meghúzása nélkül. Az egyenértékűségek csak a mindegyiküket átható hiány fogalmaiban ragadhatóak meg, és ez megköveteli a társadalmi negativitás forrásának azonosítását. Az egyenértékű népi diskurzusok ezért két táborra osztják a társadalmi: a hatalomra és az elnyomottakra. Ez átalakítja az igények természetét: többé már nem egyszerű kérések lesznek, hanem követelésekké (*reivindicaciones*) válnak, másként fogalmazva, az „igény” (angol) kifejezés második jelentésére térünk át.

Egyenértékűségek, népi szubjektivitás, a társadalmi kétosztatú felépítése egy belső határvonal mentén. Látszólag minden szerkezeti jegyünk együtt van ahhoz, hogy meghatározzuk a populizmust. Csakhogy ez még nem elegendő. Még mindig hiányzik egy döntő fontosságú dimenzió, amelyet most kell fontolóra vennünk.

Üres és lebegő jelölők

Eddigi okfejtésünk nyomán eljutottunk oda, hogy azonosítottuk a populista szakítás kialakulásának két, egymást szerkezetiileg kiegészítő feltételét: a társadalmi térnek a belső határvonal meghúzásán keresztül történő kettéosztása és a teljesítetlen igények között egy egyenértékűségi lánc létrehozása. Szigorú értelemben véve ez nem két feltétel, hanem ugyanannak a feltételnek a két oldala, mivel a belső határ csupán

az egyenértékűségi lánc működésének eredménye lehet. Mindenesetre nagyon fontos tudatosítani, hogy az egyenértékűségi láncnak *intézményellenes* jellege van: felforgatja az igényeknek a sajátossá tevő, megkülönböztető jellegét. Ugyanakkor pedig rövidzárlatot is jelent abban a viszonyban, amely a „rendszerrel” szemben támasztott igények és a rendszernek a befogadásukra való alkalmassága között áll fenn. Most pedig ennek a rövidzárlatnak az igények természetére és a rendszerre mint totalitásra gyakorolt együttes hatását kell megvizsgáljunk.

Az egyenértékűségi igények azonnal szembesítenek bennünket a specifikusan egyenértékű pillanat megjelenítésének a problémájával. Mivel az igények, magától értetődően, mindig sajátosak, minél egyetemesebb dimenzió kapcsolódik az egyenértékűséghez, annál inkább hiányzik a megjelenítés minden közvetlen, nyilvánvaló módja. Azt állítjuk, hogy az egyenértékűségi pillanat megjelenítésének első előfeltétele annak a hatalomnak a (jelentésen keresztül létrejövő) totalizációja, amely a népakaratot alkotó igények összességével áll szemben. Világosan le kell szögeznünk: ahhoz, hogy az egyenértékűségi lánc létrehozassa a társadalmin belüli határt, valamiféleképpen meg kell jeleníteni a határ túllátását is. Nincs populizmus az ellenség (az *ancien régime*, az oligarchia, az *establishment* vagy bármi más) diszkurzív megalkotása nélkül. Később még visszatérünk erre a vonatkozásra. Most pedig arra összpontosítunk, hogy az egyenértékűségekből következő határhatások alapján a demokratikus szubjektumpozíciók hogyan alakulnak át népiekké.

Tehát hogyan is *mutatja meg* magát az egyenértékűség? Amint állítottuk, az egyenértékűségi pillanat nem található meg egyetlen, az összes igény mögött meghúzódó pozitív jegyben sem, mivel azok – saját szempontjukból – teljesen különböznek egymástól. Az egyenértékűség teljes egészében azzal a határvonalon túli hatalommal való szembenállásból ered, amely egyetlen egyenértékűségi igényt sem elégít ki. Ebben az esetben mégis hogyan lehet megjeleníteni a láncot mint olyant? Másutt¹ amellet érveltem, hogy a megjelenítés csupán akkor lehetséges, ha egy sajátos igény, anélkül, hogy sajátosságát teljes mértékben feladná, elkezd olyan jelölőként is működni, amely a láncot mint totalitást jelöli (ugyanúgy, ahogy az arany anyagszerűsége, anélkül, hogy elveszítené sajátos árucikk voltát, az érték egyetemes jelölésévé változik). Ezt a folyamatot, amely révén egy sajátos igény a vele összemérhetetlen egyenértékűségi láncot kezdi jelölni, mint tudjuk, *hegemóniának* neveztük. Például a Szolidaritás igényei kezdetben egy gdański munkásosztálybeli csoport sajátos igényei voltak, ám mivel egy olyan elnyomott társadalomban

1 Vö. Ernesto Laclau: Why Do Empty Signifiers Matter to Politics? In Uő: *Emancipation(s)*. Verso, London–New York, 1996, 36–46.

fogalmazták meg őket, ahol számos társadalmi igény nem került meghallgatásra, a népi tábor jelölőivé váltak egy új, kétosztatú diskurzusban.

Mármost az egyetemes népi jelentés megalkotására irányuló folyamatnak van egy olyan vonása, amely különösen lényeges ahhoz, hogy megértsük a populizmust. Ez pedig a következő: minél kiterjedtebb az egyenértékűségi lánc, annál gyengébb lesz a kapcsolata a sajátos igényekkel, amelyek magukra vállalják az egyetemes megjelenítés szerepét. Ez döntő fontosságú következtetéshez vezet elemzésünk szempontjából: a népi szubjektivitás megkonstruálása csupán a *tendenciálisan* üres jelölők diszkurzív megalkotása alapján válik lehetségessé. A populist szimbólumok úgynevezett „szegénysége” válik a politikai hatékonyságuk feltételévé: mivel az a szerepük, hogy az egyenértékűségi homogenitásba nagyon is heterogén valóságot vonjanak be, ezt csak úgy valósíthatják meg, ha sajátos tartalmukat minimálisra csökkentik. Szélsőséges esetben ez a folyamat eljut arra a pontra, ahol a homogenizáció szerepét a pusztán név tölti be: a vezető neve.

Van két másik fontos aspektus is, amelyet ezen a ponton fontolóra kell vennünk. Az első arra a sajátos torzulásra vonatkozik, amelyet az egyenértékűségi logika vezet be a „nép” és a „hatalom” mint antagonisztikus pólusok megalkotásába. A „nép” esetében, amint azt láthattuk, az egyenértékűségi logika a „kiüresítésen” alapul, amely egyaránt gazdagít és szegényít. Gazdagít, mert az egyenértékűségi láncot egyesítő jelölők, lévén, hogy le kell fedniük a láncot integráló összes kapcsolatot, szélesebb referenciával bírnak, mint az a tisztán megkülönböztetésen alapuló tartalom, amelyben a jelölő csupán egyetlen jelölthöz kapcsolódhat. Szegényít, mert pontosan e tágabb (potenciálisan egyetemes) referencia okán, az egyenértékűségi láncnak a sajátos tartalmakkal való kapcsolata drasztikusan csökkenő tendenciát mutat. A logikából kölcsönzött megkülönböztetéssel élve úgy fogalmazhatunk, hogy amit *extenzióban* nyer, azt elveszíti *intenzióban*. Ugyanez történik a hatalom pólusának a megalkotása során is: ez a pólus nem egyszerűen a saját differenciális tartalmának a materialitásán keresztül működik, mivel ez a tartalom a népi pólus tagadásának a *hordozója* (azáltal, hogy meghíúsítja ez utóbbi igényeit). Ez a jelen tanulmányban elkülönített számos mozzanatot átható, lényegi ingatagságot eredményez. Ami a sajátos igényeket illeti, elkülönített tartalmukban semmi sem vetíti előre, hogy a különbség vagy pedig az egyenértékűség módján fognak artikulálódni, ez ugyanis a történeti kontextus függvénye, mint ahogy az egyenértékűségek esetében semmi sem vetíti előre azt sem, hogy meddig terjednek és hogyan tevődnek össze azok a láncok, amelyekben részt vesznek. Ami pedig a nép/hatalom dichotómia két pólusát illeti, az épp adott azonosságuk és szerkezetük egyaránt vita és újratárgyalás tárgyát képezi. Franciaország a középkor

óta számos éhséglázadás tanúja lehetett, ám ezek a lázadások szabályszerűen nem a monarchiát azonosították ellenségükként. A tizennyolcadik század összes komplex átalakulásának el kellett jutnia egy olyan szintre, ahol az élelmiszerekre vonatkozó igények a politikai rendszer egészét átfogó forradalmi egyenértékűségi láncok részévé váltak. Az amerikai farmerek populizmusa a tizenkilencedik század végén pedig azért bukott meg, mert az a kísérletük, hogy megteremtsék a kisemmizett csoportok igényeit érvényesítő népi egyenértékűségi láncokat, olyan döntő akadályba ütközött, amelyet egy sor *megkülönböztető* szerkezeti határvonal képezett, amelyek erősebbnek bizonyultak a populista fellépésnél: jelesen a farmerek és a városi munkások közötti kölcsönös bizalmatlanság, a déli farmerek mélyen gyökerező lojalitása a demokrata párt iránt, és így tovább.

Ez elvezet bennünket vizsgálódásunk második pontjához. Korábban mindvégig azzal a leegyszerűsítő feltevessel éltünk, hogy a két antagonisztikus egyenértékűségi láncot elválasztó határ *de facto* létezik. Most viszont pontosan ezt a feltételezést kell megkérdőjeleznünk. Megközelítésünk egésze tulajdonképpen ennek a megkérdőjelezéséhez vezet, mivel abból, hogy *a priori* módon nem lehet megindokolni, hogy egy igény miért kerül inkább az egyik sajátos egyenértékűségi láncolatba és megkülönböztető artikulációba, mint egy másikba, azt várhatnánk, hogy az antagonisztikus politikai stratégiák azon alapulnak, hogy eltérő módon húzzák meg a politikai határvonalakat, és hogy ez utóbbiak folyton meginognak és átalakulnak.

Amennyiben ez igaz, bizonyos értelemben módosítanunk kell a feltevésünket. Minden diszkurzív elem az ellentmondó artikulációs kísérletek szerkezeti nyomásának lenne alárendelve. Az üres jelölők szerepére vonatkozó elméletünkben e jelölők valószínűsége maga is az egyenértékűségi lánc jelenlététől függ, amely, mint láthattuk, egy belső határvonalat implikál. A populizmus klasszikus formái – mint például az 1940-es és az 1950-es évekbeli latin-amerikai populizmus különböző fajtái – megfelelnek ennek a leírásnak. A populizmus politikai dinamikája ettől a folyamatosan újraalkotott belső határtól függ. A nyelvészetből kölcsönzött hasonlattal élve, azt mondhatnánk, hogy míg egy intézményes politikai diskurzus hajlamos arra, hogy a nyelv szintagmatikus tengelyét – a kombinációs viszonyok által artikulált, megkülönböztetésen alapuló helyzetek sokaságát – részesítse előnyben, addig a populista diskurzus inkább a paradigmatiszma tengelyt részesíti előnyben, azaz a mindössze két szintagmatikus pozíció körül összeálló elemek (esetünkben igények) közötti helyettesítési viszonyokat.

Mindazonáltal a belső határvonalat, amelyen a populista diskurzus alapul, fel lehet forgatni. Erre két különböző módon kerülhet sor. Az első

az, hogy a sajátos igények közötti változatos kapcsolatokat úgy törik meg, hogy egyenként elégitik ki azokat. Ez a politika populista formájának hanyatlása, a belső határvonalak elmosódása és az intézményrendszer integrációjának magasabb szintjére való áttérés felé vezető út – az átalakítási eljárás, ahogy Gramsci nevezte. Ez nagyjából a Disraeli-féle „egy nemzet” tervezetnek vagy a Harmadik Úthoz és a „radikális középhez” köthető elméletírók ama kortárs kísérleteinek felel meg, hogy a politikát közigazgatással helyettesítsék.

A belső határvonal szubverziójának második útja teljesen más természetű. Nem abban áll, hogy *felszámolja* a határokat, hanem abban, hogy *megváltoztatja politikai előjelüket*. Amint láthattuk, mihelyt a népi diskurzus központi jelölői részlegesen üressé válnak, meggyengülnek korábbi kapcsolatai bizonyos sajátos tartalmakkal – azok a tartalmak pedig teljesen nyitottá válnak a *változatos* egyenértékűségi reartikulációk számára. Ezen a ponton elegendő, hogy az üres népi jelölők megőrizzék radikális jellegüket – vagyis azt a képességüket, hogy két táborra osszák a társadalmat –, miközben megváltozik az általuk egyesített egyenértékűségi lánc, mivel ellentétes politikai előjelet kap a populista eljárás egészének a politikai jelentése. A huszadik század számtalan példát kínál ezekre az előjelváltásokra. Amerikában a népi radikalizmus jelölőit, amelyeknek a New Deal idején főként baloldali konnotációi voltak, a későbbiek során a szélsőjobb sajátította ki, George Wallace-szal kezdődően a „morális többségig”. Franciaországban a kommunista párt radikális „néptribuni szerepét” bizonyos mértékig a Front National olvasztotta magába. A fasiszmusnak a két világháború közötti időszakban lezajlott egész térhódítását pedig meg sem érthetnénk, ha nem utalnánk a forradalmi hagyományhoz tartozó témák és igények jobboldali reartikulációjára.

Fontos megragadni a reartikulációs folyamat mintázatát, amely annak függvénye, hogy részlegesen működésben tartják a népi radikalizmus központi jelölőit, miközben számos demokratikus igényt egy másik egyenértékűségi láncba írnak be. Ez a hegemonikus reartikuláció azért lehetséges, mert „nyilvánvaló sorsként” semmilyen társadalmi igényt, semmilyen *a priori* beíródsási formát sem tulajdonítanak neki – minden a hegemonikus küzdelmen múlik. Amint egy igényt több antagonisztikus tervezet artikulációs kísérletének vetnek alá, az utóbbiakkal szemben mintegy a senkiföldjére kerül – részleges és átmeneti függetlenségre tesz szert. Amikor a népi jelölőknek és az általuk artikulált igényeknek erre az ambivalenciájára hivatkozunk, *lebegő jelölőkről* fogunk beszélni. A lebegő jelölőket alkotó szerkezeti viszony különbözik az üres jelölők esetében megfigyelt viszonytól: míg ez utóbbiak az egyenértékűségi láncból adódó, teljes mértékben kialakult belső határvonaltól függenek, a lebegő jelölők azt fejezik ki, hogy minden határ eredendően többértelmű, és

semmilyen végső stabilitásra sem képes szert tenni. A megkülönböztetés azonban főként az elemzésben érvényesül, mivel a gyakorlatban az üres és a lebegő jelölők nagymértékben egybevágnak: nincs olyan történelmi szituáció, amikor a társadalom olyannyira konszolidálódik, hogy a belső határvonala ne legyen kitéve semmilyen felforgatásnak vagy elmozdulásnak, és nincs olyan mély szerves válság sem, hogy a benne ható felforgató tendenciákat ne korlátoznák a stabilitás bizonyos formái.

Populizmus, politika és képviselő

Hadd fűzzük össze gondolatmenetünk szerteágazó szárait, hogy eljuthassunk a populizmus koherens fogalmához. Ezt a koherenciát csak úgy lehet elérni, ha a fogalom kidolgozásába bekerülő különféle dimenziók nem pusztán egymás mellé állítják a különálló jegyeket egy egyszerű felsorolásban, hanem valamely elméletileg artikulált egész részeivé válnak. Először is, csak akkor beszélhetünk populizmusról, ha adva van egy sor, a népi szubjektumot megalkotó politikai-diszkurzív gyakorlat, és – amint láthattuk – a népi szubjektum kialakulásának előfeltétele a társadalmi teret két táborra osztó belső határvonal létrehozása. Mint tudjuk, ennek a megosztásnak a logikáját azonban egy sor olyan társadalmi igény közötti egyenértékűségi lánc megalkotása határozza meg, amelyekben az egyenértékűségi mozzanat győzedelmeskedik az igények megkülönböztető természetete fölött. Végül, az egyenértékűségi lánc nem lehet pusztán véletlen egybeesés eredménye, hanem egy olyan elem felbukkanásán keresztül kell megszilárdulnia, amely úgy látja el koherenciával ezt a láncot, hogy totalitásként jelöli. Ezt az elemet neveztük *üres jelölőnek*.

Ezek azok a meghatározó szerkezeti jegyek, amelyek véleményem szerint bekerülnek a populizmus kategóriájába. Amint látható, az általam javasolt populizmusfogalom szigorúan *formális*, mivel az összes meghatározó vonása kizárólag az artikuláció egyedi módjához kapcsolódik – az egyenértékűségi logikának a megkülönböztetési logika feletti győzedelmén –, függetlenül azoktól a tényleges *tartalmaktól*, amelyeket artikulál. A jelen írás elején ezért állítottam azt, hogy a „populizmus” ontologikus, és nem ontikus kategória. A populizmus meghatározására tett kísérletek zöme egy sajátos ontikus tartalomban próbálta meg elhelyezni a jelenség specifikumát. Ennek eredményeként pedig olyan önmegsemmisítő gyakorlattá fajultak, amelynek a két előrelátható alternatív következménye az volt, hogy vagy kiválasztottak egy empirikus tartalmat, amelyet a kivételek tömkelege azonnal elsodort, vagy pedig

egy olyan „intuícióra” hivatkoztak, amelyet semmilyen fogalmi tartalomra sem lehet lefordítani.

Annak, hogy a fogalomalkotás elmozdul a tartalomtól a forma felé, előnyei is vannak (azon a nyilvánvaló előnyön kívül, hogy elkerüljük a naiv szociologizmust, amely a politikai formákat a csoport előzetesen megalkotott egységére redukálja). Elsősorban módunkban áll rákérdezni arra a makacs problémára, miként viszonyuljunk ahhoz, hogy a populizmus mindenütt jelen van, vagyis hogy a társadalmi-gazdasági struktúra eltérő pontjain bukkanhat fel. Amennyiben meghatározó vonásai az egyenértékűségi logika túlsúlyában, az üres jelölők termelésében és a politikai határoknak az elnyomottnak a megszólításán keresztül történő megalkotásában ragadhatók meg, azonnal megértjük, hogy azok a diskurzusok, amelyek ezen az artikulációs logikán alapulnak, a társadalmi-intézményes struktúra *bármelyik* pontjáról kiindulhatnak: klienteláris politikai szervezetek, megállapodott politikai pártok, szakszervezetek, hadsereg, forradalmi mozgalmak, és így tovább. A „populizmus” nem ezeknek a szervezeteknek a tulajdonképpeni politikáját határozza meg, hanem azt a módot jelenti, ahogyan artikulálják a témáikat – bármelyek is legyenek ezek.

Másodsorban így jobban megragadhatunk valamit, ami lényegbevágó a jelenkori politikai színtér megértése szempontjából: a radikális tiltakozás jelölőinek körforgását az egymással teljesen ellentétes politikai előjelű mozgalmak között. Korábban már utaltunk erre a kérdésre. Csupán egyetlen példát említsünk: a mazzinizmus és a garibaldizmus jelölőinek a körforgását Olaszországban a felszabadító háború idején (1943–1945). Olaszországban ezek voltak a radikális tiltakozás jelölői a Risorgimento óta. Mind a fasiszták, mind a kommunisták megpróbálták beilleszteni őket a saját diskurzusukba, és ennek eredményeként részlegesen autonómmá váltak a politikai artikuláció különféle formáival szemben. Megőrizték a radikalizmus dimenzióját, ám eleinte még eldöntetlen volt, hogy a radikalizmus jobb vagy bal irányban mozdul el – lebegő jelölők voltak, a fentebb tárgyalt értelemben. Szemlátomást hiábavaló azt kérdezni, hogy e populista szimbólumok révén milyen társadalmi csoportok nyilvánulnak meg: az egyenértékűségi lánc, amelyet alkotnak, számos társadalmi szektort szel át, az általuk képviselt radikalizmust pedig egymással teljesen ellentétes politikai előjelű mozgalmak artikulálhatják. A jelölőknek ezt a vándorlását akkor tudjuk leírni, ha a populizmust az artikuláció formális alapelveként fogjuk fel; és nem akkor, ha ezt az alapelvet azon sajátos tartalmak mögé rejtjük, amelyeknek felveheti a formáját a különböző politikai konjunktúrákban.

Végül, a populizmus kérdésének formális megközelítése lehetővé teszi, hogy rákérdezzünk egy másik, egyébként is makacs problémára.

Amikor úgy tesszük fel a kérdést, hogy egy mozgalom *populista-e* vagy *sem*, tulajdonképpen rossz irányban tapogatózunk. Ehelyett inkább a következő kérdést kellene feltennünk: *milyen mértékben* populista egy adott mozgalom? Amint tudjuk, ez a kérdés azonos a következővel: *milyen mértékben* uralja diskurzusát az egyenértékűségi logika? A politikai gyakorlatokat úgy mutattuk be, mint amelyek egy olyan folytonosság különböző pontjain működnek, amelynek két *reductio ad absurdum*ig vitt véglete az intézményes diskurzus, amelyet a különbség tiszta logikája ural, és a populista diskurzus, amelyben háborítatlanul működik az egyenértékűségi logika. Ezt a két végletet tulajdonképpen nem lehet elérni: a tiszta különbség olyan társadalmat jelentene, amelyet olyannyira elural a közigazgatás és a társadalmi igények individualizációja, hogy lehetetlenné válna a belső határvonalakért folyó küzdelem, azaz a politika; a tiszta egyenértékűség viszont a társadalmi viszonyok olyan fokú felbomlását vonná magával, hogy maga a „társadalmi igény” fogalma veszítené el a jelentését – ez annak a „tömegnek” a képe, amelyet a „tömegelektan” tizenkilencedik századi elméletírói ábrázoltak (Taine, Le Bon, Sighele stb.).

Fontos megérteni, hogy a tiszta különbség és a tiszta egyenértékűség két véglete nem empirikusan, hanem logikailag lehetetlen. A különbségnek az egyenértékűségi logika által történő felforgatása nem ölti magára az előbbinek az utóbbin keresztül történő teljes kiküszöbölésének a formáját. Az egyenértékűség nem olyan viszony, amelyben minden különbség azonossággá omlik össze, hanem olyan, amelyben a különbségek továbbra is nagyon aktívak maradnak. Az egyenértékűség az igények közötti elkülönítést küszöböli ki, nem pedig magukat az igényeket. Ha egy sor igényt – mint például a közlekedés, a lakhatás, a foglalkoztatás, és így tovább, hogy visszatérjünk az eredeti példánkhoz – nem teljesítenek, a közöttük meglevő egyenértékűségnek (és az egyenértékűségből adódó népi identitásnak) égető szüksége van arra, hogy az igények továbbra is fennálljanak. Vagyis az egyenértékűség továbbra is kifejezetten a különbségek artikulációjának egy sajátos módja. Ilyenformán az egyenértékűség és a különbség között bonyolult dialektika, ingatag kompromisszum áll fenn. Számos olyan történelmi helyzetet láthatunk, amely mindkettő *jelenlétét*, ugyanakkor pedig *feszültségét* is feltételezi. Hadd említsünk meg párat ezek közül:

1. Egy intézményrendszer egyre kevésbé képes a társadalmi igények differenciált beolvasztására, ez pedig egy belső szakadékhöz, és két antagonisztikus egyenértékűségi lánc kialakulásához vezet a társadalmon belül. Ez a populista vagy forradalmi szakítás klasszikus példája, amely általában a képviselőlet olyan típusú válságaiból adódik, amelyeket Gramsci „szerves válságoknak” nevez.

2. A populista szakítás nyomán létrejött rendszer fokozatosan intézményesül, és így a megkülönböztetésen alapuló logika lassan ismét túlsúlyba kerül, és az egyenértékűségi népi identitás pedig egyre inkább működésképtelen bikkfanyelvvé válik, amely egyre kevesebb hatással van a politika valós folyamataira. Argentínában a peronizmus a kezdeti konfrontációs politika felől – amelynek a népi szubjektuma a *descamisado* (a *sans-culotte* megfelelője) volt – megkísérelt elmozdulni egy mindinkább intézményesülő diskurzus irányába, amely azon alapult, amit „szervezett közösségnek” (*la comunidad organizada*) hívtak. A tényleges igények és az egyenértékűségi diskurzus közötti növekvő aszimmetriának a másik változatát azokban az esetekben találhatjuk meg, amelyekben ez utóbbi válik az állam bikkfanyelvévé. Ilyenkor azt láthatjuk, hogy a tényleges társadalmi igények és az uralkodó egyenértékűségi diskurzus közötti növekvő távolság gyakran vezet az előbbi elnyomásához és az utóbbi erőszakos kivitelezéséhez. A dekolonializáció folyamatát követően számos afrikai rezsim követte ezt a sémát.

3. Néhány uralkodó csoport egy növekvő intézményellenes diskurzuson keresztül megkísérli folyamatosan újraalkotni a belső határokat. Ezek a kísérletek általában kudarcot vallanak. Gondoljunk csak arra a folyamatra, amely Franciaországban a jakobinizmustól a direktóriumhoz, vagy Kínában a „kulturális forradalom” ciklusainak különféle állomásaihoz vezetett.

Egy mozgalom vagy egy ideológia – vagy, hogy mindkettőt közös nemfogalmuk alá soroljuk: egy diskurzus – annak függvényében válik többé vagy kevésbé populistává, hogy tartalmait milyen mértékben artikulálja az egyenértékűségi logika. Ez azt jelenti, hogy nincs olyan politikai mozgalom, amely teljes mértékben mentes a populizmustól, mert egyikük sem mulasztja el, hogy a társadalmi határ megalkotásán keresztül valamilyen mértékben megszólítsa a „népet” az ellenséggel szemben. Ezért populista jogosultságai a politikai átmenet pillanataiban fognak különösen világosan megmutatkozni, amikor a közösség jövője forog kockán. Ebben az értelemben a „populizmus” mértéke attól függ, hogy milyen mély a politikai alternatívákat elválasztó szakadék. Mindazonáltal ez felvet egy problémát is. Ha tehát a populizmus abban áll, hogy a közösségi téren belül feltételez egy radikális alternatívát, egy választást, amelynek a kimenetelén múlik az adott társadalom jövője, vajon a populizmus nem válik-e a politika szinonimájává? A válasz csakis igenlő lehet. A populizmus az intézményes rend megkérdőjelezését jelenti az elnyomottnak mint történelmi ágensnek a megalkotása révén – vagyis egy olyan ágens révén, amely a dolgok fennálló rendjéhez viszonyítva *a másik*. Ez azonban nem más, mint a politika. A politika csak egy olyan gesztuson keresztül létezik, amely a fennálló helyzetet rendszerként fogja

át, és alternatívát kínál azzal szemben (vagy éppen ellenkezőleg, amikor a rendszert a lehetséges alternatívákkal szemben védelmezi). Ez az oka annak, hogy a populizmus vége és a politika vége egybeesik. A politika akkor ér véget, amikor a totalitásként felfogott közösség és a totalitást képviselő akarat egymástól megkülönböztethetetlené válnak. Jelen írásban mindvégig amellelt érveltem, hogy ebben az esetben a politikát felváltja az igazgatás, a társadalmi megosztottság nyomai pedig eltűnnek. Hobbes Leviatánja mint az abszolút uralkodó osztatlan akarata, vagy Marx osztály nélküli társadalmának egyetemes szubjektuma voltaképpen a politika végének párhuzamos útjait jelentik – jóllehet, természetesen, ellentétes előjellel. A vitán felül álló, totális állam és az állam elhalása egyaránt arra irányulnak, hogy eltöröljék a társadalmi megosztottság nyomait. Ilyen értelemben nem nehéz belátni, hogy a politika és a populizmus lehetőségének feltételei megegyeznek: mindkettő feltételezi a társadalmi megosztottságot; mindkettőben egy olyan ambivalens *démosz* érhető tetten, amely egyrészt a közösségen belüli rész (az elnyomott), másrészt pedig olyan ágens, amely – épp ellentétesen – a közösség *egészeként* tünteti fel magát.

Ez a következtetés egy utolsó megállapításhoz vezet el bennünket. Ameddig van politika (és, ha helyesen érveltünk, populizmus is, ami az előbbi származéka), addig van társadalmi megosztottság is. Ebből a társadalmi megosztottságból következik, hogy a közösség egyik része a közösség mint egész kifejezéseként és képviselőjeként tünteti fel magát. Amíg van *politikai* társadalom, addig ez a szakadékot nem lehet áthidalni. Ez azt jelenti, hogy a „nép” csak a képviseleti viszonyok terepén alakulhat ki. Ezzel immár meg tudjuk magyarázni a képviseleti rácsot, amelyből a „nép” felbukkan: egy bizonyos sajátosság, amely kisajátítja az egyetemes képviselet funkcióját; e sajátosság identitása eltorzul az egyenértékűségi lánc megalkotása révén; a népi tábor azokból a helyettesítések-ből származik, amelyek a társadalom mint egész képviselőiként tüntetik fel magukat. Ezeknek a belátásoknak néhány fontos következménye van. Az első az, hogy a „nép”, ahogy a populista diskurzusokban működik, sohasem elsődleges adottság, hanem konstrukció – a populista diskurzus nem egyszerűen csak *kifejez* valamilyen eredendő népi identitást, hanem tulajdonképpen *létesíti* azt. A második az, hogy ebből következően a képviseleti viszonyok nem egy másodlagos szintet jelentenek, amely a másutt létesülő elsődleges társadalmi realitást tükrözné, hanem épp ellenkezőleg, azt az elsődleges terepet, amelyen belül a társadalmi létesül. Ennek következtében minden politikai átalakulásra a képviseleti folyamatba bekerülő elemek belső elmozdulásaként kerül sor. A harmadik következmény az, hogy a képviselet nem jelent második opciót, ahogy Rousseau is mondaná, ami abból adódik, hogy egyre mélyül a szakadék az egyetemes

közösségi tér és a ténylegesen létező kollektív akaratok partikularizmusa között. Épp ellenkezőleg, a közösség mint egész és a kollektív akaratok közötti aszimmetria a forrása annak a pezsdítő játéknak, amit politikának nevezünk, amelyen megtalálhatjuk a korlátainkat, ugyanakkor viszont a lehetőségeinket is. Rengeteg fontos dolog következik abból, hogy nincs végső egyetemesség: többek között a „nép” felbukkanása.

Fordította Bakcsi Botond

A populizmustól az ellenpopulizmusig: történet és stratégia

Mindenekelőtt szeretném hálásan megköszönni az Athéni Francia Intézet meghívását, amely igen megtisztelő számomra és igen nagy örömmel tölt el, ahogy mindig, ahányszor Athénba jövök. Remélem, ez a meghívás alkalmat ad arra, hogy megvitassunk és elemezzünk egy fontos kérdést, egy olyan pillanatban, amelynek drámai jellegét talán hasztalan lenne hosszabban ecsetelni. Ez a pillanat sorsdöntő lehet mind a dologban leginkább érintett görög nép, mind pedig egész Európa számára. Végül, teljes szívemből szeretném megköszönni kollégámnak és barátomnak, Janniszt Sztavrakakisznak, aki véleményem szerint nagyon fontos elemzések szerzője, és aki volt olyan kedves, és eljött Thesszalonikiból, hogy beszélgetőtársam legyen ma este. És mindnyájuknak köszönetemet szeretném kifejezni azért, hogy megtiszteltek a jelenlétükkel.

A soron következő rövid előadásban, amely az időbeli korlátok miatt mindössze néhány, a „populizmus” kapcsán kiújuló viták által felvetett kérdésre fog szorítkozni, megkísérlek egybefogni négy aspektust vagy négy nézőpontot a bennünket foglalkoztató problémáról. Az első, nyilván nagyon vázlatosan érintve, egy genealogikus aspektus, amely a populizmus fogalmának eredetére, történetére és azokra az egymást kölcsönösen kizáró jelentésekre vonatkozik, amelyekben napjainkban használgják. Részletes tanulmányok foglalkoznak a témával, amihez Janniszt Sztavrakakis is hozzájárult, különösen a Nikolasz Szevasztakisszal együtt írt könyvében, amelynek egy fejezetét átdolgozta az *Actuel Marx* folyóirat nemrég megjelent tematikus lapszáma („populizmus, ellenpopulizmus”) részére, amelyben mindketten közöltünk.¹ A második

Étienne Balibar francia filozófus, az Université Paris X Nanterre professzor emeritusa.

A fordítás a következő kiadás alapján készült: Étienne Balibar: Du populisme au contre-populisme: histoire et stratégie. *Populismus. Interventions* 2015/3, 1–12.

1 Yanis Stavrakakis: *Peuple, populisme et anti-populisme: Le discours politique grec à l'ombre de la crise européenne*, *Actuel Marx*, 2013/54, 110–123.

aspektus, mondjuk így, polemikus: abban áll, hogy kétségbe vonjuk azt, ahogyan rendkívül súlyosan és korántsem ártatlanul összemossák a populizmus fogalmát és más olyan fogalmakat, mint amilyen az extrémizmus, mivel főként ebből származik az a gondolat, hogy a „jobboldalinak” és a „baloldalinak” mondott „populizmusok” összetartoznak vagy közös alapjuk van. Állást kell foglalni ebben a vitában, megpróbálva kimozdítani a holtpontról, és kimutatni az igazi tétjét. A harmadik aspektus az, amit – minden fölösleges pátoszt mellőzve – elméletinek neveznék: arra az artikulációra, sőt szoros átfedésre vonatkozik, amely különösképpen a populizmus, illetve a demokrácia és a nacionalizmus, pontosabban a *nacionalizmusok* kérdései között áll fenn, mivel ez utóbbiak igencsak eltérnek egymástól. Ez azonban óhatatlanul a negyedik aspektushoz vezet, amelyet stratégiainak fogok nevezni, mivel ezeket a kérdéseket sohasem lehet elvontan, helyen és időn kívül feltenni, sőt úgy sem, hogy megelégszünk egy általános történeti perspektívával: ezek a kérdések minden konjunktúrában másként merülnek fel, következésképpen arra köteleznek, hogy egy bizonyos konjunktúra „alatt” gondolkodjunk, egy jól meghatározható pillanatban, ahogy azt mesterem, Louis Althusser mondta.

Bevezetéképpen, és azért is, mert téziseit fölöttébb hasznosaknak tartom, szeretnék felidézni néhány véleményt, amelyet ebben a vitában éppen Jannisz Sztavrakakis képvisel:

1. A „populizmus” mellett és ellen zajló vita élesedik, és alkalmat szolgáltat egy militáns „ellenpopulizmus” számára, hiszen manapság egymással gyökeresen ellentétes álláspontok léteznek arra vonatkozóan, miként lehetne megoldani az európai válságot, amely maga is egy világ-szintű pénzügyi válság részét képezi.

2. A „nép” mint jelölő és mint politikai erő váratlanul „visszatérőben” van a politikai porondra, és ezt senki sem kerülheti meg, még azok sem, akik – neoliberais perspektívában – éppen egy, a népszuverenitás eszméjének az elfojtásán alapuló „posztdemokratikus” rezsim létrehozásán munkálkodnak. Ebből adódik, hogy az uralkodó oligarchiák, amelyek arra töreksenek, hogy mindennemű aktív állampolgárságot semlegesítsenek a fogyasztói gazdaság, az állam és a magánérdekek közötti alkukon alapuló politika javára, „populistának” minősítenek minden arra irányuló kísérletet, amely a politikai mezőt újra konfliktussal, és ezáltal demokráciával kívánja feltölteni.

3. Az utóbbi évtizedekben Európán kívül, különösen Latin-Amerikában annak lehettünk tanúi, hogy a „radikális populizmus” különböző formái ütötték fel a fejüket. Ezek a *tömeg képviselőinek* problémáját helyezték előtérbe, azaz a többséget alkotó szegények vagy a „kirekesztettek” képviselőjét. Úgy tűnik, az európai elitek valami hasonlótól tartanak, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy „démonizálják” a

populizmust, különösen azért, hogy demarkációs vonalat húznak egyfelől a „demagóg szenvedély”, másfelől pedig a gazdasági „racionalitás” vagy „felelősség”, azaz az extrémizmus és a reformizmus között, illetve hogy egyenlőségjelet tesznek az ortodox megszorító intézkedésekkel (sőt az európai konstrukcióval mint olyannal) szembeni kifogások baloldaltól és jobboldaltól jövő formái közé.

4. Ahogy a jóhiszemű szociáldemokraták, mint Jürgen Habermas, hangsúlyozzák, a politikai elitek drámai módon elvesztették a kapcsolatot a néppel. Olyan „kormányzást” kívánnak bevezetni, amelyből minden igazi populizmust, minden *alternatív*, óhatatlanul konfliktuális gondolatot kizárnak. Ezt a konszenzust zavarták meg az egyenlőségre és az igazságosságra vonatkozó népi követelések, amelyek a válság kezdete óta Európában (és másutt) újra felütötték a fejüket – leggyakrabban a hagyományos baloldali struktúrákon kívül. Változatosságukban, sőt heterogenitásukban „a népi-demokratikus pólushoz, a reformokat és társadalmi változást hordozó demokratikus populizmushoz” kapcsolódó reményeket testesítik meg. Mindazonáltal ez a remény csak azzal a feltétellel valósulhat meg, ha nem tévelyedik el a szélsőjobboldali „populizmus” irányába, amely valójában csupán arra törekszik, hogy egyik elitet a másikra, illetve egyik korrupciót a másikra cserélje.

Úgy vélem, ezek a javaslatok kiválóak, és legtöbbjükhez csatlakozom is. A vita kedvéért azonban, no meg elvből is, kísérletet teszek arra, hogy kissé bonyolítsam őket. Amint előrevetítettem, úgy vélem, elméleti szinten a vita mindennek előtt arra vonatkozik, milyen módon artikulálható a populizmus, a nacionalizmus és a demokrácia hármasa. Ez az artikuláció korántsem egyszerű vagy rögzített, és úgy gondolom, hogy jelen pillanatban érkezett el arra, a „népszuverenitás” fogalmát különös módon érintő, végletes feszültségi pontra, amelyről Serge Halimi francia újságíró (a *Monde diplomatique* főszerkesztője) nemrég azt írta, hogy jelen pillanatban annak a küzdelemnek a középpontjává vált, amely „összefoglalja az összes többi küzdelmet”. Hogy milyen értelemben? Ez itt a kérdés veleje.

A feszültség valamiféleképpen mindig is létezett, beíródik a modern politikai rendszerek legbelsejébe, mivel a „nép” fogalma – amint már az etimológiája is mutatja – több jelentésben is használatos. Az a szó, amelyet az alkotmányos használatban a modern görög is megőrzött, a *laosz*, amelyből a „populizmus” (*laikizmos*) főnév is származik, csupán *egyike* azoknak a szavaknak, amelyek a hagyományos politikai nyelvben a „nép” gondolatát jelölik vagy felidéznek (egy francia számára amúgy elég mókás, hogy jelenleg a „laicitással” majdnem azonos csengésű szó egyike a populizmus visszatérő kérdéseinek Franciaországban...). Legalább három másik, egymással úgyszólván versengő szó is létezik: először is az *ethnosz* (a történeti nép mint közös kultúra, sőt genealógiai leszármazás, tehát

lényegében a nemzet vagy a nacionalizmus), továbbá a *démosz* (mondjuk a polgárok közössége, amely arra hivatott, hogy az alkotmányozó hatalmat gyakorolja), végül a *pléthosz* (amelyet a latin nyelvek tömegnek, sokaságnak vagy plebsznek fordítanak). A többé-kevésbé demokratikus rendszerek, amelyeket a történelemből ismerünk, csupán azáltal jöhetnek létre, hogy a *hatalom átruházása* vagy – ahogy a filozófus Hobbes mondta – a kormányzók „felhatalmazása” értelmében szervezik meg a képviselőket, ami kizárja vagy a lehető leginkább háttérbe szorítja a tömeget, a *pléthosz* közvetlen beavatkozását a politikai mezőbe. Csakhogy ezt nem mindig sikerül, vagy csupán többé-kevésbé radikális módon sikerül elérnie: ezért vannak a szó tág értelmében vett *lázasok*, amelyek akár választási eljárásokon keresztül is végbemehetnek, feltéve, hogy tömegmozgalmak alapozzák meg, amelyekre kiváló példát szolgáltatnak a XX. századi Európában a „népi frontok”. Úgy tűnik, ezt éleszti újra manapság a Sziriza körül kialakult demokratikus mozgósítás, és annak egy „közjóléti” programmal történő hatalomra kerülése. A népszuverenitás tehát többé vagy kevésbé formális.

A kérdés másrészt úgy tevődik fel, hogy a népszuverenitás vajon összemosható-e a „nemzeti” szuverenitással? Itt most nem zárhatjuk rövidre a tényt, hogy legkevesebb két évszázadon keresztül éppen a nemzetállamok keretei között vetődött fel a kérdés, hogy hogyan alakul a nép jogalkotó hatalma (*pouvoir constituant*), és az állam, az intézmények jogfenntartó hatalma (*pouvoir constitué*) közötti viszony, illetőleg a kettejük közötti helyettesítési viszony. Ezért van az, hogy a nemzeti egység, sőt az etnikus identitás gondolata nagyszerű eszköz arra, hogy kárpótolja a demokratikus deficiteket, különösen a *pléthosz*, a tömeg elégtelen politikai képviselőt és részvételét a politikai életben és a hatalomgyakorlásban. Azonban azt is el kell mondani, hogy vannak olyan történelmi körülmények (például a külföldi megszállással szembeni ellenállás vagy a nemzeti függetlenség kivívásának pillanatai, különösképpen az antiimperialista harcok), amelyekben a demokratikus térhódítás szükségképpen a nemzeti önérvényesítésen keresztül megy végbe, vagy amelyekben éppen a nemzeti önérvényesítésen belül fejlődhet ki a politikai élet fogalmai közötti konfliktus, amelyek nem egyformán demokratikusak. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, és ez lesz a jelen előadás egyik visszatérő állítása, amelyet nem győzők hangsúlyozni, hogy a *nacionalizmus és a demokrácia közötti ellentmondással teli feszültség képezi a népszuverenitás politikai problémájának lényegét, amit többé-kevésbé fed a populizmus fogalma*, és amely állandó mozgásban van.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a probléma leírásának ez a módja még mindig túlságosan időtlen, jobban mondván olyan intézményes és kulturális struktúrákra utal, amelyek nem pontosan esnek egybe

a maiakkal. A nemzeti szuverenitás gondolata attól fogva vált részben fiktívvé (még a „legerősebb” államok számára is), amikor minden állam függővé vált a pénzügyi piacokra jellemző globális „kvázi-szuverenitástól”. Nem azért beszélek *kvázi-szuverenitás*ról, mintha úgy vélném, hogy gyenge lenne (épp ellenkezőleg, rendkívül erős), hanem azért, mert azt szeretném kifejezni, hogy nem úgy szerveződik, mint a hatalom központjaként vagy monopóliumaként megjelenő állam. Így hát, amikor felmerül az alapvető demokratikus kérdés, hogy egy adott területen élő polgárok lehető legnagyobb tömege miként ellenőrizheti a lehető leginkább, és miként válhat képessé kollektív módon dönteni a saját sorsáról, miközben ellenőrzi a hatalmat, amelynek alá van vetve, kénytelenek vagyunk azt felelni, hogy a válasz nagy részének semmi köze sincs többé a nemzeti szuverenitás kinyilvánításához. A válasz esetleg valamely „transznacionális” szuverenitásra utalhatna, feltéve, ha tudnánk, hogy az micsoda... Ezzel elérkeztünk azokhoz a nehézségekhez, amelyekkel manapság a demokráciának mint intézménynek és politikai ideálnak szembe kell néznie, mert azt tudjuk (vagy tudni véljük), miként fejeződik ki a népszuverenitás a nemzeti keretek között (választásokban vagy esetleg lázadó mozgalmakban), azt azonban nem tudjuk vagy egyelőre nem látjuk tisztán, miként fejeződhetne ki a nemzetek feletti vagy nemzetek utáni keretek között. Addig legalábbis nem, amíg a kollektív demokratikus mozgalmak meg nem szerveződnek ezen a szinten is, és fokozatosan nem teszik valósággá és nem látják el tartalommal a nemzetállam állampolgári közösségénél szélesebb *démosz* gondolatát. Innen származik a – jobb- vagy baloldali „populisták” jó részét kietevő – „szuverenisták” érvelésének ereje, amikor azzal érvelnek, hogy a neoliberalizmussal szemben nem lehetséges demokratikus ellenállás európai szinten, mivel nem létezik európai *démosz*. Csakhogy ez az érvelés a visszájára fordul: a szuverenizmus gyengesége abból is adódik, hogy nemzeti szinten egyre kevésbé lehetünk hatással a valós hatalmakra és erőviszonyokra, már ha nem ringatjuk magunkat az állam és a jog mindenhatóságának ábrándjában.

Éppen ezért annyira kényes az európai demokrácia kérdése: Európa olyan szint lehet (és népeinek érdekében kellene is lennie), ahol kialakul egy jelentősebb népi hatalom, amely a világ nagy részén nagyobb nyomást tud gyakorolni a kapitalista felhalmozás folyamataira és a pénzügyi piacok uralmának irányítására (legalább úgy, hogy előírásoknak és szabályozásnak veti alá azokat). Másrészt pedig, ha Európa nem a demokratikus invenciónak a globalizáció kihívásaihoz mérhető kollektív kerete, ha csupán a globális kapitalista „kormányzás” („*gouvernance*”) hajtószíjaként működik (márpedig ma ez a helyzet, a nyugat és a kelet közötti „fal” leomlása idején, az 1990-ben meghozott döntés után, amelyet a 2008-as válság még hangsúlyosabbá tett), akkor csupán a népi

képviselőt gyorsuló bomlásáról lehet szó az egész kontinensen és a hatalom minden szintjén, beleértve magának a nemzetállamnak a szintjét is. A dolog lényegét tekintve úgy vélem, a populizmusról és különböző változatairól zajló jelenlegi vita tétje a következő: a kérdés nem csupán abban áll, vajon a populisták diskurzusok jól kifejezik-e a „hatalmat a népnek” demokratikus igényét azokkal a különböző struktúrákkal szemben, amelyek megfosztják a népet a hatalomtól, hanem abban, lehetővé teszi-e, hogy jól megértsük a hatalom helyeinek elmozdulását, illetve a polgári közösség, a nemzet és a demokrácia közötti új, a világ jelenlegi állása által megkövetelt artikulációt, amelyet a válság teljes egészében felszínre hoz. Nos, úgy vélem, ezekre a kérdésekre éppen azért nem adhatunk egyszerű választ, mert egyik vagy másik szinten kikristályosodó vagy ki nem kristályosodó konjunkturális elemek és erőviszonyok is vannak, nem csupán strukturális vagy intézményes tényezők.

Ez pedig a két következő ponthoz vezet, amelyeket hangsúlyozni szeretnék, és a következő sorrendben tárgyalok: előbb a különböző „populizmusok” közötti különbségek kérdését, ezt követően pedig az Európa jelenkori uralkodó hatalmainak természetére és esetleges belső ellentmondásaira vonatkozó kérdést.

A populizmusok közötti különbségekkel kezdeném. Úgy vélem, Jannisznak teljes mértékben igaza van abban, hogy igyekszik kimutatni, amikor a „populizmus” kifejezésben egy kalap alá veszik a jobboldali vagy szélsőjobboldali és a baloldali vagy szélsőbaloldali mozgalmakat (különösen azáltal, hogy az extrémizmus kategóriájához folyamodnak), azt kívánják elérni, hogy félelmet keltsenek az átlagos polgárban, aki fél bárminemű viszontagságtól, alapul véve Margaret Thatcher hírhedt tételét, amelyet manapság az Európai Unió kormányzatai és intézményei folyton szajkóznak („There is No Alternative”). Ez pusztán intellektuális szemfényvesztés, és annak az eszköze, hogy megbénítsák a demokratikus kezdeményezést, amely mindig a reális alternatívák kidomborításán és nyilvános vitáján alapul. Nincs egyetlen vagy egy irányba tartó populizmus, mivel a jobboldal és a baloldal célkitűzései nem azonosak, egymással szembenálló érdekeknek és egymástól radikálisan különböző jövőképeknek felelnek meg, következésképpen nem is kapcsolódhatnak össze. Végző soron különböző neveket kellene adni nekik, a kérdés pedig az, hogy a jelenkori Európában melyik oldal az, amelyik a „populizmusra” hivatkozhatna. Ez a ködösítés a nyomásgyakorlás és a megfélemlítés igen hatékony eszköze azokkal a demokratikus mozgalmakkal szemben, amelyek meghaladják a parlamentáris intézmények megkövült kereteit, vagy amelyek rámutatnak ezek korrumpált jellegére, esetleg úgy kívánják átalakítani őket, hogy hatékonyabb népi részvételt visznek be. Ezek a mozgalmak természetesen azt testesítik meg, amitől a politikai-gazdasági

hatalmak a leginkább rettegnek. Mindamellett azonban, hogy egyet-érték ennek az ideológiai amalgnak a kritikájával, amelyet az Európai Unió politológusainak és intézményeinek – Jannis szavaival élve – „antipopulizmusa” kreál nap mint nap, egy kiegészítést és egy pontosítást kívánok hozzáfűzni, amelyek véleményem szerint nem feleslegesek.

A kiegészítés, amit szeretnék hozzátenni, az a gondolat, hogy azért is elégtelen és félrevezető a jobboldal és a baloldal között ingázó „extrémizmusról” beszélni, mert valójában létezik egy igen erőteljes „centrista populizmus” is: abban az értelemben „populizmus”, hogy felidézi a közvéleménynek a hatalmi struktúrák által történő manipulációját egy képzeletbeli „ellenség” ellen, ami arra szolgál, hogy megakadályozza az állampolgárokat abban, hogy tájékozódjanak, és feltárják, hol is lehetnek a saját érdekeik. A „centrum” kifejezést egyszerre két értelemben is használom: mint politikai „centrumot” a szélsőségekhez képest, és mint uralkodó „hatalmi központot”.

Jelen pillanatban a centrista populista diskurzus (amely természetesen magába foglalja, tendenciózusan hegemonikus módon, a jobboldali populizmusokat is) legfontosabb formája az a diskurzus, amelyik elmagyarázza, hogy amennyiben megengednénk Görögország számára adósságának újracsoportosítását, vagy akár elfogadnánk, hogy a görögök maguk határozzák meg azokat a feltételeket, amelyek között az adósságot új szakaszokban lehetne törleszteni, akkor a többi európai népet egyfajta kiegészítő adóval sújtanánk azokért az „anarchikus” kiadásokért, amelyekért nem ők a felelősek. Rengeteg komoly közgazdász és újságíró kimutatta – különösen Németországban –, hogy ez az állítás nem állja meg a helyét, különösen pedig azzal nem számol, hogy a görög adósság azért tarthatatlan, mert a bankok túlzott mértékben kizsákmányolták az országot, kihasználva vezetőinek korrupsztását, illetve azért sem, mert a rákényszerített megszorító intézkedések romba fogják dönteni az országot; végül és főként azért sem, mert ilyen módon az újracsoportosítás *hatásai* lényegében attól függenének, hogy miként részesítik vagy nem részesítik előnyben a bankrendszer spekulációs igényeit. Ezt a populista érvet, amely jelenleg egész Európa szintjén működik, csak általában nem ezzel a kifejezéssel illetik, a „rossz adósok” *áldozatául esett adófizető érvének* fogom hívni. Mellesleg megjegyezhetjük azt is, hogy ezt az érvet jelentősen erősítette az is, hogy az európai közhatóságok, közöttük az Európai Központi Bank, visszavásárolták a bankoktól a görög államkincstárral szembeni követeléseik jelentős részét. A közvélemény számára így el lehet magyarázni, hogy a kockázatokat nem magánszervezetek vállalták, hanem maga az „európai nép”. Ez az érv igen könnyedén összekapcsolódik egy másik, látszólag demokratikus, ezért igencsak hatásos érvvel, amely szerint Görögország semmilyen legitimitással nem rendelkezik

ahhoz, hogy parlamenti választásai eredményét rákényszerítse a kontinens többi részére, amelyet törvényesen megválasztott kormányok és az általuk ellenőrzött testületek képviselnek. Ez nyilvánvalóan azt feltételezi, hogy európai szinten *ténylegesen sor került volna egy demokratikus vitára*, amely egyszerre szól a válság okairól, hatásairól és leküzdésének eszközeiről, ami persze egyáltalán nem történt meg. Mivel a végrehajtó hatalom technokrata diktátumainak uralma alatt élünk. Végül pedig, ez az érv felfed egy óriási „nyílt titkot”: az *adózás és újraelosztás kérdését Európában*. Ez voltaképpen egy alapvető demokratikus tét. Csakhogy miközben a görög kormánnyal jelenleg „tárgyaló” európai testületek, az adócsalás és bizonyos társadalmi kategóriák privilégiumai ellen harcolva, az adórendszer reformját követelik, ami akár igazolható is, „elfelejtik” vagy úgy tesznek, mintha elfelejtenék, hogy *egész Európában hatalmas problémát jelent az adócsalás, az adóelkerülés és az adózási egyenlőtlenség*, amelyhez viszont nem kívánnak hozzányúlni. Sőt, igazából még csak meg sem nevezik a problémát, mert túl sok kapitalista és nemzeti érdek forog kockán. Márpedig ez mennyiségileg jóval súlyosabb terhet és „bevételekiesést” ró az európai adófizetőre, mint a görög adósság esetleges újracsoportosítása... Ez ékes példája annak, amit *centrista populizmus*nak nevezek (ahogy a biztonság és a bevándorlás-ellenes rasszizmus kérdéseivel kapcsolatban is létezik egy „centrista extrémizmus”, Ulrich Bielefeld kifejezésével élve). A populizmus mint heterogén jelölő kérdése tehát egyáltalán nem merül ki a szélsőbal vagy a szélsőjobb kérdésében.

Úgyhogy rátérek arra is, ami szerintem egy szükséges *pontosítás* ahhoz képest, amit Jannisz állít. Kétségkívül azért szentelek kiemelt figyelmet ennek a vonatkozásnak, mert francia vagyok, azaz abból az országból érkezem, ahol a Nemzeti Front, azaz a jobboldali, sőt a szélsőjobboldali „populizmus”, és korántsem a baloldali „populizmus” a felívelő politikai erő. Mint sokan mások, Jannisz is hajlamos felidézni azt a lehetőséget, hogy bizonyos rétegek, sőt egész néptömegek, mintegy „eltévelyedve” vagy „eltávolodva” a saját érdekeiktől, azaz végső soron „hamis populizmusból” elkezdenek a szélsőjobbra szavazni. Attól tartok, a probléma ennél jóval súlyosabb. Ez az eltévelyedés, már ha egyáltalán lehet erről szó, a demokrácia és tehát a politika mint olyan jelenlegi válságának legsúlyosabb és legaggasztóbb tünetei közé tartozik. Természetesen ennek vannak sajátos okai is: a francia változatban ez a radikális baloldal krónikus képtelensége arra, hogy meghaladja a megosztottságait és akarategyenge ideológiai diskurzusait, és a francia szociáldemokráciának a harcos neoliberalizmushoz való csatlakozása Hollande elnök hatalomra jutását követően olyan demoralizáló, sőt nihilista hatást gyakorol, ami jelen pillanatban a francia „szocializmust” (a görög PASZOK-hoz hasonló) politikai hullává változtatja, amely a teljes politikai palettát megmérgezi.

A francia szociáldemokráciának a harcos neoliberalizmushoz való helyi szintű csatlakozása azonban egy jóval szélesebb keretbe íródik be, amelyet – a német minta alapján – az európai jobb- és balközép pártok „nagykoalíciójának” nevezhetünk. Európában ez a „nagykoalíció” uralja a képviseleti intézményeket, egyúttal meg is bénítva azokat. És mindezek mögött kétségkívül a munka prekaritásának előretöréséhez kapcsolódó nagyon nehéz és nagyon súlyos szociológiai valóságok húzódnak meg, amelyek sajnos a munkásosztály jelentős részét mindinkább olyasmivé változtatják, amit Marx – a parasztságról szólva – „reakciós tömegnek” nevezett, mindenesetre protekcionista és xenofób tömeggé. Nem arról van szó, hogy morálisan ítélkezzünk, hanem arról, hogy érzékeljünk egy jelenséget, amely egész Európában részét képezi a nacionalizmusok előretörése mögött meghúzódó „társadalmi realitásnak”, jóllehet nem merül ki ebben, és nem is alternatívák vagy ellenállás nélkül bontakozik ki. Ami ismét csak ugyanahhoz a gondolathoz vezet bennünket, hogy manapság egész Európa számára az a nagy tét, hogy milyen arányban keverednek a nemzetet védő elemek és a demokratizációs tervek az Európai Unió neoliberális intézkedéseivel szembeni ellenállásban, amelyek attól fogva váltak uralkodóvá és hivatalossá, hogy a „torzulásmentes” verseny elvét „arany szabállyá” tették (ami a maga módján ugyanolyan totalitárius dogma, mint egykor a Szovjetunióban és a szocialista államokban az állami tervgazdálkodás).

El kell mondani, hogy ebből a szempontból a Sziriza hatalmas reményt és egész Európa szerte népszerűsítendő példát képviselt, és képvisel most is: nem állítom, hogy Görögországban ne lenne xenofóbia, hiszen tudjuk, hogy van, amit az is tanúsít, hogy épp napjainkban kezdődött el a per az Arany Hajnal néhány vezetője ellen. Ám mégiscsak nagyon szembetűnő, hogy a görög kormány a *nemzet védelmének* vonalán küzd a humanitárius válság és közvagyonának elárverezése ellen, meghozza anélkül, hogy Európa-ellenes nacionalizmusba (*nationalisme anti-européen*) vagy idegenellenes xenofóbiába (*xénophobie anti-étrangers*) süppedne. Egyébként megjegyzem, hogy az Európai Bizottság ezen a téren rendkívül képmutató: egyrészt megtagadja a görögöktől, hogy nemzetgazdaságuk rendbetételében a saját politikájukat követhessék, másrészt azért könyörög nekik, segítsék Európát, hogy szembeszállhasson a menekültek számának növekedése és a Mediterráneumra nehezedő migrációs nyomás által okozott kritikus helyzettel...

Csakhogy az arra a kérdésre adandó válasz, hogy hol található az ellenállás és a demokratikus újjáépítés lehetőségei Európában, illetve hogy a „populizmus” fogalma lehetővé teszi-e ezek megfelelő megértését, javarészt nyilvánvalóan attól függ, miként elemezzük a mai Európa *hatalmi struktúráit és erőviszonyait*, illetve azoknak a demokratizációs

folyamatoknak a természetét, amelyeket a jelenlegi átalakulásokkal kellene szembeállítani. Úgy vélem, itt tulajdonképpen új terminológiára van szükség, még akkor is, ha – a figyelem felkeltése és a gondolkodás kiprovokálása érdekében – arra kényszerülünk, hogy a „populizmus” kategóriájával éljünk, és azok ellen fordítsuk, akik mumust kreáltak belőle (akiket Jannisz harcos „antipopulistáknak” nevez). Ebben az értelemben mondtam néhány éve, hogy szükségünk van egy „európai populizmusra” vagy egy „európai léptékű populizmusra”. Nem vonom ugyan vissza ezt az állítást, ám úgy vélem, immár nem elegendő. Sőt, akár megtévesztő is lehet, lévén, hogy azok a folyamatok, amelyek Európában és a világon leépítik a demokráciát, bonyolultabbak annál az elképzelésnél, amely szerint a pénzügyi vagy értelmiségi „elit” vagy „oligarchia” monopolizálja a hatalmat, és lévén, hogy jóval több és változatosabb harcvonal létezik, mint amit a népnek a politika színterére való pusztán „visszatéréseként” foghatunk fel, a szó régi értelmében véve. Arról van szó, hogy a jelenlegi válságon keresztül újra kell alkotni a *politikait* (*le politique*): nem olyanná, amilyen korábban volt, és nem ott, ahol korábban volt, hanem új színtéren és új formákban. Éppen ezért a korábbi állítást olyan kifejezéssel fogom kiegészíteni, mint a *demokratikus invenció* (a megfogalmazás, mint tudjuk, Claude Lefort-nak egy 1981-es könyvéből származik,² amelyet különösen a „létező” szocializmus diktatúráival szembeni ellenállás váltott ki, de amely jól alkalmazható a részvételért és a képviselőknek a lakosság által történő tényleges ellenőrzéséért küzdő jelenkori mozgalmak egy részére is, ahogy azt például Spanyolországban a *Podemos* is követeli, szoros kapcsolatban az állam és a politikai osztály strukturális korrupciója elleni harccal). Illetve olyan további kifejezésekkel fogom kiegészíteni, mint az *európai állampolgárság kifejlesztése*, nem a közös útlevelel vagy csupán az európai parlamenti választásokon való részvétel értelmében, amelyeknek gyakorlatilag nincs valós hatásuk a hatalomra, hanem egy valódi, határokon átívelő, az intézményi reformért és a társadalmi átalakításért küzdő mozgalmakon alapuló mozgósítás értelmében. Ezek a mozgalmak egyáltalán nincsenek híján a célkitűzéseknek, kezdve a munkajogok védelmétől és egyenlősítéstől, amely a kontinens egészének munkavállalói közötti verseny korlátozását és a prekaritás elleni harcot szolgálja, egészen a környezetvédelmi célkitűzésekig, a Sziriza tapasztalatával való szolidaritáson keresztül, amely az új internacionalizmus egyféle minimális feltétele, amelyre manapság szükségünk van. Természetesen tudatában vagyok, hogy nem elegendő folyton azt ismételtetni: kellene, szükségünk van... Ennél egy

2 A szerző Claude Lefort *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire* (Fayard, Paris, 1981) c. kötetére utal (a ford.).

picit konkrétabbnak kell lenni, és ezen a ponton fontos jól megérteni, hogy milyen jellegű hatalmi struktúrával kormányoznak vagy uralnak ma bennünket, európai polgárokat.

Habermastól származik a megvilágító erejű kifejezés: „posztdemokratikus végrehajtói föderalizmus”. A magam részéről néhány éve, amikor a trojka helyzetbe került, és elkezdte gyakorolni pszeudo-szuverén vagy szuverenitás fölötti hatalmát, különösen amikor a görög és az olasz kormányokat a trojka utasítására lecserélték, a hagyományos marxizmustól kölcsönöztem egy kategóriát (amely egyébiránt maga is Bismarcktól vette), és azt állítottam: egy „felülről jövő forradalomnak” vagyunk a tanúi. Vagy, ha úgy tetszik, egy „megelőző ellenforradalom” tanúi vagyunk, amely lehetővé teszi az új politikai struktúrák helyzetbe kerülését annak érdekében, hogy biztosítsák a demokratikus erők semlegesítését. Paradox módon a technokrata „kormányzás” és a gazdasági racionalitás látszata mögött a depolitizáció vagy a *politika semlegesítésének* erői állnak, de ezek természetesen a politikacsinálás egy bizonyos módját is képviselik. És, igen érdekes módon, ezek a struktúrák többféle hatalmat ötvöznek: az Európai Központi Bank és a Nemzetközi Valutaalap hatalmát, tehát a pénzügyi globalizáció közvetlen enklávéját az európai kormányzáson belül, jóllehet nem szükségszerűen ugyanazokkal az érdekekkel rendelkezik mindegyikük; továbbá a vezető európai nemzetek, tehát lényegében Németország hatalmát, amelynek jelenlegi előjárói az exportőr nemzeti tőke érdekeit szolgálják, a többi ország tőkéjével versengve; végül a technokrácia, azaz a brüsszeli Bizottság sajátos hatalmát. Ebből nyilván azt gondolhatnánk, hogy ez az egész egyveleg egyetlen akaratnak és egyetlen érdeknek engedelmessé válik, mint ahogy a klasszikus marxista elképzelés szerint – amely egy bizonyos korszakban „ortodox” volt – az állam egy uralkodó osztály akaratának engedelmessé válik, vagy inkább lehetővé teszi számára, hogy kialakuljon és öntudatra ébredjen. Ebből pedig a következő következtetést kellene levonni: romboljuk le ezt a struktúrát vagy egész egyszerűen lépünk ki belőle. Használjuk ki a válságot annak érdekében, hogy élhessünk „menekülési jogunkkal”, azzal kezdve, hogy élünk azzal a jogunkkal, hogy kilépünk a közös pénznem és felügyelőinek béklyójából. Nem állítom, hogy sohasem fogunk erre kényszerülni, azt viszont igen, hogy teljes mértékben tudatában kell lenni annak, hogy a következmények minden nép számára katasztrofálisak lehetnek, főként a jelenlegi válságban meggyengültek számára, ugyanakkor viszont egész Európa számára is, mivel a rombolás vagy a „kilépés” ebben az értelemben nem old meg *egyét sem* a fejlődés, a kölcsönös függőség és a szolidaritás, az államok és a globális pénzügyi piac közötti erőviszonyok szabályozásának a *problémái közül*, amelyektől manapság minden nemzet sorsa függ.

Ebből kifolyólag összetettebb módon kell elemezni azokat a lehetőségeket, amelyeket ez a hatalmi struktúra, az öt átható konfliktusok, illetve a demokratizáció és a politikai beavatkozás mégiscsak felkínálhat azért, hogy létrejöhessen egy valós, a tényleges erőviszonyokra tekintettel levő alternatíva, és az ne pusztán az elutasítás vagy a védelmi reakció kifejezése legyen. Úgy fogalmaznék (és kérem, higgyék el, ezt nem demagógiából, azaz csupán azért teszem, mert Athénban beszélek), hogy itt „Poulantzas tételét” kell alkalmazni, amely – mint emlékezhetnek rá – azt mondja ki, hogy az osztályharcok, a szociális harcok, akárcsak a demokratizáció és a demokrácia leépítése átkerülnek *magának az államnak a keretei közé*. Csakhogy ami érvényes a klasszikus polgári és imperialista nemzetállamra, amelyről még Poulantzas beszélt, az vajon *a fortiori* érvényes-e egy olyan bonyolult és ellentmondásos hatalmi struktúrára, mint ami a jelenlegi Európát jellemzi? Ez a marxisták, a posztmarxisták és az alternatív Európa aktivistái között zajló jelenlegi konfliktusok nagy kérdése. Ami még mindig válaszra vár... Úgy vélem, e válasznak a jelét láthatjuk abban is, ahogy az európai hatóságok kezelik a görögországi kormányváltás által felvetett problémát. Azonnal elismerem, hogy nem mindig láthatóak a bonyodalmak és a belső feszültségek, különösen azért, mert a „nagykoalíció” keretei között, amelyről fentebb beszéltem, különböző európai államok, köztük elsősorban Franciaország, felhagytak azzal, hogy érvényt szerezzenek az alternatív terveknek. Ám ha belegondolunk, úgy találjuk, hogy azok az okok, amelyek a trojkát hajthatatlanságra készítetik a Sziriza-kormánnyal folytatott tárgyalások során, és a jelenlegi holtponthoz vezetnek, *különböző szinteken* helyezkednek el, amelyek nem feltétlenül mutatnak egyetlen irányba.

Van egy nagyon szembeötlő szint, amely egy meglehetősen klasszikus osztályelemzésnek felel meg: a hegemónikus struktúra minden alkotóelemének közös akarata Európában arra vonatkozóan, hogy megakadályozzák a Sziriza példájának tovaterjedését, tehát az a *politikai* akarat, hogy gyökerestől kiirtsák a vadhajtást. Ennek érdekében úgy kell eljárni, hogy a görög demokratikus kísérlet lehetőleg teljesen és a lehető leggyorsabban kudarcba fulladjon: vagy úgy, hogy a Sziriza-kormány megbukjon, vagy úgy, ami még ennél is jobb – ha szabad így mondanom –, hogy adja fel a célkitűzéseit, lehetőleg még azelőtt, hogy sor kerülne Európában más kényes választásokra, különös tekintettel a spanyol választásokra. Csakhogy a Sziriza megbuktatása elég magas kockázattal jár: nem csupán azzal, hogy népi mozgalmakat vált ki, aminek a jelenlegi európai keretek között elég romboló morális és politikai hatása lehet, hanem azzal is, hogy megrendíti magának a – különböző országok köz- és magánadósságait tömörítő – pénzügyi rendszernek a meglehetősen ingatag egyensúlyát. Schäuble úr környezetében hiába mondják, hogy megtettek

minden óvintézkedést annak érdekében, hogy a „Grexit” ne váltson ki láncreakciót a bankok és a többi állam körében, a valóságban azonban ez egyáltalán nem tekinthető biztosnak.

És itt az Athén ellen szövetkező európai hatalmak jelenlegi politikájának egy másik meghatározó szintjét érintjük: ez a szint gazdasági jellegű, avagy inkább egy *gazdasági illúziót* fejez ki, a kockázatok elhárításának egyféle *mágikus* stratégiáját. Európa voltaképpen egyáltalán nem rendezte a banki spekulációt 2008 óta (még annyit sem tett, mint az Egyesült Államok), következképpen még inkább ki van téve az újabb spekulációs buborékoknak és csődöknek, mint valaha, amint azt egyes közgazdászok állítják. De úgy véli, hogy ezt a kockázatot elkerülheti, ha a teher oroszlánrészét a görögökre hárítja, vagy esetleg, ha a görög költségvetéssel *kivezeti* a behajthatatlan követelések nagy részét. Ez egy rendkívül kockázatos számítás, és nem biztos, hogy mindenki a végsőig kitart mellette – úgy vélem, Varufakisznak igaza volt, amikor erre utalt magának az európai kapitalizmusnak a szemszögéből. Nagyon is valós tehát az a politikai számítás, amely úgy kíván „példát statuálni”, hogy a görögöket azért a vakmerőségért bünteti, amiért kollektíve kétségbe vonták azt, ahogyan az utóbbi öt évben bántak velük. Némileg azonban elvont, sőt paranoiás lenne mindezt kiragadni a kontextusból, és olyan párviadalként fogni fel, amely Dávid és Góliát, az európai tőke és a görög nép, a nemzetek fölötti technokrata struktúrák és a nemzeti szuverenitás vagy a népakarat között zajlik. Nyilván ahhoz, hogy az ilyen megfontolásoknak némi politikai érvényességük lehessen a jelenlegi konjunktúrában, arra van szükség, hogy életet leheljünk a demokratikus folyamatokba Európában, hadd ne mondjam, hogy feltámasszuk őket. Arra van tehát szükség, hogy az erők kikristályosodjanak, és egymást kölcsönösen támogassák. Arra van szükség, hogy a demokratikus invenció és az aktív állampolgárság átjárjon minden szintet: a társadalmi és az ideológiai konfliktus újjászületésétől kezdve (ezen a ponton egyetértek Jannisszal, aki a maga részéről sokat merít Laclau és Mouffe gondolataiból), egészen az európai népek közötti fokozottabb szolidaritás, azaz a nagyobb *jog- és hatalmi egyenlőség* iránti igényig, amely nélkül a nemzeti szuverenitásról való részleges lemondás, vagy – hogy pozitívan fogalmazzunk – a „megosztott szuverenítésra” való áttérés csupán szemfényvesztés maradna. Lévéen, hogy pusztán csak elfedné az erősebb jogát, az európai régiók közötti egyenlőtlen fejlődést, sőt bizonyos régióknak a mások általi alattomos gyarmatosítását.

Az anyanyelve invenciók lehetőségeivel játszó Kalüpszó Nikoliadis javaslatát követve, ezt úgy is nevezhetnénk, hogy „demokrácia többes számban” vagy „démoi-kratia”, ám ez nyilván csak egy olyan probléma megnevezése, amelyre még nincs megoldás. Ismét csak ahhoz a kérdéshez

vezet bennünket, hogy a „nép” fogalmának nemzeti és szociális aspektusai között, ami a „populizmus” belső ellentmondásainak lényegét képezi, vagy ami valódi értelmet ad a témában zajló vitáknak, a mérleg melyik irányba fog billenni – anélkül, hogy bizonyosan elkerülhetőek lennének a többé-kevésbé erőszakos megrázkódtatások, amelyekre meg kell próbálnunk felkészülni.

Néhány újabb szövegben megkíséreltem az *interregnum* Gramscitól származó fogalmát Európa jelenlegi helyzetének és az általa kiváltott „patologikus” hatásoknak a jellemzésére használni. Mások, különösen Zygmunt Bauman, ugyancsak hivatkoztak a fogalomra. A nacionalizmusok gyors ütemű fejlődése ezeknek a patologikus hatásoknak a részét képezi, nem csupán azért, mert (talán még jó ideig, vagy mindörökre, hiszen, amint bizalmasan mondani szokás, a történelem „nem ismétli önmagát”) arra törekszik, hogy lerombolja az európai nemzetek szolidaritáson alapuló építményének még a lehetőségét is, amelyre pedig mindegyik népnek szüksége van ahhoz, hogy bizakodva léphessen be a jövőbe, hanem azért is, mert halálos fenyegetést jelent a demokratikus és a polgári képességre (amit az a tendencia is mutat, hogy a jobboldali szuverenizmusok túlsúlyba kerülnek a baloldali szuverenizmusokkal szemben). Ám nyilván nem veszek egy kalap alá minden nacionalizmust, sem úgy általában, sem a jelen pillanatban. Ismétlem, a jelentésük azoktól a körülményektől és vészhelyzetektől függ, amelyek a világon sehol sem azonosak. És főként úgy vélem, a nemzeti szuverenitás védelme nem mindenütt ugyanazokat az ideológiai és szociális tartalmakat vállalja fel: néhol az etnikai, vagy implicate faji képzeletre helyezi a hangsúlyt, másutt, ellenkezőleg, a szociális szolidaritás bizonyos alapértékeit helyezi előtérbe, és a kirekesztéssel szembeni ellenállást, amely a legtehetetlenebbeket sújtja a verseny és az erőforrásaik kifosztása révén. Éppen ezért ismétlem – még akkor is, ha teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy épp amikor most erről beszélgetünk, a görög kormány és az őt többségileg támogató görög nép rendkívül kényes helyzetben vannak, veszélyes, ám nem teljességgel reménytelen helyzetben – szóval ezért ismétlem, hogy a görög kormány politikája mindannyiunk, európai polgárok és egy *másik Európa* hívei számára alapvető reményt hordoz. Franciaként és európaiként tehát a következőket javaslom: tegyünk vita tárgyává minden stratégiát, minden erőviszonyt, minden alternatívát, de ne takarékoskodjunk a támogatással, mert mindnyájunk jövője múlik rajta. A mi jövőnk *nem* az, hogy megőrizzük a jelenlegi intézményrendszert és azt a hatalmi struktúrát, amely kisajátította, kihasználva azokat a történelmi körülményeket, amelyek a *démosz* legfontosabb részét képező *pléthosz* számára igencsak kedvezőtlenek voltak. Ám *az sem*, hogy felszámoljuk az egész európai projektet, akár a francia nemzet faji tisztaságához való

visszatérés tervezetének formájában, ahogy arról nálunk a Nemzeti Front ábrázol, akár abban a nyilvánvalóan jóval nemesebb és tiszteletre méltóbb, jóllehet szerintem elhibázott formában, amit a „szocializmus egyetlen országban” felújított stratégiája jelent, ahogy azt néhány ortodox marxista baloldali bajtársunk írásaiból vélem kiolvasni. Mindezt tisztázni kell, és a „populizmus” kategóriájának értelméről és használatáról folytatott vitának éppen ehhez kell hozzájárulnia. Egy másik Európa nélkül nem lehet vagy egyáltalán nem is lesz Európa, mivel a neoliberalizmus minden szolidaritást, minden közösségi tervet lerombol. És Európa nélkül nem lesznek többé nemzetek sem, vagy csupán olyan nemzetek lesznek, amelyek a piac rabszolgái. Csakhogy – és ezt addig kell ismételnünk, ameddig csak muszáj – ez azt feltételezi, hogy Európa többé ne lehessen a verseny pusztá eszköze. Tehát meg kell reformálni, „azon melegében”, magából a válságból kiindulva. Ez egyáltalán nem azt jelenti tehát, hogy le kell mondani a hajthatatlanságról és a vakmerőségről. Az antikapitalista „forradalom” nincs napirenden, de önmagában is „forradalmi” lesz minden olyan csapás, amely megálljt parancsol az európai színteret manapság uraló megszorítási politikának, lehetőséget kínálva az alternatívák érvényesítésére, és a támogatás határokön átívelő toborzására annak érdekében, hogy az alternatívák politikailag megvalósuljanak. Ahogy jómagam érteni vélem, az a szűk – igencsak szűk – ösvény, amelyen jelen pillanatban a Sziriza-kormány halad, ebbe az irányba visz, ebből kifolyólag azokkal tartok, akik védelmezik és bátorítják.

Fordította Bakcsi Botond

Paár Ádám

Vonzások és választások Populizmus és konzervativizmus

Noha sok, akár egymással is ellentétes jelenséget értenek a populizmus kifejezésen, a fősodorbéli politikusok és publicisták véleménye megegyezik abban, hogy a populista stílus/logika/észjárás leginkább a rendszerellenes jobb- és baloldali színezetű pártok sajátja. Magyarországon a rendszerváltás után kezdődött a populizmus kifejezés népszerűvé válása a politikatudományban, de az igazi áttörés 2010 után következett be, amikor a kifejezést elkezdték használni különböző, akár egymással is ellentétes politikai jelenségekre.¹

A szerző történész, politológus, a Méltányosság Politikaelemző Központ kutatója.
E-mail: paar@meltanyosság.hu.

- 1 A populizmusnak ma már könyvtárnyi magyarországi irodalma van, elsősorban a politológusok tollából, de mára a történettudomány is behatóan kezd foglalkozni a történelmi (pl. két háború közötti kelet-európai) populista mozgalmak, pártok történetével. Alábbiakban kizárólag a populizmus magyarországi szakirodalmát tekintjük át. Általában a populizmust mint gondolkodási sémát vizsgálja: Szilágyi Ákos: *A populista. A varázsmese morfológiája*. Irodalom Kft, Bp., 2010. Napjaink politikai populizmusairól ír: Olasz lap a „populizmus kísértetéről”, *Magyar Nemzet*, 2002. május 24., <https://mno.hu/migr/olasz-lap-a-populizmus-kiserteterol-785457>; Paár Ádám: A populizmus kísértete. *Népszabadság*, 2016. március 8. <http://nol.hu/velemeny/a-populizmus-kisertete-1605249>; Domschitz Mátyás – Nagy Kristóf: Bevezető a fordulat 22. számához. *Fordulat*, 2017 (1), 3; Antal Attila: *A populista demokrácia természete*. Napvilág, Bp., 2017. A történelmi populizmusokat vizsgálja: Bozóki András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 1994 (3), 35–68; Kovács Gábor: A politikai eszmetörténet próteusza: A populizmus. In Péntes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen, 2011, 259–275; Papp István: *A magyar népi mozgalom története*. Jaffa Kiadó, Bp., 2012; Bartha Ákos: Tojástánc a populizmusok körül. In Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás történetéből*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2017, 13–45; Paár Ádám: Az igazi populizmus. Az amerikai Néppárt megalakulása és eszmei gyökerei. *Kommentár*, 2017 (2), 51–65; Paár Ádám: Farmerek és populisták. *Kommentár*, 2018 (5–6), 29–33.

A populizmus kitermelte „ellenszerét” is: Antal Attila politológus írt az elitek és értelmiségi rétegek antipopulizmusáról.² A liberális és konzervatív politikai gondolkodók jelentős része hajlamos a napi aktuálpolitika függvényében elhatárolni saját nézetrendszerét az általuk megbélyegző, lefokozó módon „populistának” nevezett irányzatoktól, mozgalmaktól, személyektől. Nem meglepő módon sem a konzervatív, sem a liberális politikusok nem vállalják büszkén a populista címkét (leginkább még a baloldalon láthatunk kísérleteket a populizmus fogalmának megtisztítására, „baloldali populizmus” néven használhatóvá tételére).³

De létezik, illetve létezett-e valaha átfedés a populista logika és a konzervatív eszmeáramlat között? És vajon a konzervativizmus meg a populizmus hívei nem értenek esetleg egyet abban, hogy kifejezik bizonyos társadalmi csoportok *ressentiment*-érzését a liberalizmussal szemben, a liberalizmus alatt nem is egy konkrét eszmét, mint inkább – hasonlóan a populizmushoz – egy gondolkodásmódot, logikát, kultúrát értve, amely a történeti liberalizmusból fakadt ugyan, de attól különvált? A politikában az tapasztalható, hogy a populista (vagy populistának nevezett) és konzervatív irányzatok, politikusok egyaránt tartanak a közösségi keretek föllazulásától, a hagyományok eltűnésétől, és a liberálisok által védelt szabadságjogok bővítésében kockázatot vagy veszélyt látnak a közösség egységére, kulturális normarendszerére. A tanulmány célja, hogy rámutasson a populista – persze, egyenként is sokszínű – mozgalmak őstípusát jelentő, XIX. század végi észak-amerikai agrárpopulista mozgalom kapcsolódására a konzervativizmushoz, pontosabban az *értékkonzervativizmushoz* közös ellenfelük, a liberalizmus elutasítása és antiliberalis tartalmuk alapján.

Tézisem szerint a populizmus(ok) „ősforrása”, az amerikai agrárpopulizmus mélyén egy olyan értékkonzervatív szellemi „mag” rejlik, amely más korszakok és régiók populista mozgalmait is jellemzi. Vagyis a populizmus kezdetétől rendelkezik olyan eszmei attribútumokkal, amelyek összekapcsolják azt az értékkonzervativizmussal. Ilyen attribútum a Richard Hofstadter amerikai történész által *agrármítosz* néven jellemzett föld- és paraszt/farmerkultusz, amely – a város-vidék törésvonalhoz kapcsolódva – gyakran nagyváros- és iparosodás-ellenes tartalommal telítődött.⁴ Második tézisem, hogy a kisközösségek és ahhoz kapcsolódó

2 Antal: i. m., 96–105.

3 Lásd erről a *Mérce* populizmus-vitáját: <https://merce.hu/2018/05/11/a-baloldali-populizmus-vedelmeben/> (Letöltés dátuma: 2018. 12. 20.)

4 Seymour Martin Lipset: *Homo Politicus. A politika társadalmi alapjai*. Osiris Kiadó, Bp., 1995, 86–93; Richard Hofstadter: *The Age of Reform. From Bryan to F.D.R.* Jonathan Cape, London, 1962, 9.

hagyományok, konvenciók kultuszából, valamint a modernizációval együtt járó ressentiment-érületből érthető meg a populista mozgalmak gyakori kötődése az antiliberális retorikához. A XIX. század végi agrárpopulizmus és napjaink populista mozgalmi számos tekintetben különböznek (hiszen a XIX. század végi agrárpopulizmus alapvetően baloldali demokrata irányzat volt, konzervatív társadalomképe ellenére is), ám abban hasonlók, hogy kultúrkritikájuk tradicionalista: mindegyik populista irányzat, mozgalom és párt szembeállítja a „tradíciót” mint önmagában és önmagáért való értéket, valamint az ahhoz kapcsolódó szokáskultúrát és a „modernitást”.

A XIX. századi nyugat-európai és magyar újkonzervatív vagy szociálkonzervatív, agrárius és észak-amerikai agrárpopulista mozgalmak egyaránt a liberalizmussal szemben fogalmazták meg magukat. A „liberalizmus” tehát már a XIX. század végétől szitokszóvá vált az újkonzervatív, valamint agrárpopulista publicisztikában, és ennek hatása napjainkig kimutatható a jobboldali populizmus szubkultúráiban. Ám a populisták a „liberalizmus” alatt nem azt a liberális eszmét értették és értik ma sem, amelyet például John Stuart Mill neve fémjelez. A populizmus és újkonzervativizmus számára a liberalizmus lényegében egy olyan megfoghatatlan fantomfogalmat jelöl(t), amely alá egyként besorolható a manchesterizmus, a média bulvárosodása, a kulturális relativizmus vagy a multikulturális társadalommodell, noha ezek nem egy töről fakadó fogalmak és jelenségek.⁵ Amikor tehát a populisták – akár az egykori észak-amerikai agrárpopulisták, akár napjaink populista mozgalmainak tagjai – és az újkonzervatívok antiliberalizmusáról írok, akkor világosan látni kell, hogy ezeknek az irányzatoknak a hívei másként látták és láttatták a liberalizmust, mint ahogyan a liberálisok vélekedtek önmagukról.

5 Lényegében ezért eleve kudarcra ítélték azok a kísérletek, amelyek a sajtóban a „liberalizmus” elleni támadások visszaverésére a liberalizmus mint eszmerendszer történelmi és eszmetörténelmi megmagyarázásával felelnek, és ezzel azt sugallják, mintha a vita *tudományos* lenne. A jobboldali populista pártok számára a „liberalizmus” nem egyenlő a történelmi liberalizmussal, az ellenérvek viszont óhatatlanul azt sugallják, mintha egyenértékű tudományos álláspontok vitájáról lenne szó. A liberalizmus szitokszóként és afféle „ösgonosz” ellenségjelölésként való használatára jó példa Jonah Goldberg amerikai újságíró, publicista magyar nyelven is megjelent könyve, amely elfogultsággal mutatja be az elmúlt százharminc év észak-amerikai reformmozgalmait, és azok mögött, valamint a baloldaliság mögött valamilyen azonosságot sejtet a fasizmussal: Jonah Goldberg: *Liberálfasizmus*. XX. Századi Intézet, Bp., 2012.

A populizmus nagyon divatos és elcsépelte kifejezés a közbeszédben és a politikai publicisztikában, ezért feltétlenül szükséges a kifejezés különböző árnyalatainak különválasztása, különben nem értjük, miről is beszélünk és írunk, amikor a populizmust említjük. Mindenekelőtt érdemes különbséget tenni a populizmus kifejezés különböző árnyalatai között. Margaret Canovan megkülönbözteti a populizmus két „óstípusát”, az *agrárpopulizmust* és a *politikai populizmust*.⁶ A populizmusnak azonban napjainkban egy másik értelmezése dívik, amely a populizmust nem egy konkrét eszmével, politikai irányzattal, párt- vagy mozgalmi típussal azonosítja, hanem kizárólag egy *gondolkodásmódot, gondolkodási sémát* ért a populizmus alatt. Ezt szokás általánosságban – az ókori köztársaságkori Róma *populares* (népbarát) pártjára utalva – népbarátság-nak, pejoratívabban a „nép” és „népszuverenitás” kisajátításán alapuló elitellenességként értelmezni.

A populizmus név 1891-ből származik, amikor az amerikai *People's Party* zászlót bontott az Egyesült Államokban. A pártot nevezték a *populus* szóból képezve Populista Pártnak is. Bár a populizmus kifejezés értelme elkanyarodott az eredeti Populista Párt ideológiai tartalmától (hiszen utóbbi lényegében egy baloldali demokrata programot képviselt, míg napjainkban a populizmust széles körben alkalmazzák a jobboldali irányzatokra, pártokra is), többen felhívták a figyelmet az eredeti amerikai agrárpopulista program ideológiájában rejlő vonásokra, gondolati sémákra, amelyek alapján az amerikai farmerpopulizmus rokonítható napjaink populizmusainak akár jobb-, akár baloldali változataival.⁷

Ilyen a „nép” fogalmának összeszűkítése, bizonyos közösségi karaktertípusok alapján, vagy akár bizonyos ügyek mentén. Ernesto Laclau filozófus szerint a *kielégítetlen igények* követelésekké válása, majd ezek *egyenértékűségi láncolatba* rendeződése vezet el a *társadalmi szubjektivitás* kialakulásához.⁸ Hogy melyek ezek a kielégítetlen igények? Változatosak lehetnek, aszerint, hogy a farmerek érdekeinek védelme, vagy

6 Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika?* Osiris, Bp., 2003, 350.

7 Zala Tamás: *Az Újvilág próbatétele. Társadalomrajz a századforduló Amerikájáról.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1975; Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2003, 98–99.

8 Ernesto Laclau a közös mozgósító ügyek kialakulását az egyenértékűség kialakulásának folyamatával írta le. Ernesto Laclau: *A populista ész.* Noran Libro, Bp., 2011, 90–91.

éppen valamilyen adó eltörlése jelentkezik kielégítetlen igényként. Mindenesetre az egyenértékűségi lánc végén azt a társadalmi szubjektivitást találjuk, amely révén egy „nép” konstruálódik. Az egyenértékűségi lánc választóvonalat képez a társadalmi szubjektivitás alá tartozó csoportok és azok között, akik nem fogadják el legitimnek a kielégítetlen igényeket. Megszületik tehát az egyenértékűség révén a „nép” fogalma, amely elvont fogalomból az egyenértékűség révén kap gyakorlati tartalmat. Természetesen e népfogalom alatt többféle társadalmi, foglalkozási csoport foglal helyet, amelyek egyben tartása erőfeszítést igényel.

Laclau utal arra, hogy a lázongó népmozgalmak a felületes szemlélő számára gyakran logikátlan követeléseket sodornak egybe. A lázadók gyakran másként nevezik meg az ellenséget, mint amit értenek rajta. Néhány általa említett példa: az 1793-as vendée-i felkelők saját felfogásuk szerint a köztársaságiak ellen harcoltak, de a köztársaság megjelenítette azt, amit gyűlöltek, és amit idegennek éreztek, a várost és különösen a távoli Párizs hatalmát; az 1780-as londoni Gordon-féle katolikusellenes felkelés idején a nép a gazdag katolikusokra vadászott, és így a mélyben a mozgalom éppúgy volt gazdagellenes, mint katolikusellenes. A megnevezett ellenségfogalom sokszor egy mélyebb ellenséget jelöl, és az adott irányzat deklarált karaktere számos egyéb irányzat és érzület foglalata. A francia királypárti parasztok számára a „republikánus”, a „jakobinus” vagy a londoni kézművesek számára a „pápista” szavak gyakran egyfajta „fedősztoriként” funkcionáltak: eltakartak egy ellentéttel egy mélyebb ellentétet, vagy egy politikai és vallási konfliktussal egy mélyebb szociális konfliktust.⁹

Könnyen észrevehetjük, hogy a hagyományos értékek (pl. vallás) azok, amelyek révén a csoportok tagjai előszeretettel definiálják, illetve definiálták magukat, és a hagyományos létformák identitásalkotó jellemzővel bírnak. Az identitás azonban nem csupán egy konkrét csoport, hanem az absztrakt nép ismertetőjegye lesz a populista mozgalmakban.

Ilyen népkarakter-teremtő identitás lesz az amerikai populisták számára a „farmer”, az orosz narodnyik retorikájában a „paraszt”, az argentin Juan Perón mozgalmában a „descamisado”, azaz az „ing nélküli” (az argentin legszegényebb munkások elnevezése), Donald Trump számára a „kisember”. Velük szemben mindig ott az „ellenség”, vagyis az „elit”, az „oligarchia”, a „bankokrácia”, végül, de nem utolsósorban: a „liberalizmus”. Ezen csoportok tagjai gyakran körülírhatók: nem olyanok, mint mi, mert „idegenek”, „külföldiek”, nem az adott országban domináns vallás hívei, vagy életmódjuk hivalkodóan más, például mert hintón járnak, vagy térdnadrágot, esetleg – Argentína munkáskörzetében – inget

9 Laclau: i. m., 93.

viselnek. A populisták azok, akik saját felfogásuk szerint valóban képviselik az autentikus, hagyományos életformát. Ebben az értelemben a populista logika jól megfér az értékonzervatív vagy tradicionalista nézetekkel, amelyek ugyancsak a hagyományok megőrzését vallják.

Amikor populizmusról írok ebben a tanulmányban, akkor hangsúlyozni kell, hogy ezen azt a populista tradíciót értem, amely a baloldali demokrata gyökerű agrárpopulizmusból fakadt, de kimutatható, hogy ez a populista hagyomány elszakadt az idők során eredeti hordozójától, és konzervatívvá vált.

A konzervativizmus fogalma is tisztázásra szorul, mint ahogy a tipológiája is igen széles. Érthetünk alatta *érdekkonzervativizmust* és *értékkonzervativizmust*: előbbi bizonyos csoportok hatalmi helyzetének megtartására, utóbbi a társadalom konvencionális értékeinek őrzésére irányul. Schlett István magyarországi példa alapján megkülönbözteti a XIX. század végi *szociálkonzervativizmust* a dualista kormánypártok fémjelezte *liberális konzervativizmustól*, dacára annak, hogy utóbbi „képviselői magukat bizonyosan nem tartották konzervatívnak.”¹⁰ Az sem mindegy, milyen régióban írunk konzervativizmusról. Hiszen mást jelentett konzervatívnak lenni az Egyesült Államokban és Franciaországban a XIX. század közepén, és más volt az amerikai konzervativizmus alapkaraktere 1865-ben, mint 1979-ben. Az alábbiakban kizárólag a XIX. század végi újkonzervatív (agrárius, szociálkonzervatív) eszmei irányzattal kapcsolatban írok a populizmus kötődéséről, mert az állagvédő konzervativizmus túlzottan is elfogadta a liberális doktrínákat ahhoz, hogy a liberális gazdaság- és társadalomfilozófiát bíráló populizmussal összhangba hozható legyen.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan játszanak szerepet a konzervatív gondolkodási sémák a populizmusban, Mannheim Károlyt követve meg kell különböztetnünk a *tradicionalizmus* és a *modern konzervativizmus* fogalmait. A tradicionalista gondolkodási séma egy általános emberi tulajdonság, amely a konvenciókhoz való ragaszkodáson alapul, és „a tradicionalista cselekvés nincs összekötve bármely más jellegű konzervativizmussal.”¹¹ A tradicionalizmus azon alapul, hogy „ragaszkodunk a hagyományhoz, és csupán kellenül fogadjuk el az újításokat.”¹² Az amerikai agrárpopulista mozgalom óta a populista mozgalmak ragaszkodnak a hagyományos létformákhoz (hagyományos közösségek, falu,

10 Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. Appendix.* Századvég Kiadó, Bp., 2018, 239–242.

11 Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról.* Cserépfalvi Kiadó, Bp., 1994, 52.

12 Mannheim: i. m., 52.

társas szervezetek), és éppen ebből fakad konfliktusuk a liberalizmussal és a kapitalizmussal, amelyek átalakítják e létformákat és a hozzájuk tapadó szokáskultúrákat.

A populizmus és a kultúrkritika

Szabó Miklós történész a populizmus két olyan vonását említette, amely rokonította némileg a populizmust a tengerentúli újkonzervatív mozgalmakkal: ez a nagyváros-ellenesség és ezzel szoros összefüggésben a xenofóbia (idegenellenesség), illetve nativizmus (öshonos-védelem). Szabó felismerte tehát az erős kultúrkritikai attitűdöt a századvégi populista mozgalomban, amely a baloldali program ellenére a populizmust az európai újkonzervatív mozgalmakhoz kapcsolta.¹³ Szabó szétválasztotta a populizmust mint századvégi mozgalmat és a részben ezen alapuló úgynevezett populista hagyományt: „Mindezek az ideológiai érintkezési pontok azonban nem változtatják meg a populizmus jellegét, nem szüntetik meg baloldali voltát. A történeti populizmus a XIX. század kilencvenes éveiben egyértelműen kispolgári demokratikus irányt jelentett. Utóéletében viszont, mint politikai hagyomány egyre inkább az erős amerikai konzervativizmus tradíciójának részévé vált, elsősorban jelzett vonásai következtében.”¹⁴

Az amerikai populizmusban kezdettől jelen volt a nativista hagyomány, sőt Richard Hofstadter amerikai történész ennek a politikai, eszmetörténeti tradíciónak talán a kelleténél is nagyobb jelentőséget tulajdonított az amerikai agrárpopulizmusról szóló könyvében. Az amerikai történész hangsúlyozta, hogy a „törésvonalak egyike a bevándorlók szükségletei és az őslakosok [ti. a fehér, protestáns amerikaiak – P. Á. megjegyzése] között jelentkezett.”¹⁵ Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a már amerikai születésűek a munkájukat és életszínvonalukat féltették az újonnan érkezettektől. Ez így túl egyszerű konfliktus lenne! Hofstadter szerint a politikai magatartás terén a bevándorlók egészen eltérő szokáskultúrárt hoztak magukkal. Egyik oldalon állt a „jenki-protestáns” politikai tradíció és lényegében alsó-középosztálybeli, kispolgári életvitel, amelynek jellemzője volt a közügyekben való aktív részvétel.¹⁶

13 Szabó Miklós: i. m., 98.

14 Uo., 99.

15 Richard Hofstadter: *The Age of Reform. From Bryan to F. D. R.* Jonathan Cape, London, 1962, 8.

16 Hofstadter: i. m., 9.

Velük szemben az európai paraszti közösségekből érkező bevándorlók az Óvilágban másfajta, szigorúbb alá- és fölrendeltségen és engedelmisségen alapuló társadalomszerkezethez szoktak, amely nélkülözötte a széles bázisú politikai részvételt. Neveltetésükből fakadóan a bevándorlók elfogadták a társadalmi hierarchiát és a tekintélyelvét, hiszen az életük része volt az Óvilágban. Ennek következtében – és az Újvilágban való boldogulás reményében – könnyen kiszolgáltatták magukat a nagyvárosi főnökök, „boss”-ok uralmának.¹⁷ Ez viszont irritálta azokat a társadalmi reformereket, akik egységes, a jenki-protestáns értékek és normák alapján integrált társadalmat kívántak létrehozni a sokféle ajkú bevándorlóból. Az Óhazából hozott tradíciókban veszélyt láttak az amerikai demokráciára és társadalmi, politikai eszményre. Így kapcsolódott össze a nativizmus az amerikai köztudatban a függetlenségi háború óta élő Európa-ellenességgel.

A nativizmus részben magyarázatot ad a populizmus nagyváros-ellenességére is. Hofstadter a populizmus központi elemeként utalt az ún. „agrarmítosz” fogalmára. Ennek értelmében a populisták az igazi, tösgyökeres amerikaiakat a farmerrel, az otthon a családi farmmal azonosították. Számukra a *farmer* és *farm* volt az a talapzat, amelyre az amerikai közerkölcs épül. Ennek ellenpólusa, a dolgok természetéből fakadóan, a *nagyváros* lett. Minél inkább átszínezték a nagyvárosokat a bevándorlás hullámai, annál élesebbé vált a kontraszt a farmermítosz és a nagyvárosi tér között.

Ez a nagyváros-ellenes attitűd nem pusztán az amerikai társadalom terméke. A bibliai próféták morális alapú városostorozása és társadalomkritikai haraga óta toposszá lett „bűnös várossal” szembeni ellenézés régi motívum az európai kultúrában, amelyet középkori paraszti eretnekmozgalmak, társadalmi reformerek, ellenforradalmár reakciók és romantikus írók egyforma intenzitással, bár más-más tartalommal hirdettek. Közös azonban a politikailag oly vegyes társaságban, hogy mind azt állították: a város a pénzszerzés, nyerészkedés helye, ahol a pénz utáni hajsza kiöli az emberekből a tisztességet. Minden áru lesz, a politika is áru lesz, a művészet is, az irodalom is, még az emberi érzelmek is áruvá válnak, sőt még az emberi test is (prostitúció).¹⁸ Az agrarmítosz hirdetői szerint a földműves (a paraszt, a farmer) mentes a pénzkultusztól. Elmaradottsága megóvja őt a civilizáció eme káros hatásától.

A nagyváros-ellenesség érzelmi motívumához kapcsolódott egy másik hagyomány: az antikapitalizmus. Ez különösen a vissza-visszatérő gazdasági válságokkal együtt járó, illetve azok által kiváltott kisemberi

17 Uo., 9.

18 Szabó: i. m., 11–12.

bizonytalanság-érzettel állt kapcsolatban. A XIX. század közepétől évtizedenként bekövetkező gazdasági válságok (1847, 1857, 1866, 1873) megingatták a liberalizmusba és a szabad versenybe vetett hitet, az Egyesült Államoktól Magyarorszáig. Bár jelentős fáziseltolódással, de mindenütt újkonzervatív, szociálkonzervatív, olykor agrárius mozgalmak alakultak, amelyek zászlajukra tűzték a manchesteri liberális gazdaságpolitika megregulázását.

Amennyiben a konkrét nemzeti utalást kihagyjuk, sok angol, francia, német és amerikai konzervatív egyetérthetett Asbóth Jánossal abban a panaszban, hogy „a kereskedelmi szabadság felvilágosodott elvének feláldoztuk a magyar ipart, a Smith-féle »laissez faire« teóriának feláldoztuk a magyar kereskedelmet; a »tőke szabad asszociációja« nagyszerű modern eszméjének határtalan naivitással hódolva, becipeltük hazánkba a korrupciót és a krachot.”¹⁹ Asbóth észrevette, hogy a liberális politika fénykora véget ért, és az újkonzervatív pártok, mozgalmak ereje növekszik Európában.²⁰ Ezt a tendenciát részben arra az ellentmondásra vezette vissza, amely – az ő szóhasználatában lenézően „sablon-liberalizmus” néven emlegetett – liberalizmus szabadságesezméje és a valóságos társadalmi tapasztalat között feszült (széles tömegek elnyomordása, az „aki kapja, marja” típusú szabad verseny, amely a gyengék eltaposásához, valamint utóbbtól nem függetlenül a hagyományos társadalmi kötelek meggyengüléséhez vezet). Asbóth szembeállította a régi földbirtokos arisztokráciát az újonnan kialakult pénzarisztokráciával, és hangsúlyozta, hogy a nemesi földbirtokosok felelőssége a parasztjaik iránt képes volt enyhíteni a társadalmi feszültségeket (persze, azok fölszámolása nélkül), míg a hagyományok híján lévő pénzarisztokráciát semmilyen érzelm nem fűzi a munkásaihoz.²¹

Vajon Asbóth 1870-es évekbeli értékonzervatív nézetei milyen mértékben állíthatók párhuzamba a kortárs Egyesült Államok agrárpopulista mozgalmának eszméjével, a Hofstadter által agrármítosznak nevezett jelenséggel? Ha eltekintünk a születési arisztokrácia és nemesség erényeinek dicséretéről (ami a sajátos európai és amerikai társadalomfejlődés eltérése miatt az Egyesült Államokban nem volt lehetséges), mindaz, amit Asbóth ír a földbirtokról, megállná a helyét a XIX. századi amerikai agrárpopulisták nézetrendszerében is. Az amerikai populisták szintén keményen ostorozták a pénzarisztokráciát, és a földművelés primátusát hirdették az iparral és a nagyvárossal szemben.

19 Asbóth János: *Magyar conservatív politika*. Attraktor, Máriabesnyő, 2011, 13.

20 Uo., 20–21.

21 Uo., 24.

Az elmélet: a populizmus és az újkonzervativizmus

A konzervatívokkal szemben gyakran megfogalmazott bírálat, hogy a változástól azért idegenkednek, mert féltik saját érdekeiket. Mannheim ezzel a rosszindulatú interpretációval szemben megvédi a konzervativizmust: „A konzervatív éppen hogy nemcsak saját érdekét követi, de egyúttal azt a saját világát is akarja, amelyben érdekei honosak.”²²

Mannheim észrevétele szerint „a két gondolkodásmód [ti. a konzervativizmus és a liberalizmus – P. Á.] gyakran kölcsönösen áthatja egymást, és éppen ez az a mozzanat, amely kérdésfeltevésünket bonyolultabbá teszi.” Mannheim szembeszállt azzal a közkeletű vélekedéssel, hogy a konzervativizmus valamiféle állagvédő mentalitással lenne azonos: szerinte a konzervatív saját világát akarta védelmezni.²³ Ennek a „saját világnak” egyik elemként Szabó Miklós utal a *szociabilitás* (társasság) jelenségére, amelynek értelmében az egyén a kisközösség tagja, amely számos struktúra révén védelmezi.²⁴

A Mannheim által megfogalmazott teória különösen fontos, amikor a populizmust tanulmányozzuk. A populisták társadalompolitikai tekintetben szociális reformerek voltak (lásd a jövedelemadó bevezetése, a farmerek érdekét védő törvények, a monopólium-ellenesség, a vasút-, távíró- és telefontársaságok állami felügyelete), ám kultúrafelfogásuk tradicionalista volt. Sokan felhívták a figyelmet a XIX. század végi agrárpopulizmus mozgalmának Janus-arcúságára: egyfelől, ahogyan Zala Tamás fogalmazott, „soha, sem azelőtt, sem azóta olyan kíméletlen őszinteséggel senki nem fedte fel az amerikai kapitalizmus antihumánus voltát, mint a populista ihletésű pamfletszerzők, szónok-politikusok és regényírók” (utóbbiak sorában utalhatunk egyebek között Ignatius L. Donnelly, Edward Bellamy és Jack London regényeire). Az Ignatius L. Donnelly által megszövegezett program számos példaértékű szociális követelést tartalmazott.²⁵ Másrészt kétségtelen, hogy az agrárpopulisták eszményképe

22 Mannheim: i. m., 23.

23 Uo., 23.

24 Szabó: i. m., 18–19.

25 Ignatius L. Donnelly személyében is jelzi a populista mozgalom kétarcúságát. Egy szociálisan érzékeny politikus volt, két alkalommal Minnesota állam képviselője, és még két ízben Minnesota szenátora, aki meglehetősen földhözragadt, reális célokat fogalmazott meg. Megtestesítője volt az amerikai polihisztor értelmiséginek: újságíró, amatőr történész, régész, irodalomtörténész, regényíró egy személyben, aki írt Atlantiszról, Shakespeare-ről, és bemutatta utópisztikus regényben az 1988-as évek Amerikájának plutokrata diktatúráját és az ellene kitört proletárforradalmat. Ahogyan az atlantisi civilizáció iránti érdeklődése tanúsítja, nem volt idegen

– a puritán-protestáns és jenki farmer – a múltban gyökerezett, és nem a jövőben. A tradicionalizmus időszemléletének a múlt felelt meg, és a múltba vetítette vissza az ideális szociabilitást. Az agrárpopulizmus esetében is nyilvánvaló a múltra vonatkozó irányultság. Csak éppen a múlt az amerikai esetben a jeffersoni demokráciát jelentette, tehát a XIX. század eleji amerikai társadalom és politika viszonyait, amelyet a populisták idealizáltak.

Amennyiben a klasszikus amerikai agrárpopulizmus gazdaság- és társadalomfilozófiáját szemléljük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az agrárpopulizmus gazdasági és szociális követelése elsősorban a monopolizmus ellen irányultak, és a populisták arra törekedtek, hogy körülbástyázzák a szabad kisfarmerek gazdasági érdekeit. A farmerek nem akarták eltörölni a piacgazdaságot, amelynek létezése immanensen fakadt az amerikai környezetből, ezáltal az amerikai szokáskultúra része volt. A kisfarmerek számára a piac és a kereslet-kínálat törvénye, amely az amerikai viszonyokból fakadt, teljesen magától értetődő volt. Ugyanakkor a farmerek, miközben ragaszkodtak a piachoz, óhajtották az amerikai kapitalizmus megszelídítését.²⁶ A program gazdaságilag radikális elemeket is tartalmazott: ilyennek tekinthető a korlátlan ezüstkibocsátás és az államosítások követelése. A dollár aranystandardjának elutasításával és az ezüst fizetőeszközök korlátlan használatának követelésével egyrészt támadták a szövetségi kormányzat bankjegy-kibocsátását, másrészt arra törekedtek, hogy növeljék a forgalomban lévő pénz mennyiségét.²⁷

A populisták gazdasági tekintetben abban kapcsolódtak az európai újkonzervatívokhoz, hogy nem fogadták el természetesnek a mezőgazdasági válságokat. A populista mozgalom bázisát alkotó farmerek azt hitték, vissza lehet térni a polgárháborút követő évek mezőgazdasági konjunktúrájához. A válságot inkább hajlamosak voltak a pénzügyi elitek manipulációjának és összeesküvésének tulajdonítani, mint a gazdasági rendszer természetes velejárójának.

Szociális tekintetben is beszélhetünk az amerikai agrárpopulizmus és a század végi újkonzervativizmus némely hasonlóságáról. Pszichológiai szinten ilyen hasonlóság a földműves népeesség és annak kultúrája („vidék”, „falu”), illetve az erkölcsökre veszélyesnek ítélt modern polgári

tőle a miszticizmus iránti rajongás sem. Egyike volt azoknak a tudomány, politika és ezotéria határán mozgó különös személyiségeknek, akik nagy számban voltak jelen a XIX. század második felének amerikai közéletében. <https://www.britannica.com/biography/Ignatius-Donnelly> (Letöltés dátuma: 2018. 12. 20.)

26 The Omaha Platform: Launching the Populist Party. <http://historymatters.gmu.edu/d/5361/> (Letöltés dátuma: 2018. 08. 20.)

27 Zala: i. m., 95.

(„nagyvárosi”, „fővárosi”) kultúra szembeállítására.²⁸ Ez a falu-város törésvonal illeszkedett a már ismerttetett szociabilitás fogalmához: a falu a közösséget, a tönniesi *Gemeinschaftot* jelenti, szemben az arctalan egyének által alkotott polgári társadalommal, a *Gesellschafttal*.²⁹

Ez a szociabilitás nagyon gyakran xenofób és bevándorlásellenes színezetet kapott. Az ellenszenv a társadalom bizonyos rétegeiben fölerősödött az 1873 utáni Európában elsősorban a zsidósággal szemben, az Egyesült Államokban az ír és általában katolikus bevándorlókval, majd a kelet-, közép- és dél-európai, ázsiai bevándorlókval, valamint Délen az afroamerikaiakkal szemben. Az 1873-as válságot követő három évtizedben antiszemita pártok, mozgalmak sora alakult Európában (ilyen volt Németországban Adolf Stöcker Keresztényszociális Munkáspártja, a magyarországi Országos Antiszemita Párt, a Francia Haza Ligája és a Francia Akció, vagy az orosz feketeszázások), de az antiszemitizmus nem maradt mentes az újkonzervatív irányzatoktól sem: becsatornázódott az osztrák Keresztényszociális Pártba és a magyar Néppártba, azaz a politikai katolicizmus pártjaiba is.³⁰ Mindezek a pártok és mozgalmak alapvetően a liberalizmusban találták meg a közös ellenséget, ugyanakkor az állami szociálpolitika követelésével még olykor a baloldalon, vagyis a munkásmozgalomban és a kispolgári, értelmiségi baloldali reformmozgalmakban is találtak szövetségeseiket.³¹

Amerikában ennek a sajátos helyzetnek bizonyos mértékig tükörképe az a szituáció, hogy az antiszemita, katolikusellenes, nativista elemek is utat találtak a Populista Párthoz, noha annak programja egyetlen elemtől (a bevándorlás korlátozása) eltekintve nem tartalmazott idegenellenes követeléseket.³² Ám a populista tábor jelentős része számára a bevándorlók, a katolikusok és az afroamerikaiak éppoly idegen testnek számítottak, mint a zsidók az európai újkonzervatív mozgalmak egy része számára. Theodore Saloutos amerikai agrártörténész úgy jellemezte a déli farmert, mint akinek „társadalmi és gazdasági attitűdjei négerellenesek, külföldi-ellenesek, antiszemiták, antimonopolisták” voltak, és vallásilag gyakran fundamentalista volt.³³ A fehér kisfarmerek jelentős

28 Uo., 94.

29 Szabó: i. m., 32–33., 40–41.

30 Uo., 53–74., 113., 123–124.

31 Ilyen flört volt például Németországban a katedraszocializmus és a Keresztényszociális Párt viszonya, vagy a polgári köztársaság iránti ellenszenv alapján a Proudhon Kör közeledése a francia antiszemita szélsőjobboldalhoz. Szabó: i. m., 53., 75.

32 The Omaha Platform: Launching the Populist Party. <http://historymatters.gmu.edu/d/5361/> (Letöltés dátuma: 2018. 08. 20.)

33 Theodore Saloutos: *Farmer Movements in the South 1865–1933*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1960, 3.

részét nem a türelem jellemezte a más vallásúakkal, más felekezethez tartozókkal, másként gondolkodókkal szemben, noha e téren földrajzi eltérés is érvényesült: a populista mozgalom északkeleti szárnya például az írek révén egy erős katolikus bázissal is rendelkezett, az afroamerikaiakkal szembeni türelmetlenség pedig Délen volt érezhető, ahol a polgárháború és a Dél vereségének emléke fájó sebet jelentett a helyi lakosság önérzetén.³⁴

Az Atlanti-óceán mindkét partján kialakultak tehát etnikai, vallási, felekezeti alapon körülírható ellenségképek azokban a politikai mozgalmakban, amelyek támadást intéztek a fennálló társadalmi és gazdasági status quo, az uralkodó liberális gazdaságfilozófia ellen, a kisemberekre, a kisiparosokra, földművelőkre, a gyengékre hivatkozva. A populista mozgalmak öröksége a „nép” etnikai, vallási, felekezeti jellemzőkkel történő leírása, illetve összeszűkítése bizonyos társadalmi, foglalkozási, etnikai és lakóhelyi csoportra. Ebben az összefüggésben a „populus”, azaz a nép meghatározott jellemzőkkel bír. Hofstadter a „jenki-protestáns eszmének” nevezte azt a mentalitást, életmódot és kultúrát, amely eszmei iránytűként szolgált a populisták számára: a nép ideáltípusa azokat jelentette, akik elfogadták a „jenki-protestáns” örökséget, és aszerint éltek (munkaetika, mobilitásra való törekvés, demokratikus részvételi kultúra).³⁵ A populisták ezt az amerikai kulturális örökséget kívánták védelmezni.

Populizmus és újkonzervativizmus a gyakorlatban

A pszichológiai, szociálpszichológiai és kulturális hasonlóságok után nézzük meg, miben hasonlított gyakorlatban a populizmus és az újkonzervativizmus! Mindkét nagy irányzat agrárérdekeltségű volt: az agrártársadalmat célozták meg elsősorban programjukkal. Ebből fakadt, hogy a szociális védelem mindkettő számára fontos értéként jelent meg.

A magyar újkonzervatívok és az amerikai populisták is fölléptek a *laissez faire* politikával szemben, ez volt retorikájuk céltáblája. A gyengék és az agráriumból élők védelmére törvényes garanciákat kívántak. Ahogy Tókéczki László írta, a század végi konzervativizmus „mindig is háborgott amiatt, hogy a magyar kormányok semmit sem tettek a magyar

34 Zala: i. m., 94.

35 Hofstadter: i. m., 9.

agrárvilág hagyományos rendjének védelmére, megerősítésére.”³⁶ Ebben a szabad piac hazája, az Egyesült Államok jelentett példát számukra.

A kiegyezés utáni kor konzervatív teoretikusa, Asbóth János a doktriner liberalizmus szabadságfrázisának rettentő példajaként utalt az amerikai politikai életre, ahol a polgárháború után a „déli konzervatív elemek hirtelen erőszakos leszorítása óta az Unió politikája nemcsak a politikusok egy alsóbb osztálya által vezetetik, hanem alacsonyabb elemek által is domináltatik”. Vagyis Asbóth értelmezésében a déli földbirtokos réteg hatalmának megtörésével egy fék kiesett az amerikai politikai rendszerből, és a legkorruptabb politikai osztály jött létre az Egyesült Államokban, amelyből hiányzott a többnyire déli születésű politikai osztály tisztessége és bölcsessége.³⁷ Az amerikai agrárpopulisták, Asbóth kortársai – Ignatius L. Donnelly-től Edward Bellamy-ig – lelkesen igazolták volna a magyar konzervatív férfiú szavait. Miközben a XIX. század végi liberálisok és demokraták Amerikára mint a „lehetőségek országára” vetették a tekintetüket, magában az amerikai társadalomban a korrupció és prédarendszer (vagyis az elv, hogy az elnökök a postameszteri szintig kiosztják a hivatalokat pártjuk támogatóinak) meghasonlást és felháborodást keltett.

Amerika példát szolgáltatott arra, hogy nem kell a hagyományokat megtagadni, beleértve az agrárérdekeltségű társadalmi rétegek védelmét. Amerikai példára a magyar újkonzervatív arisztokraták magyar *homestead*-törvényt követeltek a magyar földbirtok védelmére.³⁸ Széchényi Imre gróf méltatta az Abraham Lincoln nevéhez kötődő 1862-es *Homestead*-törvényt, amely 10 dollár illeték lefizetése és 5 év művelés fejében 160 acre (65 hektár) földet nyújtott minden családfő részére, és ezt afféle paraszti hitbizományként adaptálhatónak vélte magyar földön. Ugyancsak megnyerte a fiatal arisztokrata tetszését a lánckereskedelem kizárása és az uzsora elleni törvény, amely megvédi a farmert a tönkremenéstől.³⁹

36 Tökéczki László: Liberális konzervativizmus Magyarországon (1867–1918). In Tökéczki László (szerk.): *Magyar konzervativizmus. Hagyomány és jelenkor*. Batthyány Lajos Alapítvány, Bp., 1994, 64.

37 Asbóth: i. m., 24–25.

38 Andrassy Géza gróf és Széchényi Imre gróf saját szülőházájában, Amerikában tanulmányozták a *homestead*-törvényt, és javasoltak hasonlót a magyar földbirtok védelmére. Andrassy Géza: *Az otthon mentesítő törvények*. Bp., 1883, 3., Széchényi Imre: *Amerikai levelek*. 15. Bp., 1883. Asbóth János még némi pozitív diszkriminációt is érvényesítene a főrendház összeállításában: „a hitbizományok és a nagy latifundi-umok birtokosainak meg kell maradni, sőt ezeknek szaporodására kellene hatni.” Asbóth: i. m., 116.

39 Széchényi: i. m., 5., 103.

A másik fontos elem, amelyben az európai újkonzervativizmus és az észak-amerikai agrárpopulizmus osztozott, az agrárérdekek elsőbbsége az iparral szemben. Magyarországon az arisztokrácia és a dzsentri sorsa iránti aggodalomban, majd az agráriusok révén a szövetkezeti mozgalom támogatásában jelentkezett a hagyományos agrárérdekeltségű társadalmi rétegek gyámolítása. Az Egyesült Államokban érthetően a szabad kisfarmer réteg volt a populista mozgalom alanya és hivatkozási alapja, noha a nyolcórás munkaidő követelése és a munkakörülmények javítása révén a populista mozgalom lépéseket tett a munkásmozgalom felé (a Munka Lovagjainak Nemes Rendje nevű munkásszervezet csatlakozott is a farmermozgalomhoz).⁴⁰ Alapvetően azonban a populisták állampolgár-eszménye az egyszerű jenki farmer volt, aki demokrata és patrióta, és bár legyen bármilyen vallású, számára a protestáns-puritán konvenciók szolgálnak erkölcsi és eszmei irányítúként a közéletben.

Természetesen jelentős eltérések vannak az európai újkonzervatívok és az amerikai agrárpopulisták között. Az előbbieket vallották – még Franciaországban is – a monarchia felsőbbrendűségét, míg az Egyesült Államokban, érthető módon, meg sem fordult senki fejében a republikanizmus elvetése.⁴¹ Bizonyos mértékig az európai újkonzervatívok tisztelete a monarchia iránt és az amerikai agrárpopulisták tisztelete a köztársaság iránt mégis hasonló alapon nyugodott: mindkét tábort hagyománytisztlet jellemezte.

Konklúzió

Ahogy a fentiekből látható, szülőhazájában, az Egyesült Államokban a populista mozgalom rendelkezett olyan attribútumokkal, amelyek révén az agrárpopulizmus az agrárérdekeltségű újkonzervatív nézetekhez kötődött: ilyennek tekinthető a kultúrkritika, az ehhez szorosan kapcsolódó

40 Zala: i. m., 225.

41 Asbóth János szerint „tisztán gyakorlati szempontból mindenekelőtt arra szeretnék utalni, hogy nekünk a monarchiára szükségünk van. Hogy a monarchia, a dinasztia, évszázadok által megszentelt jogaival és felségével, hatalmas eszköz az állam egységének fenntartására, és az államellenes törekvések féken tartására.” Ugyanó érvel a monarchia és az arisztokrácia egymást feltételező léte mellett is: „(...) a születés arisztokrácia és az örökös monarchia elve egy és ugyanaz. Döntsük meg az arisztokráciát ma, és holnap meg fog dőlni a trón”, ennél fogva „aki a születés különbsége nélküli egyenlőséget akarja, ha becsületes, vallja be, hogy a monarchia ellen törekszik.” Asbóth: i. m., 110.

nagyváros-ellenesség, a modernizáció kritikája és a szociabilitás. A populista logika vagy észjárás túlélte a populista mozgalmat, és át- meg átfonta a jobboldali populista mozgalmakat is. Úgy vélem, az, hogy a populista tradíció átjárhatta a jobboldali pártokat és mozgalmakat, nagymértékben annak köszönhető, hogy a populista tradíció számos eleme összefért az antiliberális eszmével: ilyen a modernizáció kritikája és ennek elemei, a nagyváros-ellenesség, a nativizmus és a liberális kapitalizmus kritikája.

A populizmus fogalma jelentősen változott mind az Egyesült Államokban, mind Európában a XIX. század óta. Egy másik tanulmány témája lehetne, hogyan lett a semleges értelmű populizmus szóból pejoratív fogalom, és különösen, hogyan kezdték alkalmazni a kifejezést, amely eredetileg egy baloldali demokrata mozgalmat jelölt, szélsőjobboldali irányzatokra. A populizmus kifejezés inflálódásáért nagymértékben felelősnek tarthatjuk, hogy a „nép” fogalmának megkonstruálása gyakran etnikai, felekezeti leszűkítéssel történik. Mind a XX. század első felének Amerikájában, mind az 1970–80-as évek Európájában fölbukkantak olyan nativista, bevándorlásellenes mozgalmak, amelyek a többségre, a népre hivatkoztak. Ilyen volt az Egyesült Államokban Huey P. Long és Charles Coughlin mozgalmi, az 1970-es évek Európájában a Nemzeti Front, az Északi Liga, a Flamand Érdek, és a többi olyan mozgalom, amely kívülről fenyegette széttöréssel a pártrendszert, és tematizálta a bevándorlás kérdését.⁴² Mivel a régi „szélsőjobboldal” elnevezés ekkoriban még „foglalt” volt a fasiszta, náci mozgalmak számára, ezért a politológia populizmusként hivatkozott ezekre a fenti mozgalmakra. Ám nem felejthetjük el, hogy az eredeti populista mozgalom baloldali demokrata mozgalom volt, és mind a XX. század elején, mind ma vannak baloldali populizmusok is.

42 Paár Ádám: Populizmus és iszlámellenesség. A muszlimellenes populista pártok és mozgalmak Európában. *International Relations Quarterly*, 2015 (6):3, 5–6.

Meggyengült centrumállamok – erősödő populizmusok?

Az 1970-es évektől kezdődően soha nem látott erejű piacositás, a társadalmi-politikai kontrollmechanizmusokat lebontó „szabad kereskedelmi” előretörés ment végbe. Ez nem csak lokálisan (mint a XVIII–XIX. század fordulóján Angliában) vagy regionálisan (mint az I. világháborút megelőzően Európában), de globális szinten is egyrészt a társadalmak integrációs formáinak felbomlásával, másrészt az emberiséget létében veszélyeztető ökológiai válsaggal fenyeget. A XIX. század kezdetén szét hulló, fragmentálódó társadalmak, gyökerüket veszített, a társadalomból „kiagyazott” tömegek népvándorlása indult meg, és a végtelen növekedést kikényszerítő, a kapitalista termelés logikájából következő ökológiai katasztrófa lehetősége is mindennapjaink realitásává vált. Feltartóztathatatlanul menetelnénk a barbarizmus felé? Globális képlettel állnánk szembe, vagy ez a katasztrófavízió – részben legalábbis – a tágan értelmezett *Európa* kulturális válságából is táplálkozik?

A továbbiakban először azt vizsgálom, miként bénítja meg a neoliberalis globalizáció azt a jogállami és demokratikus alapokon álló, nemzetállami berendezkedést, mely a nyugati (vagy a tágan értelmezett európai) centrum társadalmi számára a normatív önértelmezés, a „társadalom mint egész” *képzelt közösségének* alapját képezte. Ezek után, az írás második részében, azt a *perspektívaváltást* szeretném értelmezni, mely a neoliberalis globalizáció egyik váratlan és minden bizonnyal nem szándékolt következménye: a geopolitikai tér és a centrum–periféria viszony átrendeződése felidézte – Chakrabarty kifejezésével élve – *Európa provincializálódásának* veszélyét, megkérdőjelezte az *európacentrizmus* és az Európára szabott világtörténelem érvényességét, a modernitás és a fejlődés szokásos narratíváját. Ez az alapvetően *kulturális* megrázkódtatás, összekapcsolódva számos gazdasági jelenséggel, megnyitotta az utat az agresszív, autoriter nacionalizmusok előtt, de ezzel párhuzamosan

A szerző filozófus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professor emeritusa, az MTA doktora. E-mail: tallarcs@t-online.hu.

lehetőséget teremt a baloldali hagyományokat újraértelmező, illetve alternatív demokratikus törekvések kibontakozására is. A hitelét veszített, ám pozícióit mindmáig jórészt megőrizni képes *mainstream* politikai és gazdasági erők számára persze mindkettő csak „szélsőséget” jelent: a szélsőjobb vagy a szélsőbal populizmusát.

I.

Induljunk ki Rodrik nevezetes trilemmájából, mely egy heurisztikus eszközként kínál korunk egyik alapvető ellentmondásának végiggondolására: „nem akarhatjuk egyidejűleg – állítja Rodrik – a demokráciát, a nemzeti önrendelkezést és a gazdasági globalizációt. Ha tovább akarjuk vinni a globalizációt, fel kell adnunk vagy a nemzetállamot, vagy a demokratikus politikát. Ha fenn akarjuk tartani és el akarjuk mélyíteni a demokráciát, választanunk kell a nemzetállam és a nemzetközi gazdasági integráció között.”¹ Magyarán szólva, a három elem, a *nemzetállam*, a *demokrácia* és a globalizáció jelenlegi globális formája, a *hiperglobalizáció* közül mindig csak kettő állítható párba egymással. Egy ábrával szemléltetve: kapcsolódás csak a háromszög egyik oldala mentén, a két csúcscs között jöhet létre, a harmadikat kizárva.

Az ábrán a (hiper)globalizáció fenyegetően nehezedik rá a háromszög alapját képező nemzetállam–demokrácia kapcsolatra. A globalizációból való kizáródás valós fenyegetést jelent, hiszen a felhalmozási ciklusok innovációval induló, magas profitot biztosító intenzív szakasza ma már egyértelműen a tőke szabad áramlása előtt utat nyitó, deterritorizált és denacionálizált centrum globális térben zajlik. Aki a globalizációból kimarad, annak centrumpozíciója kerül veszélybe, ám a belépés a

1 Dani Rodrik: *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of World Economy*. W. W. Norton & Company, 2012, xviii–xix.

globális térbe a demokrácia feladására, de legalábbis a népakarat politikai érvényesítésének hathatós korlátozására kényszerít.

A Rodrik-trilemma természetesen nem több egy sémánál, mely – mit minden séma – leegyszerűsít. Globalizáció, nemzetállam és demokrácia nyilvánvalóan nem egy kirakós játék szabadon variálható, független elemei. A Nyugat újkori fejlődését meghatározó nemzetállam– demokrácia viszonyban a demokrácia azoknak az eljárásmodoknak és intézményeknek, azoknak a legitimitást biztosító, normatív elvárásoknak a részét képezi, melyek a XVIII. század végétől a XXI. század kezdetéig a társadalom képzelt közösségének integrációját, a „társadalom mint egész” egységét több-kevesebb sikerrel biztosítani tudták. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a Nyugat társadalmainak integrációjában a demokrácia mellett a liberalizmus is alapvető szerepet játszott, így helyesebb nemzetállam–demokrácia viszony helyett *nemzetállam és demokratikus jogállam*, vagy *nemzetállam és liberális demokrácia* kapcsolatáról beszélni. A séma leegyszerűsítéseit oldandó azt is meg kell jegyezni, hogy az a „nemzetállam”, mely a liberális demokrácia lebontásával viszi tovább a globalizációt, a társadalom integrációját más úton kénytelen biztosítani, azaz kevés köze van immár a hagyományos értelemben vett nemzetállamhoz. A sémában tehát két, lényegét tekintve különböző alakulat szerepel a „nemzetállam” fogalma alatt, és – mint látni fogjuk – ugyanez érvényes a „demokráciára” nézvést is.

A történetet kezdjük az amerikai Függetlenségi Nyilatkozattal: „Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat – olvashatjuk a Nyilatkozaban –, hogy minden ember egyenlőként teremtett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen Jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az Élethez és a Szabadsághoz, valamint a jog a Boldogságra való törekvésre.” Ehhez azonban, túllépve ily módon a Teremtés rendjén, a Nyilatkozat szerzői a modernitás jegyében még hozzátesznek valamit: „Ezeknek a jogoknak a biztosítására az Emberek Kormányzatokat létesítenek, amelyeknek törvényes hatalma a kormányzottak beleegyezésén nyugszik”.² Annak a jellegzetesen modern törekvésnek megfelelően, mely a *Civitas Dei* és a *Civitas Terrena* közötti távolság áthidalására vállalkozik, a természetjogból levezetett *morál* mellé tehát a *politika* és a *jog* intézményi világa lépett – olyan ember által alkotott és szankcionált törvények, melyek megvitathatóak, megváltoztathatóak és ezért igazolásra szorulnak.

2 Vö. Az Amerikai Egyesült Államok népének Függetlenségi Nyilatkozata. Ford. Vecseklői József. Az idézet forrása: <http://mek.oszk.hu/02200/02256/02256.pdf> (Letöltés dátuma: 2019.02.10.-én.)

A modern polgári állam hatalma a jogrenden keresztül érvényesül. Az államnak szavatolnia kell, hogy szükség esetén szankciók által kikényszeríti polgárai jogkövető (*legális*) magatartását, ám a követelmény ennél magasabb: az észjog olyan *legitim*, azaz „elismerésre méltó” törvények megalkotását követeli, melyek lehetővé teszik, hogy a jog címzettjei a „törvény iránti tiszteletből”, és ne kényszerből engedelmesskedjenek a jog előírásainak. És mi biztosíthatná jobban ezt az *uralommentes* joggyakorlást, mint azoknak a szubjektív jogoknak a rendszere, melyek minden egyes polgár számára törvényes játékkeret biztosítanak szabadságuk gyakorlásához. Az észjog alapján álló modern állam politikai közössége azon a legitimitását biztosító eszmén nyugszik – mondja Kant –, miszerint „a köz minden tagját emberként” megilleti „a szabadság, melynek a köz konstitúcióját szolgáló elve” a következő formulával fejezhető ki: „senki nem kényszeríthet rá, hogy egy bizonyos módon legyek boldog... hanem mindenki úgy keresheti boldogságát, ahogyan jónak látja, ha nem csorbitja ezzel mások abbéli szabadságát, hogy hasonló cél felé törekedjenek...”³ Így lesz az észjog alapján álló „polgári alkotmány olyan *szabad* emberek viszonya, akik (másokkal való szövetkezésüket illetően egészében élvezett szabadságuk sérelme nélkül) mégis kényszerítő törvények fennhatósága alatt állnak.”⁴

Az *ember* személyes autonómiájának és szabadságának *mindenkire* kiterjedő, egyetemes elismerése, továbbá az a körülmény, hogy ennek a morális normának az érvényesítését a modern elgondolás territoriális államokra bízta, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a territoriális keretek között kialakuló (nyugat)-európai társadalmakat – minden belső különbség és feszültség ellenére – tagjai *egészként* tudták elképzelni. Olyan *egészként* azonban, mely kritikailag megítélhető az emberiség territoriális határokat nem ismerő, univerzális normái felől. A társadalmi képzeletnek illetően alakulása persze távolról sem volt magától értetődő. Hiszen az egyetemes *ember* absztrakt szabadsága és autonómiája mögül kikandikált a tőkés bérmunka által feltételezett munkaerő: a személyes függőségi viszonyaiból, rokonsági, lokális, vallási, nyelvi és kulturális kapcsolatrendszeréből „kiágyazott” egyén, aki az uralom személyes formáitól megszabadítva, immár szabadon vethető alá a tőkés árutermeléssel együtt járó *rendszerintegráció* követelményeinek: a háta mögött kialakuló dologi függésnek.⁵ Ahogy Marx fogalmaz, „a csereértékek

3 Immanuel Kant: Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. In *Uő: Történefilozófiai írások*. Ictus, Bp., 1997, 187.

4 Uo., 186.

5 Az állam jogi kereteiben integrált polgárokat összekötő szabadságoknak a *csereértékben* és az *áruterelésben* gyökerező mivolta Hegelnél már leplezetlen formában tűnik elő. „A polgári társadalomban – írja – mindenki önmagának célja, minden egyéb neki semmi. Ámde másokra való vonatkozás nélkül nem érheti el valamennyi célját:

cseréje a termelő, reális bázisa minden *egyenlőségnek és szabadságnak*”,⁶ és így nézve a „szerződés szabadsága” sem jelent mást, mint hogy a munkaező – Kantot némi iróniával parafrázálva – az „egyéni boldogság” útját keresve szabadon áruba bocsáthatja magát, azaz autonóm és szabad lényként egy szerződés keretében hozzájárulhat munkaereje kizsákmányolásához.

Az *osztályharcok elmélete* az I. világháborút követő évtizedekig valóban komoly riválisa volt a *társadalom egységét* szolgáló elképzelésnek. Azonban míg az államok határain kívül, az államközi térben harcok dúltak, és a versengés, a szövetségkötések és háborúskodások vitték a prímet, az államhatárokon belül a társadalmi képzelet centripetális erői léptek az előtérbe. Először is a jogállam törvényei által integrált társadalmat az állampolgárok egyúttal egy közös nyelv, közös kultúra és közös történelem által egybekovácsolt *nemzetként* élhették meg, melyhez sorsközösség fűzi őket. Túl az absztrakt emberjogi normákon – idézem Habermast – „a nemzeti tudat biztosítja a modern jog formájában megalkotott állam számára az *állampolgári szolidaritáshoz* szükséges kulturális alapot.”⁷

A *demokratikus küzdelmeknek* a nemzettudat formálódásával párhuzamos kibontakozása egy további mozzanattal gazdagította a (nyugat)-európai társadalmak normatív önértelmezését. A demokrácia a nemzethez a *Nép* fogalmát társította, s a Népet tekintve a szuverenitás végső forrásának („a Nép szava Isten szava”), a vérségi, rokonsági, etnikai magyarázóelvekkel szemben *politikai* tartalommal töltötte fel és állami keretbe helyezte a nemzet fogalmát. A nemzetet – mondja B. Anderson – tagjai „*közösségként* képzelik el, mivel függetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelenlévő egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel.”⁸ Természetesen a testvériség, az egyenlőség vagy a szabadság normájának kijelentése önmagában még nem mondana többet, mint *A korintusiaknak írt első levél* örömhíre, miszerint „mindnyájan egy Lélekben egy testté lettünk a keresztséggel: akár zsidók, akár pogányok, akár rabszolgák, akár szabadok. Mindannyiunkat egy Lélek itatott át” (1Kor 12,13). Ez a bejelentés a rabszolgát *de facto* nem tette szabaddá.

ezek a többiek tehát eszközök a különösnek céljára. De a különös cél, a másokra való vonatkozás által az általánosság formáját adja magának és kielégül, amennyiben egyúttal a másik javát is kielégíti.” G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai, Bp., 1983, 207.

- 6 Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/1. Kossuth, 1972, 150.
- 7 Jürgen Habermas: A posztnemzeti állapot és a demokrácia jövője. In Uő: *A poszt-nemzeti állapot*. L'Harmattan, Bp., 2006, 61.
- 8 Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Bp., 2006. 21.

Ám másként fest a dolog, ha a mindannyiunkat eltöltő „egy Lélek” a nemzetet itatja át. A szuverén Nép, a *démosz* demokráciája azt ígéri, hogy teret adva az igazságosság követelményének, *létrehozza* az egyenlőség és szabadság lehetséges maximumát saját (nemzet)államában. Az észjog intézményei ugyanis – idézem ismét Habermast – a demokratizálódás során kiegészülnek egy további premisszával: „azzal a feltevéssel, hogy egy demokratikus közösség egyesült polgárai képesek *alakítani* társadalmi környezetüket... Az öntörvénykezés *jogi* fogalmának *politikai* dimenziót kell nyernie, és egy demokratikusan önmagát befolyásoló társadalom fogalmává kell bővülnie.”⁹

A *de jure* szabadságok *de facto* szabadságokra váltása, valamint a Tőke/Munka viszonyból és a tőkés árutermelés funkcionális, kizárólag a profitmaximalizálás elve alapján szabályozott *rendszerintegrációjából* adódó konfliktusok kezelése a demokráciákban formálódó *közakarat* politikai feladataként volt tételezve. A szavazati jog kiterjesztése, a munkaidő és a minimálbérek szabályozása, a munkanélküli-, beteg- és nyugdíjbiztosítás bevezetése, az egyenlőtlenségek enyhítését szolgáló szociálpolitikai, oktatási, egészségügyi és adóügyi reformok természetesen ellentétesek a tőke eredendően profitmaximalizáló törekvésével. A *demokratizálási folyamat résztvevőinek perspektívájából* csak úgy érthetők meg, mint a Tőke és Munka konfliktusait felvállaló politikai küzdelmek eredményei – mint a megvitatható normákon és jogi szabályozáson alapuló *társadalmi integráció* kontrollmechanizmusainak fokozatos kiterjesztése a tőkés termelés szférájára. Ami azt jelenti, hogy a demokratizálódási folyamaton belül a *különös* érdekek akkor és annyiban igazolhatják magukat, ha önmagukat transzcendálva beíródnak az „önmagát befolyásoló társadalom” *mint egész* folytonosan keletkező, a nyilvánosság vitáiban és a politikai küzdelmekben alakuló *általánosságába*: ha felvételt nyernek a közjőba.

Jól ismertek persze az európai centrum országainak társadalmi integrációját szolgáló demokratikus és liberális alapvetések között feszülő ellentmondások. Míg a demokrácia az *állampolgárok* nyilvános autonómiáját, a liberalizmus a *magánszemélyek* nem politikai jellegű szabadságjogait hangsúlyozta. Míg a liberalizmus a többség zsarnokságát megelőzendő, az emberi jogok elsőbbségét vallotta, s kitartott a közjó procedurális-formális meghatározása mellett, a demokrácia a népszuverenitás elvére épült, következésképpen a közjónak a közakarat általi, szubsztanciális meghatározásáért állt ki. Rosanvallon megfogalmazását idézve: míg a liberalizmus a jog és az individuális autonómia, a

9 Habermas: i. m., 57.

demokrácia a politika és a kollektív önmeghatározás elvét vallotta, ami nem kevés feszültséghez vezetett a két integrációs forma együttműködésében.¹⁰

A demokrácia és a liberalizmus között feszülő ellentét valóságos. A liberalizmus – az autonóm magánszemélyt absztrakt jogaival magára hagyva – a szabad piac és a tőkés magánvállalkozás szövetségese, és nem csak az ún. gazdasági liberalizmus, de alkalomadtán (például amennyiben a közjó szubsztanciális meghatározását elutasítja) az emberjogi liberalizmus is. Ezzel szemben a demokrácia a választójognak a nem polgári, nem vagyonos rétegekre történő kiterjesztésével kétségkívül korlátozni tudta a tőkés érdekek szabad érvényesülését. Mi több: a '48-as franciaországi forradalmat elemezve Marx azzal számolt, hogy a nemzetgyűlés által szentesített általános választójog eredményeképpen a polgári demokrácia szükségképpen társadalmi forradalomba megy át.¹¹ Várakozásában azonban csalódnia kellett, s nem csak időlegesen. Az általános választójogra alapozott államokban nagy választói pártok alakultak, s az osztályok tagjai a polgári demokrácia szavazóivá váltak. Ezért végül is nem jogosulatlan azt állítani, hogy mind a *de jure* szabadságokat megfogalmazó liberalizmus, mind az egyenlőség és a szabadságok *de facto* megvalósítását biztosítani hivatott demokrácia a modernitás társadalmi képzetének centripetális erőihez tartoznak. Politikai együttműködésük keretét, a demokratikus jogállamként definiált territoriális nemzetállamot olyan *egységes egészként* állítják elénk, hogy magunkat ennek az egésznek a részeiként gondolhatjuk el – eltekintve mindazoktól a különbségektől, melyek a marxista narratívában antagonisztikus osztályellentétekként a középpontba kerülnek. A különbségek és ellentétek ugyanis csak akkor öltik az *antagonisztikus ellentét* formáját, ha a közös társadalmi világ egyik szereplője a másikat olyan *ellenségként jelöli meg*, akinek léte saját létét fenyegeti. A Nyugat centrumállamait vezérlő társadalmi képzet azonban ezeket a potenciális *ellenfeleket* azonos jogokkal rendelkező, *együttműködő partnerekként* tudta bemutatni, akiknek konfliktusai az igazságosság és a közjó nevében feloldhatóak. A liberalizmus a territoriális nemzetállam tagjait szabad és autonóm magánszemélyekként, a polgári demokrácia állampolgárokként *egyesítette*, s az egységes nemzet mindkettőt magába fogadta.

Az egységes egészként átélhető, önmagával megbékélt társadalom mintaszerű megvalósulása nem a Hegel megfestette porosz állam, hanem a nyugat-európai centrum országaiban a II. világháború után kialakuló

10 Vö. Pierre Rosanvallon: The Transformation of Democracy and the Future of Europe. In Uő: *Democracy. Past and Future*. Columbia UP, 2006. 229.

11 Marx: *Osztályharcok Franciaországban*. MEM, 7. köt., 40.

szociális vagy jóléti állam. Megőrzendő a társadalom egységét és vele a társadalmi békét, a szociális állam Munka és Tőke ellentétét a megvitatható normákon és a közakarat által legitimált jogi szabályozáson alapuló társadalomnak mint egésznek, valamint a tőkés árutermelés funkcionális, kizárólag a profitmaximalizálás elve alapján szabályozott rendszerintegrációjának konfliktusaként kezelte. Ez a konfliktus pedig feloldható a társadalmat védő kontrollmechanizmusok fokozatos kiterjesztésével. A jóléti állam a munkaadói szervezetek és az erős szakszervezetek által képviselt munkavállalók közötti kompromisszumként vagy kiegyezésként írható le, melynek betartását a politika eszközeivel a két fél között közvetítő állam biztosította. Progresszív adórendszerével, szigorú munkajogi szabályozásával, a bérindexálás kikényszerítésével (azaz a béreknek a termelékenységhez és az árakhoz való kényszerű viszonyításával), a bank- és pénzrendszer szigorú szabályozásával, az állami tulajdon masszív jelenlétének érvényesítésével, valamint szociálpolitikai és a munkanélküliség minimális szinten tartására irányuló intézkedéseivel a szociális állam kétségkívül aktívan beavatkozott a piaci viszonyokba, és ehhez a *szuverén nemzetállam demokratikus keretei között* elvileg meg is volt a szükséges ereje. A gazdaság, éppúgy mint a munkaerőpiac, alapvetően nemzeti keretek között szerveződött, azaz védve volt a nemzetközi hatásokkal szemben. A Bretton Woods-i rendszeren belül az államok szilárd, a dollárhoz rögzített árfolyamon átváltható valutával rendelkeztek, ami a vámokkal és adókkal együtt lehetővé tette az önálló költségvetési politikát, ezt a politikát pedig messzemenően befolyásolni tudták a nagy létszámú, szervezett tömegeket integráló szakszervezetek és a velük szövetséges baloldali pártok.

A korszak ún. *plurális demokráciája* viszonylagos autonómiával rendelkező kormányzati, politikai és gazdasági szervezetekre épült. Ezek egymás „fékeit és ellensúlyait” alkotván biztosítani tudták a különböző, elkülönült igények megfogalmazását és képviselését, valamint a kölcsönös kontroll mechanizmusait. Természetesen a plurális demokrácián belül is kialakulnak olyan homogén érdekcsoportok, melyek tagjait közös identitás, szolidaritás fűzi egybe. De mindaddig, amíg az egyenrangúként elismert igények *igazságosként elfogadott* kielégítése lehetséges, ezek a csoportok nem politizálódnak abban az értelemben, hogy a társadalom integrációjának adott formájával *szemben* fogalmaznák meg önmagukat. Ebben az értelemben a jóléti állam ún. *plurális demokráciája* úgy is értelmezhető, mint amely becsatornázza és ily módon leülepíti a demokratikus küzdelmekben rejlő politikai elemet, tudniillik egy *ellenség* megnevezését. Bár az elkülönült érdekeket megfogalmazó és képviselő plurális demokráciákat – írja Dahl –, „egyensúlyi rendszereknek szokás nevezni, talán pontosabb azt mondani róluk, hogy bennük a szervezeti

formát öltő fontosabb érdekek alkalmazkodnak egymáshoz, enyhítik egymást. Ha ez történik, akkor a szervezett pluralizmus olyan stabilizáló erőként hat, amely roppant konzervatívan fogad minden újító, szervezeti változást sürgető követelést.¹²

Bár az 1960-as évek végén az egész Nyugaton végigsöprő munkás- és diáklázadások világosan jelezték a „társadalom mint egész” integrációja mögött rejlő feszültségeket, a nyugat-európai centrum országokban létrejött jóléti államok a 70-es évek elejéig sikeresnek tűntek. A szociális állam „sikerességét – írja Habermas – minden esetre az intervenciók államapparátus hatalma és cselekvőképessége határozza meg. A gazdasági rendszerbe történő állami beavatkozás célja a kapitalista növekedés elősegítése, a válságok elsimítása, a vállalkozások nemzetközi versenyképességének és a munkahelyeknek egyidejű biztosítása, s ily módon egy olyan növekmény garantálása, amelyet anélkül lehet elosztani, hogy a magánberuházóknak kedvét szegné.”¹³ A Habermas által leírt helyzet nem csak a „szociáldemokrata kompromisszum” sikerét, de helyzetének ingatag voltát is világosan jelzi. A tőkeakkumuláció körforgását, a P – Á – P’ mozgást kizárólag a jövőbeli profit reménye indítja be, és a gazdaságot az elérhető profit nagysága tartja növekedési pályán. A magánberuházóknak egy idő után óhatatlanul „kedvét szegi” tehát, ha a társadalmi igazságosság és egyenlőség nevében a növekmény egyre nagyobb része kerül újraelosztásra, méghozzá egy olyan logika – ti. a társadalmi integráció logikája – mentén, amely tökéletesen idegen a profitmaximalizálás elve által szabályozott tőke funkcionális logikájától.

Az 1970-es évek végére a jóléti berendezkedés és az annak keretként szolgáló territoriális nemzetállam a tőke „természetes” körforgását és „zavartalan” növekedését akadályozó struktúraként tudatosult. William Robinson joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a szociális állam társadalma „épp azért volt képes az ellenállásra, mert a tőkével a nemzetállam keretein belül szembesült”.¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy az ez idő tájt születő neoliberalizmus – mely nem csak a jobboldali Thatcher és Reagan, de a szociáldemokrácia „harmadik útját” kijelölő Giddens, Blair és Schröder nevével is fémjelezhető – épp ezeknek a nemzetállami kereteknek a felszámolására, de legalábbis meggyengítésére törekedett.

12 Robert A. Dahl: *A pluralista demokrácia problémái*. Osiris, Bp., 1996, 52.

13 Habermas: A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In *Uő: Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1994, 291.

14 William Robinson: The Crisis of Global Capitalism. Cyclical, Structural, or Systemic? In Martijn Koning – Jeffrey Sommers (eds.): *The Great Credit Crash*. Verso, 2010, 295.

Egy szuverén, területiális nemzetállamnak számos eszköze van arra, hogy a tőke működését szabályozza, korlátozza vagy támogassa, s ily módon hozzáigazítsa az államhatárokon belül működő nemzetgazdaság érdekeihez, illetve a kormány (szociál)politikai céljaihoz. Meghatározhatja, vámokkal és törvényekkel korlátozhatja vagy támogathatja a tőke, az áruk és a munkaerő mozgását a határokon keresztül. Meghatározza az ország jogrendszerét és tulajdonviszonyait, munkajogi és szakszervezeti törvényeket alkot, minimálbért állapíthat meg, szabályozza a monopóliumok lehetőségét, állami támogatást nyújthat bizonyos területeken, míg másokat különadókkal sújthat. És nem utolsósorban persze különböző adókat vet ki. Tudjuk, minderre, azaz egy szabályozott, kiszámítható és kalkulálható környezetre a piac rá is van utalva. Rodrik teljes joggal állíthatja, hogy ha „több és jobb piacot akarunk, több és jobb kormányzatra van szükségünk. A piacok nem ott teljesítenek jól, ahol az államok gyengék, hanem ott, ahol erősek.”¹⁵ Csakhogy a piactudomány és a kapitalizmus nem feltétlenül azonos fogalmak, a multinacionális cégek által uralt tőkés gazdaság, a *globális monopolkapitalizmus* pedig bizonyosan nem. Márpedig joggal feltételezhetjük, hogy a kapitalizmus struktúraváltozásainak egy új szakaszához érteztünk: az ún. szabadversenyos kapitalizmus, a monopolkapitalizmus és az államkapitalizmus után a globális monopolkapitalizmus korszakába léptünk.

Hogy aztán éles különbséget tegyen *piactudomány* és *kapitalizmus* között, Fernand Braudel először az úgynevezett piactudomány két lehetséges formáját (A és B) különíti el egymástól. A nem csak a kapitalizmusra jellemző első (vagy A) szint a különböző hatóságok által szabályozott, valóban kalkulálható, „minden meglepetést nélkülöző ’transzparens’ csere” szférája, ahol a verseny szigorú vagy éppen kegyetlen, de mindenkire nézve azonos törvényei uralkodnak. Ezzel szemben a B szint „a nem transzparens, az ellenőrzés alól kibúvó csere szintje”, melyet akár *ellenpiacnak* is nevezhetünk, hiszen itt a résztvevők egyrészt a szabályok megkerülésére töreksznek, másrészt arra, hogy különböző monopóliumok, hatalmi befolyás stb. erejére támaszkodva a szabályokat *önmagukra nézve* felfüggeszék vagy módosítsák – azaz a szereplők ezen a (B) szinten „egyéni tranzakciókkal váltják fel a kollektív piacot”. Ezt a „két különböző fajta tevékenységet – teszi hozzá Braudel – nem ugyanazok a mechanizmusok és nem ugyanazok a szereplők irányítják.”¹⁶ A szárnyalóan magas profitok és a versenyelőnyök mindig is a politikai-hatalmi szférával összefonódó B szinten születtek. A kapitalizmust tehát úgy érthetjük meg – érvel Braudel –, mint ami ráépülve az anyagi élet és a transzparens

15 Rodrik: i. m., xviii.

16 Fernand Braudel: *A kapitalizmus dinamikája*. Európa, Bp., 2008, 60–62., ill. 72.

csere szférájára, a B szinten bontakozik ki: az anyagi élet szintje felett „következik a piacgazdaság terepe a különböző piacok közötti nagyszámú horizontális kommunikációval: itt általában az automatikus koordináció egy bizonyos foka kapcsolja össze egymással a kínálatot, a keresletet és az árakat. Majd e mellett, vagy inkább e szint fölé emelkedve következik az ellenpiac zónája, ahol a nagy ragadozók kalandoznak, és ahol a dzsungel törvénye uralkodik. Ma éppúgy, mint a múltban, az ipari forradalom előtt éppúgy, mint utána, ez a szféra a kapitalizmus igazi otthona.”¹⁷

Az 1970-es években a szociális állam „profitrése alatt nyögő tőkének” éppen egy ilyen „dzsungelre” volt szüksége: hogy a tőkés vállalkozások csökkenteni tudják a bérköltségeket, hogy a termelési inputok minél nagyobb részét – például a környezetszennyezéssel járó költségeket – ismét externalizálni, az adókat pedig megkerülni vagy csökkenteni tudják, el kellett hagyniuk a territoriális államok határai között kiépült *transzparens* szférát. A globalizáció, az úgynevezett *szabad* kereskedelem, az áruk, a tőke és a munkaerő *szabad* áramlása azt jelentette, hogy a tőke a társadalmi kontroll korszaka után ismét felemelkedhetett a *társadalmi integráció* kérdései iránt tökéletesen közömbös B szintre: hozzákezdhetett a *deterritorializált* és – hála az információs forradalomnak, valamint a fináncsőke központi szerepének – sok szempontból *dematerializált* globális gazdasági szféra kiépítéséhez. Félreértések elkerülése végett: a globális tőke nem a territoriális államok eltűnésében, legfeljebb meggyengülésében érdekelt. Sőt, mint a tőkének általában, a globális tőkét reprezentáló multinacionális vállalatoknak is „szükségük van az államok sokaságára, hogy kihasználhassák az állammal való együttműködés előnyeit, de egyúttal képesek legyenek az érdekeikkel szemben ellenséges államok megkerülésére, illetve a nekik kedvező államok favorizálására. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a globális munkamegosztás rendszerén belül számos állam létezik egymás mellett.”¹⁸ Így az egész világot behálózó értékesítési láncok, továbbá a bonyolult és – nem véletlenül – áttekinthetetlen társasági-szervezeti formák, az *outsourcing*, és a *franchise* következtében az egész világon „szétterülő”, deterritorializált multinacionális vállalatok nem csak adóikat tudják „optimalizálni”, de a globális politikai-geopolitikai folyamatokba is úgy tudnak beavatkozni, hogy közben ők maguk elérhetetlenek maradnak.

17 Braudel: *Civilization and Capitalism. Vol. 2. The Wheels of Commerce.* University of California Press, 1982, 229–230.

18 Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2010, 55.

A transznacionális intézmények (IMF, WTO, OECD, Világbank stb.), a multinacionális cégek és a nagy bankok, továbbá a multinacionális világvárosok környezetében létrejön egy úgynevezett transznacionális kapitalista osztály, mely több szempontból be van kötve saját territoriális államába is. A sokat emlegetett „transznacionális állam” azonban, ha ezen egy egységes politikát folytató, törvényhozó és végrehajtó szervekkel rendelkező, szóval valóságos államot értünk, nem jött és értelemszerűen nem is jöhet létre.¹⁹ Ehelyett a globalizáció likviditásának megfelelő, folyamatosan átalakuló, nehezen tetten érhető és mégis hatékony, *likvid hatalmi centrum* jött létre. A tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása egy *decentrált és deterritorializált*, „kormány nélküli kormányzás” (*governance without government*) alapul: a nemzetállami törvényeket felülírni képes szerződéseknek, a különböző megegyezéseknek, kompromisszumoknak, üzletkötéseknek, feltételekhez kötött kölcsönöknek, továbbá állami, diplomáciai és katonai nyomásgyakorlásoknak, helyi háborúk szövevényének olyan *nem intézményesült*, egészében mégis kényszerítő erejű együttesén, mely fokozatosan az egész glóbuszt bevonja nyitott és folyamatosan terjeszkedő határai közé. Az új, globális világrendben a mobilitás, az alkalmazkodás képessége, ha tetszik, a megfoghatatlanság, a kockázatok és a felelősség áthárításának képessége vált a siker forrásává, ez pedig óhatatlanul *a territoriális*, azaz helyhez és polgárai (választói) iránti felelősséghez kötött államok meggyengüléséhez vezetett. A kapitalista világgazdaság folytonos áramlása által körbemosott államok idővel olyan nagyvállalatokká alakultak, melyek versenyt futnak egymással, melyikük tud kedvezőbb feltételeket nyújtani a bármikor továbblépni képes, mobil tőke számára. Mára a nemzetközi tőzsdék gyakorlatilag átvették a társadalmaktól a nemzeti gazdaságpolitikák értékelését.²⁰ Ez azt jelenti, hogy a demokratikus módon legitimált – vagy legalábbis legitimálható – *politikai hatalom* helyére a *pénz* lépett. Az eredmény vészterhes, mert míg a demokrácia *társadalmi integráció*, a pénz csak a *piaci integráció* nyelvét beszéli, és süket minden olyan információra, ami nem az árak nyelvén fogalmazódik meg.

Hadd tegyem ehhez végül hozzá, hogy jelenlegi formájában az Európai Unió sem tűnik igazán másnak, mint a globális monopolkapitalizmus

19 Vö. William Robinson: Debate on the New Global Capitalism. Transnational Capitalist Class, Transnational State Apparatuses, and Global Crisis. *International Critical Thought*, 2017 (7):2, 171–189.

20 Igen jellemző Alan Greenspannak, a Federal Reserve (FED) volt elnökének néhány hónappal a Lehman Brothers összeomlása előtt tett nyilatkozata: „A globalizációnak köszönhetően az amerikai közpolitikát felváltották a globális piacok. A nemzetbiztonsági kérdésektől eltekintve a következő elnök személyének alig lesz majd jelentősége.”

tökéletesített és persze miniaturizált modellje. Azt is mondhatnánk, hogy maga a megvalósult neoliberális álm: egy egységes valuta és vámunió, egy egységes piac a tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlásával, szóval gyakorlatilag egy territoriális állam állam nélkül, egységes politikai struktúra, az állampolgárok demokratikus nyomásának kitett költségvetés nélkül, zárt ajtók mögötti tanácskozásokkal, átláthatatlan egyeztetésekkel és a tőkés lobbysoportok gátlástalan érdekérvényesítésével. Röviden tehát egy *governance without government*: demokratikus kontroll nélkül megalkotott „jogszabályainak és rendeleteinek végrehajtása – írja Böröcz – egyezmények és egyéb hálózatalapú összefüggérendszernek egész során keresztül történik.”²¹

II.

Volt a globalizációnak egy olyan további következménye is, amivel a globalizáció élén álló centrumországok nem számoltak, és amit eddig mi sem érintettünk. A tőkés *világrendszer* alapjait érintő szerkezetváltásról van szó.

De kezdjük a második részt is kicsit előbből, onnan, ahol erről a változásról még nem esett szó. Harry Truman, az USA elnöke beiktatási beszédében 1949-ben többek között a következőket mondta: „új, merész programokba kell belevágnunk, hogy tudományos és ipari haladásunk jótéteményeit elérhetővé tegyük az elmaradott területek előmenetele és növekedése érdekében. A világ népességének több mint fele nyomorúságos körülmények közt él. Élelmezésük elégtelen, járványok áldozatai, gazdaságuk primitív és stagnál. Szegénységük nem csak nekik jelent hátrányt és fenyegetést, de fenyegetést jelent a fejlett területekre nézvést is. A történelem során először az emberiség megfelelő tudás és hozzáértés birtokában van ahhoz, hogy enyhítsen e népek szenvedésén.”²² A II. világháborúban győztes nagyhatalom vezetőjének a „fejlődés-diskurzust” bejelentő szavai egy egyszerűségében rendkívül világos és határozott világnépről tanúskodnak. A világon egyrészt vannak fejlett, továbbá

21 Böröcz József: Birodalmias geopolitika és végrehajtási láncolatok. In Uő: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan – Eszmélet, Bp., 2017, 380.

22 Idézi Wolfgang Sachs: *Fejlődés: egy eszme tündöklése és bukása*. In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés: kritikai fejlődéstanulmányok. Szöveggyűjtemény*. Védjegyet – Új Mandátum Kiadó, Bp., 2011, 53.

fejletlen és feltörekvő országok, és ezek államhatárokkal körülvett, egymástól világosan elkülöníthető területeken helyezkednek el. Másrészt az egész emberiség, illetve az emberiséget megtestesítő népek *egyazon világtörténelmi úton* haladnak. Ez az út egyetlen irányt, a gazdasági mutatók által meghatározható fejlődés irányát ismeri, miáltal a térben elkülönülő egységek a történelmi haladás lineáris idősorába illeszthetők. Az „elmaradónak” nincs más lehetősége, mint az „utolérés”. A mintát, az egységes és kizárólagos világtörténelemben elérhető egyetlen célt Európa és a Nyugat fejlett országai nyújtják, és ők hajlandóak is arra, hogy segítséget nyújtsanak a fejletlenek fejlesztéséhez.

Edward Saïd után ma már nem nehéz persze felfedezni a fejlesztés programjában a posztkoloniális korszak orientalizmusának leereszkedő gögjét. A program egyébként rövidesen az akkor még kétpólusú világ két táborra közötti küzdelem foglyává vált, és anélkül, hogy számottevő eredményeket hagyott volna maga után, a 70-es évek elején csendesen kikopott a „nagy elbeszélések” közül. Ám ami a helyébe lépett, ti. a globalizáció, a világ elszegényedett régiói számára kezdetben még kevésbé tűnt kecsegtetőnek. Amikor a Nobel-díjas Joseph Stiglitz 2002-ben megjelentette *A globalizáció és visszásságai* című, nagy visszhangot kiváltó könyvét, azon – sokak által osztott – félelmeinek adott hangot, hogy a globalizáció és a szabadkereskedelmi egyezmények a fejlődő világ (a terminus maradt!) kárára lesznek. Amikor 15 évvel később, 2017-ben újra kiadja ezt a könyvét, kiegészítve egy második, az időközben végbement változásokról szóló résszel, továbbra is a globalizációval és a szabadkereskedelmi egyezményekkel szembeni félelmekről beszél – de ezek a félelmek most már Donald Trump, Amerika antiglobalistáinak és populistáinak félelmei.²³

Mi történt? Nézzünk először néhány számokba foglalható tényt. Míg a 70-es évek elején, tehát a globalizációs folyamat indulásakor a G7 államai (Egyesült Királyság, Franciaország, Japán, Kanada, Németország, Olaszország, USA) a globális GDP több mint 50%-át adták, 2015-ben már csak 31,5%-át. A jövedelmek terén hasonló változás figyelhető meg. Természetesen globális szinten a szegények és a gazdagok közötti különbség ma is drámai: globális szinten a legszegényebb és leggazdagabb 10% között a különbség 2008-ban kilencvenszeres. Azaz míg 600 millió embernek évi 270 dollárból, addig másik 600 milliónak évi 25 000 dollárból kell megélnie. *François Bourguignon* komoly figyelmet keltő könyvében mégis trendfordulóról beszél: „Miután az egyenlőtlenségek folyamatosan

23 Joseph E. Stiglitz: *Globalization and its Discontents*. W.W. Norton & Company, 2002. és *Globalization and its Discontents Revisited. Anti-Globalization in the Era of Trump*. W.W. Norton & Company, 2017.

növekedtek a XIX. század kezdetétől, most ezek gyors ütemben csökkenni kezdtek, elsősorban a feltörekvő országok teljesítményének köszönhetően. A fordulat két évtizede kezdődött..., de a második évezred kezdetétől felgyorsult.”²⁴ Ezt igazolta *Branko Milanović*nak a világsajtóban viharos gyorsasággal terjedő „elefántábrája” is. Adatai szerint 1988 és 2008 között a jövedelmek több mint 70%-kal emelkedtek a fejlődő világban, elsősorban Kínában és Indiában, ami százmilliók kiemelkedését hozta a túrheteretlen szegénységből. Az „elefántábrából” más is kiderül azonban: míg a globális Délen egy új középosztály felemelkedéséről beszélhetünk, a Nyugat centrumországaiban ugyanebben az időszakban a középosztály és a szegényebb rétegek jövedelme részben stagnált, részben csökkent, miközben a leggazdagabb 10%-é és különösképpen a legfelső 1%-é meredeken szárnyalt felfelé.

Mi lehet e trendforduló magyarázata? Ami az *Occupy Wall Street* mozgalom által elhíresült szakadék felnyílását illeti az 1 és a 99% között, a magyarázat egyszerűnek tűnik: hivatkozhatunk a globális világban élő plutokrata elit és transznacionális kapitalista osztály közömbösségére a territoriális állam kereteihez kötött társadalommal szemben, hivatkozhatunk továbbá a tőkemanipulációk előtt utat nyitó deregulációra, a vagyonosokat sújtó adók csökkentésére és az adóelkerülés módszereinek egyre gazdagodó tárházára, politika és tőke összefonódására, másrészt a szakszervezetek tudatos meggyengítésére, a társadalmak dezintegrálódására és individualizálódására, illetve az ezt elősegítő új munkaszervezeti, életmódbeli és kulturális formák terjedésére.²⁵ De mivel magyarázzuk, hogy míg az országokon *belüli* egyenlőtlenségek – nem csak Nyugaton – növekedtek, az országok *közötti* egyenlőtlenségek valóban csökkenni kezdtek?

Olyan változásról van szó, mely csak a *világrendszer* egészének szerkezetváltozásával értelmezhető. Szemben a fejlődésparadigmával, mely az egységes fejlődés lineáris *időrendjében* helyezte el a különböző termelési módokkal leírható területeket, a világrendszer-elmélet a kapitalista világgazdaság egységes *terében, szinkron egységben* látja őket, s azt állítja, hogy mondjuk a Kelet-Európában *megszilárdult* második jobbgátság vagy az amerikai ültetvényeken bevezetett rabszolgamunka éppúgy része volt a kapitalista világgazdaságnak, mint az angliai gyáripar. Szűk, nemzetállami kereteken belül a Nyugaton kibontakozó, de a gyarmatosítással a kezdet-kezdetétől összefonódó kapitalizmus soha nem növekedhetett volna fel. Csak a szinkronizmus, a *különböző* alkotórészek kölcsönös

24 Francois Bourguignon: *The Globalization of Inequality*. Princeton UP, 2017, 25–26.

25 Ez utóbbiakat illetően vö. Tallár Ferenc: Individualizmus individuumok nélkül. In Üő: *Az áramlások terében*. Liget Kiadó, <http://mek.oszk.hu/14700/14798/>.

kapcsolatrendszere biztosította azt a világméretű egyenlőtlenséget, mely az *egyenlőtlen csere* feltétele, és ily módon a centrum centrumvoltának alapja. Az egyenlőtlen csere ugyanis – Roy Harrod kifejezésével élve – olyan „oligarchikus vagyont” hoz létre a centrum országaiban, mely nem a versenyben, hanem a Braudel jellemezte B szinten jön létre. A magas relatív értéktöbbséggel járó, a termelést forradalmasító innovációk egyrészt az állami támogatások, másrészt a politika által védett, embargókkal támogatott monopóliumok termékei, melyek jövedelme aztán az új innovációs szakaszok alapját képezi. Az új technológiák csak akkor kerülnek szét a periférián, mikor magas profittermelő képességük már megszűnt vagy legalábbis csökkent. Jó példája lehet ennek az autóipar összeszerelő üzemének megjelenése Kelet-Európában.

A fejlett és a fejlődő államok, a centrum és a periféria *közötti* egyenlőtlenség azért csökkenhetett, mert az egyenlőtlen cserének ez a fenti, leginkább talán Giovanni Arrighihez köthető, klasszikus képlete mára módosult és részben érvényét veszítette. Wallerstein ugyan mindig is hangsúlyozta, hogy a „centrum illetve a periféria kifejezés a termelési tevékenységekre, nem pedig az államokra vonatkozik”,²⁶ ám centrum, félperiféria és periféria alatt mégis mindig territoriális államok egy-egy csoportját értettük, és ez nem is volt jogosulatlan. A globalizációval azonban – logikus módon és mégis váratlanul – a *centrum is deterritorializálódott*. A globális pénztőke, a nagy bankok és egész világot behálózó multinacionális cégek egyre kevésbé köthetőek a meggyengült, határaikat megnyitó territoriális nemzetállamokhoz. (Ne feledjük, hogy a világ legnagyobb gazdaságai közé felnövekvő Kína GDP-jének több mint 40%-át is ilyen „külföldi”, valójában multinacionális cégek állítják elő.) Követve a likvid *governance without government* és a transznacionális kapitalista osztály logikáját, a centrum is *mozaikosan* szétterülni látszik a globális világban: az innovációs parkok és a magukra hagyott, ún. rozsdáövezetek bárhol feltűnhetnek, új középosztályok nőnek fel és új multinacionális világvárosok születnek, miközben más térségekből migránsok milliói menekülnek az éhínség, az ökológiai katasztrófák és a helyi háborúk elől.

Ez a változás nem hagyta érintetlenül a Nyugat centrumországait. Robinson – talán némi retorikai túlzással – egyenesen a Nyugat, az „első világ” lesüllyedéséről beszél a harmadik világba (*Thirdworldization of the 'First World'*). Egy olyan „alapvető történelmi folyamat” tanúi vagyunk – írja –, melynek eredményeképpen „az akkumuláció néhány pólusán koncentrállódó gazdagság többé nem kerül újraelosztásra lefelé, az első

26 Wallerstein: i. m., 44.

világ munkásarisztokráciájának irányába”.²⁷ Magyarán szólva, a születési helyéről leváló, deterritorizált, a globális világban áramló és az olcsó munkaerő felé törekvő tőke többé nem tekinti feladatának, hogy születési helyén, a centrum országaiban az újraelosztás révén biztosítsa a társadalmi békét, a *társadalmi integráció* és a tőkés *rendszerintegráció* kompromisszumát. Az eredmény a centrum országaiban, mint láttuk, a szociális kiadások „lefaragása”, a bérek stagnálása vagy csökkenése, a konjunkturális ciklusokkal újra és újra fenyegetővé váló munkanélküliség, a rész-munkaidővel, az *outsourcing*gal, a határozott idejű szerződésekkel együtt járó bizonytalanság és kiszolgáltatottság, egyes területi szegmentumok és népességcsoportok teljes kihullása a társadalom szövetéből – és mindezzel párhuzamosan a társadalmi egyenlőtlenségek drasztikus növekedése. A globalizáció folytonosan változó terének megnyílása ily módon egy olyan individualizált, különböző elemekből álló *sokaságot* hozott létre a Nyugat centrumországaiban is, melyet az *igazságtalanság* és a *bizonytalanság* diffúz és homályos *érzése*, valamint a korszak neoliberális politikai elitjének dühös elutasítása fűz egybe. Nem véletlenül kapta ez a sokaság a *precarity*, *précarité* (bizonytalanság) és a *proletariátus* összevonásából keletkezett *precariat*, *prekariátus* elnevezést.

De valóban tisztán gazdasági okai lennének a prekariátus létrejöttének, és ez a gazdasági tényezők mentén kijelölt sokaság képezné a jobb- és baloldali populizmusok potenciális bázisát? Inglehart a Trump megválasztását kísérő folyamat elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy „a gazdasági tényezők nem tekinthetők a populista autoritáriánus szavazat legfőbb indikátorának: az empirikus adatok konzisztensen azt mutatják, hogy az ilyen szavazatot sokkalta inkább hajtja kulturális reakció, mint gazdasági tényezők”.²⁸ A prekariátus határain túlnyúló, *kulturális* beállítódás tehát az elsődleges – vonja le a következtetést Inglehart –, bár ezt módosíthatja a *gazdasági* helyzet változása. És valóban sok jel mutat arra, hogy az igazságtalanság, a bizonytalanság és a veszélyeztetettség érzésében alapvető szerepet játszanak a kulturális motívumok: az identitásvesztés, Európa és a Nyugat *normatív önértelmezésének*, észjogilag megalapozott, *univerzális* értékeinek elbizonytalanodása. Ami – tennem hozzá – éppúgy vezethet termékeny önvizsgálathoz és *önkorrekcióhoz*, mint a terméketlen és vészterhes *ressentiment* eluralkodásához.

A „*Thirdwordization*” pontosan jelzi a kulturális válság eredetét és irányát. De tegyük ehhez még hozzá egy külső megfigyelő, Dipesh Chakrabarty úgyszintén mellbevágó megfogalmazását: nagyhatású

27 Robinson: *The Crisis of Global Capitalism*. Id. kiad., 308–309.

28 Ronald F. Inglehart: *Cultural Evolution. People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge UP, 2018, 185.

könyvének azt a – szemünkben talán provokatívnak tetsző, bár Gadamerre visszautaló – címet adta, hogy *Európa provincializálódása*.²⁹ A II. világháború után, a gyarmati rendszer feltartóztathatatlan felbomlása idején még elkerülhető volt és Európa el is került a koloniális múlttal való szembenézést. A hidegháború, a két világrendszer globális szembenállása, szóval az *ellenség* jelenléte még lehetővé tette, hogy a „szabad világ” lényegében érintetlenül fenntartsa a Nyugat értékeinek feltétlen *univerzalitását*. Mint láttuk, a fejlődés paradigmája egy olyan világtörténelmi út kizárólagos érvényességébe vetett képzeleten alapult, melyet „kapitalizmus, liberalizmus és demokrácia” szentháromsága világított be, és egyetlen követendő mércét ismert, a felvilágosodásból született Európát és a modernizált Nyugatot. Amivel sikerült is eltakarni Európa másik, sötét oldalát, a gyarmatosítást, a világháborúkat, a fasizmust és a kapitalizmus dinamikájában benne rejlő pusztító erőket.

A „szocialista tábor” összeomlásával, a centrum fokozatos deterritorizálódásával és a Nyugat territoriális nemzetállamainak meggyengülésével ez a helyzet alapvetően megváltozott. Eisenstadt kitűnő tanulmányában a „modernitások sokfélesége” (*multiple modernities*) terminust használja, ezzel is kifejezve, hogy „modernitás és nyugatosítás nem azonos egymással; a modernitás nyugati mintázata nem a modernitás egyetlen ’autentikus’ formája”.³⁰ Chakrabartynál ugyanez a gondolat következőképpen jelenik meg: egyrészt a „politikai modernitás egyszerűen nem képzelhető el” olyan, mélyen az európai gondolkodásban gyökerező fogalmak nélkül, mint állampolgár, civil társadalom, jog előtti egyenlőség, demokrácia, népszuverenitás stb. Csakhogy – teszi hozzá – „ez az örökség ma már globális... Az indiai kasztoknak, a nők elnyomásának, az indiai dolgozó és elnyomott osztályoknak a társadalmi kritikája, sőt, magának a kolonializmusnak a kritikája sem képzelhető el másként, mint annak örökségeként, ahogy az [indiai] szubkontinens a felvilágosodás Európáját magában feldolgozta.”³¹ De éppen ez a *különböző* kulturális, társadalmi és történelmi alapokon végrehajtott *feldolgozás* a lényeg mind Eisenstadt, mind Chakrabarty szerint. Mert ezek a feldolgozások és adaptációk, megőrizve a modernitás reflexív lényegét – írja Eisenstadt – „a sokféle modernitás folyamatos fejlődéséről vagy a modernitások kölcsönös interpretációiról tanúskodnak – és mindenek előtt a ’de-westernizáció’ kísérleteiről. Kísérletekről, hogy a Nyugatot megfosszák a modernitás feletti monopóliumától”.³²

29 Dipesh Chakrabarty: *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton UP., 2010.

30 Shmuel Eisenstadt: *Multiple Modernities. Daedalus*, 2000, Winter, 1–29.

31 Chakrabarty: i. m., Introduction.

32 Eisenstadt: i. m.

A Nyugat gazdasági és kulturális egyeduralmának, és ami ezzel együtt jár, normatív önértelmezésének megrendülésére az egyik lehetséges válasz a *ressentiment* érzésének, az irigységgel vegyes ellenszenvnek és a tehetetlenségből fakadó bosszúvágnak az eluralkodása, ami valójában persze nem jelent mást, mint a *szembenézésnek* és a helyzet felvállalásának az elutasítását. Hiszen – Nietzsche idézve – a *ressentiment* a „kancsal lélek” megnyilatkozása: „a *ressentiment* embere nem őszinte, nem is naiv, és még önmagával szemben sem becsületes és őszinte”.³³ Ha nem tévedek, nem csekély mértékben ez a *ressentiment* táplálja a megrendült centrum országokban egyre erősödő jobboldali, autoriter-nacionalista populizmusokat, és ezt talált rá tárgyára a rettegett és ugyanakkor megvetett Migráns szimbolikussá növesztett, rasszista motívumokkal átszőtt alakjában. A másik válasz természetesen a *szembenézés* lenne, ami azonban, tudjuk jól, távolról sem magától értődő és távolról sem problémamentes folyamat. Épp ellenkezőleg: végigvitt konfliktusok sorozata. *Perspektívaváltást* feltételez.³⁴

Miként korábban írtam, a *demokratizálási folyamat résztvevőinek perspektívájából* a munkaidő és a minimálbérek szabályozása, az egyenlőtlenségek enyhítését szolgáló szociálpolitikai, oktatási, egészségügyi és adóügyi reformok csak úgy érthetők meg, mint a Tőke és Munka konfliktusait felvállaló politikai küzdelmek eredményei – mint a megvitatható normákon és jogi szabályozáson alapuló *társadalmi integráció* kontrollmechanizmusainak fokozatos kiterjesztése a tőkés termelés szférájára. Minden bizonnyal így élhették meg a folyamatok résztvevői a II. világháború után a szakszervezetek és a szociáldemokrácia sikereit és a sikerek nyomán intézményesülő jóléti államot is. De a *külső megfigyelő perspektívájából* egy másik magyarázat is érvényesnek tűnik.

Van der Pijl a *New Deal* után létrejött szociáldemokrata konszenzus tanulságaival a háta mögött a következőképpen írja le Munka és Tőke viszonyának alakulását a korszak liberális demokráciáiban: hogy biztosítsa „a munkaerő, a pénz és a föld elérhetőségét és utánpótlását, az *államnak* folyamatosan fel kell függesztenie és módosítania kell a piaci mechanizmus működését ezeken a területeken. Egy koherens politikában kell artikulálnia a társadalmi küzdelmek eredményeit, kialakítva – ahogy Burnhoff írja – azt az ’új osztálykompromisszumot, melyet a tőkés nem tudnak direkt módon maguk létrehozni’, de amelytől a további tőkeakkumuláció sorsa függ.” Az államot itt olyan közvetítőként látjuk tehát, mely a *résztvevők háta mögött*, a hatékony piacgazdaság érdekében

33 Friedrich Nietzsche: *Adalékok a morál genealógiájához*. Holnap Kiadó, Bp., 1996, 36.

34 Komoly hozzájárulás ehhez a perspektívaváltáshoz Böröcz József közelmúltban megjelent könyve: *Az EU és a világ*. Kalligram, Bp., 2018.

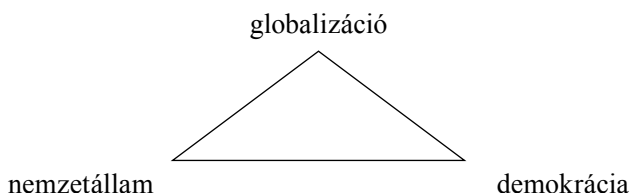
átalakítja – ha tetszik: harmonizálja – társadalom és tőke viszonyát. „Az államot – írja van der Pijl – közvetítőnek tekinthetjük a társadalom és az osztóke között: a társadalmasítás és a társadalmi kohézió egy bizonyos struktúráját nyújtja, mely által az adott társadalom alá van rendelve a tőkének...”³⁵

Ebben az értelmezésben a *minden* érdek kielégítésére törekvő, azaz a politika „elattatását” célzó „plurális demokrácia” egy olyan territoriális nemzetállam sikeres stratégiájának tűnik, mely a társadalom *egésze* számára kínálja fel a világrendszerben elfoglalt centrumpozícióból származó előnyöket, és ezt a stratégiát az egyenlőtlen cseréből eredő értéktobblettel finanszírozza. A „társadalom mint egész” ily módon foglyává, de egyúttal *haszonélvezőjévé* is válik a világrendszeren belüli pozícióharcnak, a *közjó* pedig a fogyasztással jutalmazott versenyképesség fenntartására redukálódik. Ha most ebből a perspektívából tekintünk vissza a modernitás Európájának normatív önértelmezésére, azt kell mondanunk: bár a társadalmi képzelet a liberális demokráciaként definiált territoriális nemzetállamot olyan *egységes egészként* állítja elénk, melyen belül a résztvevők ennek az egésznek a részeiként gondolhatják el magukat, de ezt az egészt – mintegy a hátuk mögött – szoros szálak fűzik a *kapitalizmus* Braudel említette B szintjéhez, ahhoz a „dzsungelhez”, melyben a nagy ragadozók kalandoznak. Akár így is fogalmazhatunk, hogy a centrum nemzetállamokban integrált társadalmain *belül* azért nem volt *ellenség* megjelölve, mert az *kívülre* került. Ez az ellenség először a „szocialista tábor” volt, a „kommunisták”. Az egypólusú világ és a „történelem vége” rövid korszak után, a globalizáció kiteljesedésével aztán az ellenség képe újra felépült, ezúttal a „Gonosz Birodalmaként”. Épülnek a falak, épül az „Európa-erőd”. És hogy mit védenek a falak? Kancsal hivatkozások „univerzális értékekre” persze szép számmal akadnak, de azért mindenki tudja: geopolitikai érdekeket, felhalmozott gazdagságot és biztonságot.

Kérdés persze, mit kezdhünk azzal, ami ezzel a perspektívaváltással – ha egyáltalán hajlandóak voltunk rá – most a szemünk elé kerül. Bizonyosnak csak az látszik, hogy induljunk akár a *ressentiment*, akár az új perspektíva felől, a nyugati modernitás ez ideig önbizalommal teli társadalmi képzelete a globalizáció nyomán felbomlóban van, és a társadalom integrációjának új formái nyomulnak előtérbe. Ha most ezeket végül röviden értelmezni akarjuk, érdemes visszatérni kiindulópontunkhoz, a Rodrik-féle trilemmához, de most már tudatosan figyelve arra,

35 Kees van der Pijl: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge, 1998, 27–28.

hogy „globalizáció”, „nemzetállam” és „demokrácia” három olyan jelölő, melyeknek nem azonosak a jelöltjei a három lehetséges párosításban.

A háromszög alapját képező *nemzetállam–demokrácia* kapcsolatot tekinthetjük annak az önmagával megbékélt társadalomnak az integrációs formájaként, mely önképe szerint nem ismer ellenfeleket, csak a közjó szolgálatában egymással együttműködő partnereket, akiknek érdekkonfliktusai a demokrácia érdekegyeztetési folyamataiban az igazságosság mércéje szerint feloldhatóak. A „nemzetállam” ebben a képletben olyan territoriális egységet jelöl, mely tagjait egyrészt szabad és autonóm magánszemélyekként, másrészt állampolgárokként egyesíti, a plurális vagy liberális jelzővel ellátott „demokrácia” pedig egy olyan nézetegyeztetési folyamatot, mely nem a politikai küzdelmek végigvitelét, hanem épp ellenkezőleg, a *politikai* – azaz barát/ellenség típusú – megkülönböztetések kizárását, a politikai „elaltatását” szolgálja. Láttuk, hogy a *mainstream* politikai elit által támogatott neoliberális globalizáció, majd a centrum deterritorizálódása hogyan ürítette ki a Nyugat centrumországainak ezt az integrációs formáját; hogyan hozta létre a „megbékélt társadalom” helyén a társadalmi ellentétek felhalmozódását, és azt a különböző elemekből álló, heterogén sokaságot, melyet az igazságtalanság és az elbizonytalanodás diffúz és homályos érzése fűz egybe.

Az „elkövetkezendő küzdelmek alapvető kérdése abban áll – állítja W. Robinson –, *kinek* a válságinterpretációja fog dominálni. Azt, hogy az emberek többsége a globális világban társadalmi és politikai értelemben hogyan fog cselekedni, az határozza meg, *hogyan* értik meg a biztonságukat és túlélésüket érő fenyegetéseket”.³⁶ Az alapvető kérdés tehát az, *hogyan* lehet az igazságtalanság és az elbizonytalanodás érzése, a felháborodás diffúz indulata által egybefűzött heterogén *sokaságból* egy olyan – fogalmazzunk egyelőre így – Népet teremteni, mely jogot formálhat a társadalom *egészének* képviselőjére. Ez nem képzelhető el immár határozott megkülönböztetések, a Nép és ellenfelei közötti határvonal meghúzása nélkül. Ennek a Népnek a megteremtésére irányuló szándék tekinthető talán az ún. jobb- és baloldali populizmusok közös

36 Robinson: i. m., 309.

ismertetőjegyének. Ám itt is érvényes, hogy a *mainstream* politikai erők által használt „populizmus” olyan (ideologikus) jelölő, mely a jobb- és baloldalon lényegileg különböző jelöltekre vonatkozik.³⁷

Nézzük először az ún. jobboldali populizmust, mely a háromszög baloldalán, a *nemzetállam-globalizáció* által jelölt kapcsolatban helyezhető el. Ennek hajtóereje a *ressentiment*, melynek – Nietzsche idézve – „minden esetben ellenségre, ellenséges külvilágra van szüksége, fiziológiailag szólva külső ingerekre szorul, hogy hatni legyen képes, akciója voltaképpen mindenkor reakció”.³⁸ Mire reagál a jobboldali populizmus? Először is azt érdemes észrevenni, hogy nem a nemzetállamot *belülről* fenyegető társadalmi ellentétekre, hanem azokra a *külső* fenyegetésekre, melyek az egységes egészként elképzelt *nemzetet* fenyegetik. Ebben az értelemben a területiális határokon belül található ellenség is *külső* ellenség, tudniillik „idegen”, „nemzetietlen”, „nemzetáruló” stb. A jobboldali populizmus Népet a *nacionalizmusnak* egy új formája integrálja: a „nemzetállam” ez esetben nem egy olyan *politikai konstrukciót* jelöl, mely szabad és autonóm magánszemélyeket és állampolgárokat egyesít, hanem egy *organikus* egységként elképzelt nemzet önértékesítését szolgáló hatalmat.

Tudjuk, hogy a köztársaság rousseau-i eszméje, éppúgy, mint a kanti „egyetemlegesen jogszerű alkotmány” az ész eszméjeként felfogott eredeti szerződésből nyerte legitimitását. Az észnek ez az eszméje arra kötelezte a törvényhozót, hogy „úgy hozza meg törvényeit, ahogy azok az egész nép akaratából következhetnek”, s úgy kötelez minden alattvalót, ha polgár szeretne lenni, mintha ebben az akaratban maga is megegyezett volna.”³⁹ Ezzel szemben a történelmi múlt homályából „kiemelkedő” nemzet romantikus eszméje mindig is elébe vágott a „demokratikusan önmagát befolyásoló társadalomnak”: a társadalmi környezete *alakítására* vállalkozó nemzetállamot igazolásra nem szoruló, kvázi *természeti adottságként, sorsközösségként naturalizáta*,⁴⁰ – azaz lényegében *dologi-természeti* függésben tartja a homogenizált nemzeti organizmus „tagjait”. Bár a népszellem spontán növekedéséből kiolvasható egy produktív, megújító, sőt felszabadító erő, melyet a romantikus szellem sokszorosan fel is használt, ám „ha a nemzetet úgy képzeljük el, mint ami növekedés

37 A továbbiakban kifejtett álláspont fogalmi-elméleti háttérét megtalálhatja az olvasó Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada c. írásomban. *Politikatudományi Szemle*, 2017, 1, 132 (<http://www.poltudszemle.hu/?2017-1>).

38 Nietzsche: i. m, 34.

39 Kant: i. m., 194.

40 A nemzet naturalizálását illetően részletesebben lásd Tamás Gáspár Miklós: A nemzet: filozófiai utópia. In *Uő: Törzsi fogalmak. I.*, Atlantisz, Bp., 1999, 347–374.

által alakul ki, akkor – figyelmeztet Habermas – az egyesülés nemzeti terve elveszíti az állampolgárságra alapuló, modern nemzet *létrehozásának* konstruktív jellegét.”⁴¹ Ennyiben a romantikus nemzeteszmet a végtelenségig feszítő jobboldali populizmus nem csak *illiberális*, de a *demokrácia* konstruktív-politikai jellege is idegen tőle. A hatalom *feltétlen autoritását* Népe feltétlen, naturalizált egységéből vezeti le.

Ami ezek után a *ressentiment* tárgyát, a *külső* ellenséget illeti, ez először is a természetünkből eredő, organikus kultúránkat és életmódunkat fenyegető idegen, a Migráns szimbolikussá növesztett alakjában jelenik meg, másrészt azokban a (szabadkereskedelmi egyezményektől „Brüsszelig” terjedő) transznacionális erőkből, melyek a nemzetet megfosztják szuverenitásától – attól a képességétől, hogy a *globális világrendszerben* megőrizze előnyös centrum- vagy legalább félperifériás pozícióját. Ennyiben a jobboldali populizmus sem nem globalizáció-, sem nem tőkeellenes. Kicsi vagy nagy, de ragadozó akar lenni a kapitalizmus dzsungelében. Nemzeti érdekeit – értve az alatt elsősorban a nemzeti tőke érdekeit – épp a tőkés világgazdaságban akarja érvényesíteni, méghozzá gátlástalanul és mindenki mással szemben: „America first!”, „Nekünk Magyarország az első!” stb.⁴² Egy naturalizált nemzetfogalomból kiindulva, az autoriter nacionalizmus – nem meglepő módon – a szociáldarwinizmus mintáját követi: „a globalizáció világát – idézem Kiss Viktort – a tiszta reálpolitika, a pragmatizmus, a pozíciók újraosztásának, egyszersmind a gazdasági-civilizációs-kulturális önvédelem idejének és a válságból való menekülési versenynek látja”.⁴³

Térjünk rá végül a „baloldali populizmusra”. A megbélyegzésnek szánt jelölő jelöltje nem más, mint az ellentéteket ismét felvállaló *politikai demokrácia*, mely átrendezve Rodrik trilemmáját, mind a *demokrácia–globalizáció*, mind a *demokrácia–nemzetállam* kapcsolatban érvényesülni törekszik. Szögezzük le: a „baloldali populizmusként” megbélyegzett *politikai demokrácia* nem a „megbékélt társadalom” liberális vagy pluriális demokráciája, hanem egy békétlen társadalomé és békétlen világe.

41 Habermas: Mi az, hogy nép? A Vormärz szellemtudományainak politikai önmegértése. In Üő: *A posztnemzeti állapot*. Id. kiad., 15–16.

42 Nyilvánvaló, hogy a centrum vezető hatalmának gátlástalan önérvényesítése egészen más problémákkal szembesül, mint egy olyan félperifériás kelet-európai államé, amely egyúttal az EU-nak is tagja. Kelet-Európa és az EU viszonyára itt nem térhetek ki, de utalnék egy idevágó írásomra. Tallár Ferenc: Csatorázások kompromisszágban. Avagy hogy állunk az EU-val. *Liget online*, 2016-02-23. <http://ligetmuhely.com/liget/csatorazasok-komp-orszagban/>

43 Kiss Viktor: A bevándorlók és a globális baloldal születése. https://kettosmerce.blog.hu/2015/09/04/a_bevandorlok_es_a_globalis_baloldal_szuletese_wtf_baloldal

Nem elégszik meg azzal, hogy négyévenként egy spektakulum keretében szavazókat szólítson a lefüggönyözött szavazófülkék magányába. Szemben a tudatosan depolitizáló, az „utcák népét” nagy ívben elkerülő vagy inkább lefojtó liberális demokráciával, a baloldali populizmus egy olyan Nép, *démosz* vagy *populus* „létrehozásának konstruktív” aktusára vállalkozik, mely a *hegemóniáért* vívott küzdelemben az *egész társadalom* – mindig újratárgyalható és megvitatható – képviseletére tart igényt. Ez pedig nem képzelhető el a *barát és az ellenség*, a Nép és ellenfelei közötti határvonal meghúzásának *politikai* aktusa nélkül.

Ez az ellenfél minden *valóban* baloldali politika ellenfele: a kapitalizmus „dzsungele”. Nem a legkülönbélebb társadalmi-termelési formákban jelenlévő piac, nem a transzparens csere szférája tehát, hanem politikai hatalomnak és tőkének erre ráépülő összefonódása, a neoliberais fordulatból származó globális monopolkapitalizmus. Braudel kifejezésével élve, a kapitalizmus B szintje, de – politikai szimbólumok után kutatva – akár azt is mondhatnánk, hogy „Davos”. Nem véletlen, hogy az alterglobalizációs mozgalmak „baloldali populizmusa” az ezredforduló idején Davos és Porto Alegre szembenállásaként fogalmazódott meg. A *World Social Forum* egy *heterogén sokaságból*, a Tobin-adó aktivistáiból, környezetvédőkből, veszélyeztetett bennszülött népek képviselőiből, LMBTQ és jogvédő aktivistákból stb. törekedett egy olyan *transznacionális Népet* létrehozni, mely képes globális kontroll alá vonni a tőkés globalizációt. A háromszög jobb oldalán megjelenő *demokrácia – globalizáció* kapcsolatban a „globalizáció” tehát a globális kihívásra adott válasz globális voltára utal.

Kétségtelen, hogy a *World Social Forum*, ugyanúgy, mint például a hasonlóképpen globális mozgalommá fejlődő *Occupy Wall Street* vagy később az európai *Altersummit* és a *European Forum (Forum LEFT)* a kezdeti sikerek után a felbomlás jeleit mutatja, ami feltehetőleg szervezeti problémákkal, felépítésük tudatosan választott, hálózatos jellegével is összefügg. Sydney Tarrow azonban a transznacionális protesztmozgalmakat elemezve egy másik összefüggésre hívta fel a figyelmet. Tekintve, hogy a *governance without government* likviditásából adódóan közvetlenül elérhetetlen,⁴⁴ a *transznacionális* mozgalmak csak *internacionális* formák között tudnak fellépni: globális követeléseikkel nem tudnak más-hoz fordulni, mint a territoriális nemzetállamok kormányaihoz.⁴⁵ Ily módon a demokratikus politikai küzdelmek tulajdonképpeni terepe – ahogy ez jelenleg Kelet-Európában is világosan érzékelhető – továbbra is

44 Itt is meg kell jegyezni: az Európai Unió esetében ez persze külön vizsgálatot igényelne. Vö. 39. jegyzet.

45 Sydney Tarrow: *The New Transnational Activism*. Cambridge UP, 2005.

a nemzetállam. A trilemma két eleme, a „globalizáció” mellett a „nemzetállam” is összeér tehát a baloldali populizmus esetén a harmadikkal, a „demokráciával”. A trilemmának ez a *feloldása* némi optimizmusra ad okot: a lokális cselekvés és a globális gondolkodás együttállását vagy legalábbis ennek lehetőségét ígéri. Ennek az együttállásnak a jelei jól kivethetőek ma a *DiEM25*, vagy a Varufakisz és Bernie Sanders által közösen jegyzett *Progressive International* esetében.

Ám azt is látni kell, hogy a neoliberális, az autoriter nacionalista és a demokratikus narratíva együttállása, továbbá az egyazon jelölőhöz („demokrácia”, nemzetállam”, „globalizáció”) tartozó különböző jelöltek a politikai grammatikának egy olyan bonyolult, nehezen átlátható terét hozták létre, melyben igencsak nehezzé válik a tiszta beszéd, a „lokálisan cselekedni és globálisan gondolkodni” bölcsessége. A legváratlanabb szövetségek és elágazások is lehetségessé válnak.⁴⁶ Így aztán félő, hogy a közeljövőt leginkább azzal a *bifurkációs* (kettéválási) folyamattal írhatjuk le, mely Wallerstein szerint a rendszerváltságok jellemzője: a rendszer – írja – válság esetén „két alternatív megoldás elé kerül, s a továbbhaladás mindkét irányban teljességgel lehetséges. Ilyenkor az adott történelmi rendszerben élő emberek mintegy kollektíve fölszólítatnak, hozzanak történelmi döntést, melyik utat akarják választani, azaz milyen új rendszer váltsa föl a régit (...) Hogy a rendszerben élő emberek milyen kollektív döntést fognak hozni, a dolog természetéből adódóan kiszámíthatatlan. A bifurkáció folyamata kaotikus folyamat, ami azt jelenti, ebben a fázisban minden kis döntés jó eséllyel jelentős következményekkel jár... Ez az instabilitás jelentős mértékű zaklatottsághoz és így erőszakhoz vezethet, mivel az emberek megpróbálják megőrizni meglévő privilégiumaikat és a különböző hierarchiákban elfoglalt pozícióikat egy rendkívül instabil környezetben. Általában véve elmondható, hogy ez a folyamat meglehetősen csúnya társadalmi konfliktusokhoz szokott vezetni.”⁴⁷

46 Ezzel kapcsolatban vö. Tallár Ferenc: '68 és a neoliberális fordulat. *Új egyenlőség*, 2018-06-12. <http://ujegyenloseg.hu/68-es-a-neoliberalis-fordulat/>.

47 Wallerstein: i. m., 143–144.

A nép nevében A populizmus új hullámának okai a neoliberais hegemonia után

Milyen tényezők okozzák napjainkban a populisták előretörését? Vajon egy új, populista korszak van kialakulóban? Ha igen, mi magyarázza a populista pártok és politikusok újabb hullámának megjelenését? Talán a neoliberais korszakra adott válasszal, ellenhatással van dolgunk? Vajon a technokrata elitek uralma és a neoliberais hegemonia vívta ki a nép nevében hatalmat követelők felemelkedését?

E kérdések kétségkívül nagyon sokakat foglalkoztatnak, a rájuk kínált válaszok irodalma mára hatalmasra duzzadt. A különböző magyarázatok közötti tájékozódást meglehetősen megnehezíti, hogy a kulcsfogalmak – neoliberalizmus, (neo)populizmus – egyszerre használhatók a társadalomtudományok elemző eszközeiként és a politikai küzdelmek fegyvereiként. A „populista” és a „neoliberais” egyszerre jelenthet szakmailag megfelelően definiált leíró-magyarázó kategóriát és a hitelrontás céljával a politikai ellenfélre süttött bélyeget. Ráadásul nem is csak politikakutatók és politikusok használják, de a sajtóban és médiában, a publicisztikákban és a mindennapi közbeszédben, *think tankek* és látszólag független politikai elemzők diskurzusaiban is rendre előkerülnek e kategóriák – ismét csak inkább célzatos címkékként, harci eszközökként, mintsem hűvös és tárgyilagos elemzések szabatos kategóriáiként.

Ez az oka annak, hogy a populizmusról és a populistákról beszélők olykor többet árulnak el saját pozícióikról, mint azokról, akikről beszélnek. A „populista veszély” diskurzusa a korábban egyeduralgó centrista főáram egykor stabil pozícióinak megingásáról árulkodik. Aki a populizmus veszélyéről beszél, a centrista főáram veszélyeztetettségéről beszél. Aki a jobboldali és a baloldali populizmusról egy kalap alatt beszél, mert annak jobboldali és baloldali változatait tulajdonképpen

A szerző szociológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének adjunktusa. E-mail: markaroneber@gmail.com.

egy töről fakadónak vagy egylényegűnek (mert populistának) tekinti, ezzel körül is írja saját főáramú, centrista pozícióját (függetlenül attól, hogy e centrista főáram jobb- vagy baloldalán helyezkedik-e el). Ugyanígy: aki neoliberalist mond, sokszor éppen ezt a centrista konszenzust, technokrata főáramot nevezi meg, hívja ki és támadja meg (függetlenül attól, hogy jobbról vagy balról bírálja-e). Ha ez így van, mivel járulhat hozzá e már eddig is sokrétű, csaknem átláthatatlan beszédfolyamhoz egy újabb tanulmány? Egyáltalán: az értelmezések melyik ágához kíván hozzászólni és milyen pozícióból?

E tanulmányban a neoliberális hegemoniát 2008 után megroppantó populista hullámot a tőkés világgazdaság formáját öltő modern világrendszer dinamikája felől értelmezem. Kérdéseim: a globális kapitalizmus milyen átalakulásai magyarázzák a populizmus 2008 után jelentkező új hullámát? Milyen társadalomszerkezeti változások felől érthető meg a neoliberális hegemoniát felváltó új populista korszak? Elemzésem értelmezési keretét a globális politikai gazdaságtan történeti és kritikai irányzatától, mindenekelőtt a világrendszer-elemzéstől kölcsönzöm.¹

Ha populizmus, akkor kapitalizmus

Aki populizmust mond anélkül, hogy egyúttal a kapitalizmusról is beszélne, garantáltan nem jut túl a címkézéseken, a kölcsönös megbélyegzések és az identitáspolitikai harci terepén – írja *Die Politische Ökonomie des Populismus* (A populizmus politikai gazdaságtana) című kiváló könyve bevezetőjében Philip Manow, német politikakutató.² A populizmus *problémájáról* szóló beszéd gyakran éppen annak módja, hogy ne csak egy *tünetként*, az igazi probléma tüneteiként kelljen beszélni róla – írja később.³ Mi okozza hát „a populisták” előretörését? E kérdésre önmagában „a neoliberalizmus” sem nyújthat kielégítő magyarázatot, különösen akkor nem, ha meghatározatlanul vagy ha olyan tág értelemben használjuk, ahogyan már mindent megmagyaráz (és ugyanezért semmit sem). Szögezzük hát le: neoliberalizmus és (neo) populizmus megértésének kulcsa a kapitalizmus.

1 Vö. Leslie Gates: Populism: A Puzzle Without (and for) World-Systems Analysis. *Journal of World-Systems Research*, 2018 (24):2, 325–336.

2 Philip Manow: *Die Politische Ökonomie des Populismus*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2018, 10.

3 Uo., 10–11.

A kapitalizmus jelen esetben nem pusztán az eufemisztikusan „piacgazdaságnak” nevezett gazdasági intézményrendszert, hanem a termelőeszköz-magántulajdonból származó profit magánelsajátításának, a tőke vég nélküli felhalmozásának, az árutermelésnek és az árucserének a *globális* rendszerét jelenti. Modern világrendszerként, tőkés világgazdaságként nem korlátozódik egyes országokra, nem hagyja államhatárok közé zárni magát. A kinyerhető profit magánelsajátítása, a tőke szüntelen felhalmozása érdekében az árutermelés és árucseré e globális rendszere a (nemzet)állami határokat keresztül-kasul átszelve, transznacionálisan szerveződik. E fejlemény nem az 1970-es és 80-as évektől datált „globalizáció” eredménye. A tőkés világgazdaság a „hosszú XVII. században” (hozzávetőlegesen 1450 és 1640 között) jött létre nyugat-európai centrummal,⁴ majd terjedt ki a gyarmatosítással (a világ – európaiak általi – „felfedezésével” és „meghódításával”), a leigázott területek népének alávetésével („keresztény hitre térítésével”), életformájuk radikális átalakításával („civilizálásával”), erőforrásaik megszerzésével és a tőkés árutermelés és árucseré vérkeringésébe integrálásával („piacosításával”), röviden: az alávetett térségek perifériává formálásával.⁵ A neoliberális globalizáció ehhez képest csupán a tőkés világgazdaság összeszövődésének *legutóbbi (piac)nyitási fázisa*, hozzávetőlegesen a XX. század hetvenes éveiben vette kezdetét. Maga a kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer eközben legalább 400 éves.⁶

A kapitalizmus – mint Marx is megállapította – ciklikusan ismétlődő válságokat hoz létre. A kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer terjeszkedése szintén ciklikus természetű: a bővülő és felívelő szakaszokat a kimerülés és leívelés válságperiódusai követik. A globális, vagyis a világrendszer szintű tőkefelhalmozás ciklusait (*systemic cycles of accumulation*) vizsgálva Giovanni Arrighi a modern kapitalizmus rendszerszintű tőkefelhalmozásának valamennyi bővülő periódusát egy-egy globális hegemon felemelkedéseként, a kimerülés periódusait

- 4 Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Ford. Bittera Dóra – Forgács Péter – Góri Bella – Hernádi Krisztina – Mislivetz Ferenc – Várnai Gábor – Völgyi Zsuzsa. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1983. (Eredeti megjelenése: 1974.)
- 5 Eric R. Wolf: *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, Bp., 1995; Böröcz József – Mahua Sarkar: *Kolonializmus*. In Böröcz József: *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Ford. Laszkács Ágnes. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2017, 351–359.
- 6 Immanuel Wallerstein: *Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete*. Ford. Pach Éva. *Eszmélet*, 1999 (11):43, 17–36.

pedig e hegemonok válságaiként értelmezi.⁷ Eszerint a kapitalista világ-gazdaság wallersteini értelemben vett centruma a hosszú XVI. századtól a hosszú XIX. századig Nyugat-Európában volt, de míg a hosszú XVI. században a „nagy földrajzi felfedezések” korszaka (Amerika felfedezése, Afrika megkerülése), vagyis a rendszerszintű tőkefelhalmozás első ciklusa az észak-itáliai kereskedővárosokat, főképpen Genovát emelte hegemon pozícióba, addig a hosszú XVI. század, a rendszerszintű tőkefelhalmozás második ciklusa a németalföldi – vagy más néven a holland – hegemonia felemelkedését, majd válságát hozta el.⁸ A hosszú XIX. század a rendszerszintű tőkefelhalmozás harmadik ciklusában a brit hegemonia korszaka volt, melynek válságával párhuzamosan, a negyedik ciklusban az Egyesült Államok emelkedett fel és vált globálisan hegemonná.⁹ Arrighi könyve, a *The Long Twentieth Century* ezért mindenekelőtt a hosszú XX. századdal, az Egyesült Államok hegemoniájának felemelkedésével és hanyatlásával, valamint e negyedik globális hegemoniaciklus múltjával (történeti gyökereivel) és lehetséges jövőjével (utótörténetének lehetséges forgatókönyveivel) foglalkozik.¹⁰

A neoliberalizmus mibenlétének megértéséhez mindazonáltal elegendő csak az 1929–1933-as nagy gazdasági válságig visszamennünk az időben. A XX. század első harmada a brit hegemonia hanyatlásának és az amerikai hegemonia felemelkedésének időszaka.¹¹ Mint ismeretes, az Egyesült Államok a „New Deal”-lel, vagyis az állami keresletélénkítés keynesiánus gazdaságpolitikájával lábalt ki a nagy válságból, majd döntötte el a második világháborút katonai beavatkozásával Európa nyugati frontján. A pusztító háború után Európa nyugati, déli és északi része az Egyesült Államok hegemoniája alatt épült újjá, kezdetét vette a hozzávetőlegesen 1945 és 1975 közti „harminc dicsőséges év” (*les trente glorieuses*), vagyis a tőkefelhalmozás negyedik ciklusának bővülő-felívelő szakasza. Címszavakban: gyors gazdasági növekedés, oktatási expanzió, kiépülő jóléti államok, népes és erős szakszervezetek, tőke és bérmunka jóléti kompromisszuma, nagyarányú állami újraelosztás, viszonylag kismértékű gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, a fordista termelés-

7 Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso, London–New York, 2010. (Bővített kiadás, az eredeti megjelenése: 1994.)

8 Uo., 86–162.

9 Uo., 163–335.

10 Uo.

11 Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver: A Polányi-féle „kettős mozgás”: A brit és az amerikai hegemonia *Belle Époque*jának összehasonlítása. Ford. Berki Tamás – Dósa Mariann – Szabó Imre. *Fordulat*, (új folyam) 2008 (1):1, 38–66. (Eredeti megjelenése: 2003.)

szervezés, a tömegtermelés és tömegfogyasztás egysége, parlamentáris demokráciák, alkotmányos jogállamok – mindez természetesen csak a tőkés világgazdaság centrumaiban: Észak-Amerikában, Európában a vasfüggöny nyugati oldalán és Ausztráliában.

E felívelést már a hatvanas évek végének társadalmi forrongásai is beárnyékkolták, a gazdasági konjunktúrájának azonban csak a váltságos hetvenes években szakadt vége. Az 1973-as, majd az 1979-es kőolajárrobbanások az olcsó energiahordozóra felépített teljes gazdasági-társadalmi berendezkedést megrázták. Az olcsó természeti és társadalmi erőforrásoktól függő tőkés termelési mód – a jóléti állam által megdrágított munkaerő, valamint az olajválság által megdrágított energiaforrás miatt – súlyos profitválságba került.¹² A rendszerszintű tőkefelhalmozás negyedik ciklusának felívelő-bővülő periódusa elérte tetőpontját, majd átbillent a leívelő-kimerülő periódusba: a tőkés világgazdaság válságba került, az Egyesült Államok hegemoniája hanyatlani kezdett.¹³ Kezdetét vette a „hosszú lejtmenet” (*long downturn*): a centrumban a gazdaságok stagnáltak, az infláció magasra szökött (ez a stagflációs válság), a termelőeszköz-magántulajdonból származó haszon mutatói romlani kezdtek, a reálgazdaságba fektetett tőke jövedelmezősége csökkent.¹⁴

Neoliberalis fordulat, neoliberalis globalizáció, neoliberalis hegemonia

Noha a neoliberalizmus, vagyis a gazdaság és a teljes társadalmi világ piaci alapokra helyezésének ideológiája meglehetősen hosszú és igen kacskaringós történetet tudhat a magáénak,¹⁵ csak ekkor, a kapitalista világgazdaság hetvenes évekbeli válságának eredményeképpen erősödött meg és vált a tőkés világgazdaság hegemon ideológiájává. Az egyre szorongatóbb helyzetben a tőkés világgazdaság angolszász centrumai,

- 12 Wolfgang Streeck: A demokratikus kapitalizmus válságai. Ford. Stubnya Bence. *Fordulat*, (Új folyam.) 2012 (5):20, 73–97. (Eredeti megjelenése: 2011.)
- 13 Arrighi: *The Long Twentieth Century*. Id. kiad., 209–305.
- 14 Robert Brenner: *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso, New York, 2006; Streeck: i. m.
- 15 Johanna Bockman: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford University Press, Stanford, 2011.

mindenekelőtt az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság, a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján neoliberális fordulatot vettek. A legtisztábban ezt Margaret Thatcher miniszterelnökké válása (1979), valamint Ronald Reagan elnöki periódusának kezdete jelezte (1981). A válságból kivezető utat – klasszikus neoliberális politikusokként – mindketten a „piacok felszabadításában” látták, amit konkrétan úgy kívántak elérni, hogy kormányzati beavatkozások sorával javították a centrumtőke értékesítésének feltételeit, vagyis állami intézkedések segítségével „állították helyre” a tőke (főképpen az angolszász centrumtőke) profitabilitását. Paradox módon, tették mindezt úgy, hogy közben visszatérően ostromozták a piacokat torzító állami beavatkozásokat, a túlzott állami szabályozást, az etatizmust. Már e rövid jellemzés is éles fényt vet a neoliberális ideológia és gyakorlat ellentmondásosságára – helyénvaló ezért röviden kitérni arra a kérdésre, hogy e tanulmányban milyen értelemben értendő a „neoliberalális”, valamint a „neoliberalizmus” kifejezés.

Neoliberalizmus alatt – Johanna Bockman meghatározását¹⁶ alapul véve – a gazdasági liberalizmus azon formáját értem, amelynek célja a szabad, önszabályozó, versengő piacok létrehozása és felszabadítása (piacliberalizáció), a központi tervezés és a jóléti újraelosztás mértékének csökkentése, az állami szabályozás és tulajdon visszaszorítása (dereguláció és privatizáció), a külkereskedelmi nyitottság fokozása, az állampolgárok vállalkozóvá és fogyasztóvá formálása, a magántőke és a magánvállalkozások adójának mérséklése. A neoliberalizmus mindenekelőtt a piacok „kinyitásban” és „felszabadításában” látja a gazdasági növekedés, a jólét, a szabadság és a közjó garanciáját. Ehhez az állam feladatainak radikális átformálását is célul tűzi: az állam jóléti beavatkozásainak minimálisra csökkentését, a jóléti állam újraelosztásának radikális visszaszorítását kívánja elérni, miközben az államtól tőke-, vállalkozás- és piacbarát intézkedéseket vár. Ezen felül fontos jellemzője, hogy mélyen elkötelezett a magántulajdon és a tőkéből származó haszon magánelsajátításának intézménye mellett, vagyis szocializmusellenes és kapitalista.

Az ellentmondás abban áll, hogy a neoliberális tanok szerint kormányzati beavatkozásokkal kell felszabadítani a piacokat, miközben minimalizálni kell a kormányzati beavatkozásokat. A neoliberális tanok tehát az állam dolganak tartják, hogy mindezesebb körben érvényre juttassa a piaci mechanizmusokat s ezzel korlátozza az állami szerepvállalást a gazdaságban és a társadalomban, mindezzel azonban az államot betöltő neoliberális politika maga is komoly szerepet vállal a gazdaságban és a társadalomban. A neoliberalizmus elemzése joggal juttathatja eszünkbe Polányi Károly *A nagy átalakulás* című kiváló könyvét,

16 Uo. 4–6, lásd még: Bockman, Johanna: Neoliberalism. *Contexts*. 2013 (12):3, 14–15.

melyben kimutatta, hogy a piacok nem természetes képződmények és nem is az „emberi természet” spontán megnyilvánulásai, miközben rámutatott arra is, hogy a piaci mechanizmusok bővítése, a piacosítás és a kommodifikáció (az áruvá alakítás) is állami beavatkozások eredménye.¹⁷ A piacokat csak az önszabályozó piacok liberális utópiáját megcélzó történeti „mozgás” hozza létre kormányzati intézkedések és állami beavatkozások egész sorával. Nos, a neoliberais politika ugyanezt teszi: miközben a piacok felszabadítása mellett s egyúttal az állami beavatkozások ellen érvel, éppen állami beavatkozásokkal hozza létre az állítólagosan spontán és önszabályozó piacokat.

A neoliberalizmus mint a gazdaság és a társadalom piaci alapokra helyezésének tana tehát lényegileg már azelőtt kiformalódott, hogy az 1973-as első olajválság megrázta volna a tőkés világ gazdaságot (különösen annak centrumát).¹⁸ Már azelőtt létrejött, hogy Salvador Allende, demokratikusan megválasztott chilei miniszterelnököt és kormányát 1973-ban katonai puccsal megdöntötte volna Augusto Pinochet tábornok, hogy aztán Milton Friedman neoliberais chicagói iskolájának gazdaság- és társadalompolitikai intézkedéseit elsőként vezesse be diktatórikus intézkedések sorával a dél-amerikai államban. Lényegében ekkortól, 1973-tól vált teljesen nyilvánvalóvá a neoliberalizmus jobboldali karaktere, vagyis az, hogy tőke és bérmunka érdekkonfliktusában a bérmunka helyett hátrározottan a tőke oldalára áll, hogy az uralkodó osztály és a társadalom túlnyomó többségének érdekkonfliktusában az uralkodó osztály érdekeit fejezi ki: az uralkodó osztály uralkodó gondolatait. A neoliberais politika ebben az értelemben sajátos osztálypolitika: a felső és a felsőközép osztály érdekeit jeleníti meg, a vállalkozóét és a tőkését, szemben a munkavállalóval, az alkalmazottal, a munkással és a munkanélkülivel. Ez a neoliberais ideológia válik hegemónná 1973 után, különösen pedig az 1980-as évektől. Érdemes ezért e ponton azt is tisztázni, hogyan értsük e tanulmányban a hegemónia, valamint a neoliberais hegemónia kifejezéseit.

A hegemóniát – Antonio Gramsci kései, börtönfüzetekbe írt feljegyzései nyomán¹⁹ – úgy határozom meg, mint az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) vezető szerepe mellett kialakuló erőfölényt.

17 Polányi Károly: *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Mészáros Gábor Kiadása, Bp., 1997. (Eredeti megjelenése: 1944.)

18 Bockman: *Markets in the Name of Socialism*. Id. kiad.

19 Gramsci, Antonio: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press, New York, 2000, 190–221; Forgacs David: Glossary of Key Terms. In Antonio Gramsci: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press, New York, 2000, 422–424.

A hegemonia egyfelől viszonylag stabil gazdasági-termelési alapokon nyugszik (vagyis több mint pusztán uralkodó ideológia), másfelől azonban egy egységes kulturális, erkölcsi és ideológiai rezsimet is alkot, amely elfogadtatja az alávetettekkel a fennálló viszonyokat, így az a többségük számára „természetes rendként”, a „közjó garanciájaként”, a „józan ész” uralként jelenik meg. A hegemonia tehát az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) érdekeit általánosítja és univerzalizálja, amit így az alávetettek is elfogadnak és elsajátítanak. Végző soron így az alávetettek egyetértésén, beleegyezésén, vagy legalábbis beletörődésén nyugszik, és noha konszenzuálisnak tünteti fel magát, valójában az erő és a kényszer szintén kulcsszerepet játszik kialakulásában és fennmaradásában.

Neoliberális hegemonián ennek megfelelően azt a hozzávetőlegesen 1980-tól 2008-ig tartó korszakot értem, amikor a neoliberális célrendszer „a dolgok természetes rendjeként” hegemon pozícióban volt, vagyis magától értetődővé válva egyszersmind el is tűnt az alávetettek szeme elől. A neoliberális hegemonia korszakában az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) úgy fogadtatta el saját neoliberális világnézetét az alávetettekkel, mintha az nem egy részleges világnézet lenne, hanem maga a világ. Látható ebből, hogy ahogyan a neoliberalizmus és a hegemonia, úgy a neoliberális hegemonia is kritikai fogalom: miközben megnevezi, fel is tárja, „le is leplezi” az uralmi mozzanatot elleplező működési elvet. A hegemonia korszaka így tulajdonképpen addig tart, amíg gazdasági-termelési alapja, illetve kulturális, erkölcsi és ideológiai felépítménye elég erős ahhoz, hogy elnémítsa, kiszorítsa vagy marginalizálja a kritikát, egyúttal megakadályozza, hogy kiépüljön vele szemben egy ellenhegemonia, amely mind alapjaiban, mind felépítményében képes aláásni, kikezdeni és meggyengíteni azt. 2008 után éppen a populizmus újabb hulláma lesz az, amely képes részben aláásni, részben kikezdeni, részben pedig meggyengíteni e neoliberális hegemoniát. Hogy hogyan és miért, azt a neoliberális politikák társadalomszerkezetre és egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásása felől érthetjük meg.

Az egyenlőtlenségek növekedése, az osztályszerkezet polarizációja

A neoliberális politikák (privatizáció, dereguláció, piacliberalizáció, adócsökkentés) rendkívüli mértékben megnövelték a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket, fokozták az osztályszerkezet felfelé és lefelé irányuló szét húzódását, az osztályok polarizációját. A neoliberális intézkedések deklarált

célja – a piacok és a vállalkozókészség felszabadítása – valójában a centrumtőke felszabadítását, értékesülési esélyeinek fokozását eredményezte.²⁰ Amit a neoliberális intézkedések elértek, az mindenekelőtt az észak-amerikai és nyugat-európai székhellyel rendelkező transznacionális nagyvállalatokba szervezett nagytőke felszabadítása, a szakszervezetekbe szervezett bér munka, vagyis a munkásmozgalom alkuképességének gyengítése, tőke és bér munka korábbi jóléti kompromisszumának egyoldalú felmondása, a tőkét és a vállalkozásokat terhelő adók visszavágása, szabályozásuk kurtítása, az állami és közösségi tulajdon leépítése és magánosítása volt.²¹

A külpiaci nyitás és a „Washingtoni Konszenzus”, vagyis a neoliberális globalizáció eredményeképpen a tőkés világgazdaság perifériáin és félperifériáin valóban javult a centrumtőke jövedelmezősége. Amíg pedig a reálgazdaságba fektetett centrumtőke hozama viszonylag mérsékelt volt, a pénzügyi közvetítőrendszer korábbi szabályozását dereguláló neoliberális politika kibővítette a hitelezés lehetőségét is, példátlan finanszírozás hullámot indítva el.²² Giovanni Arrighi megfigyelésével egybevágóan tehát hegemoniájának hanyatló fázisába lépve az Egyesült Államok is bevetette azt az eszközt, amivel a rendszerszintű tőkefelhalmozás korábbi ciklusainak válságba kerülő hegemonjai is éltek:²³ a reálgazdaságba irányuló tőkebefektetések csökkenő profitrátája miatt teret nyitott a jóval jövedelmezőbbnek ígérkező, ugyanakkor spekulatív buborékokat képző voltok miatt sokkal kockázatosabb pénzügyi befektetéseknek – vagyis a finanszírozásnak.²⁴

E változások hatása az egyenlőtlenségekre ma már közzismert. Számos 2008 előtti empirikus tanulmány is világosan kimutatta, hogy a nyolcvanas évek eleje óta élesen nyílni kezdett a jövedelmi és vagyoni oló.²⁵ Azóta pedig – mások mellett – Branko Milanović és Thomas Piketty

20 Robert Brenner: Introducing Catalyst. *Catalyst*. 2017 (1):1.

21 Streeck: i. m.

22 David M. Kotz : Neoliberalizmus és finanszírozás. Ford. Csikós Judit. *Fordulat*. (Új folyam.) 2008 (1):4, 65–81. (Eredeti megjelenése: 2008.); Robert Wade: Pénzügyi rezsimváltás? Ford. Zágony Rita. *Fordulat*. (Új folyam.) 2008 (1):4, 36–53. (Eredeti megjelenése: 2008.)

23 Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver: Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies*. 2001 (27):5, 257–279., különösen 262–268.

24 Arrighi: *The Long Twentieth Century...* Id. kiad.; Hyman P. Minsky: Hosszú hullámok a pénzügyi kapcsolatokban: pénzügyi tényezők a súlyosabb válságokban. Ford. Miksey Álmos. *Fordulat*, (Új folyam.) 2008 (1):4, 10–25. (Eredeti megjelenése: 1964.)

25 Giovanni Arrighi – Jessica Drangel: The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review (Fernand Braudel Center)*. 1986 (10):1, 9–74; Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának

2008 utáni vizsgálatai nemcsak azt a tézist igazolták, hogy a neoliberais fordulat óta növekszenek a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, hanem azt is, hogy a 2008-as válság óta különösen nagy lendületet kapott az egyes (nemzet)állami keretek között értelmezett társadalmak belső egyenlőtlenségeinek növekedése.²⁶ A második világháborút követő „harminc dicsőséges év” egyenlősítő politikái után, a neoliberais hegemonia korszakában – hozzávetőlegesen 1980 és 2008 között – az egyenlőtlenségek újra elszabadultak.²⁷

Demokrácia, egyenlőtlenség, újraelosztás

„A parlamentáris demokrácia sohasem talált otthonra a félperiférián” – írta 1990-ben Giovanni Arrighi.²⁸ Állításában globális történeti tapasztalatokat összegez, melyek szerint a parlamentáris demokrácia minősége és stabilitása a politikai-közjogi intézményrendszeren túl attól is függ, hogy a tőkés világgazdaság rendszerében milyen pozíciót foglal el az a (nemzet)állam, amely parlamentáris demokrácia kiépítésével kísérletezik. Stabil parlamentáris demokráciához centrumpozíció szükséges, vagyis globális mércével mérve csak a viszonylag gazdag államok viszonylag gazdag állampolgárai képesek viszonylag integrált politikai közösségeket alkotni. A centrumpozíció, a kedvező helyzet a tőkés világgazdaság szerkezetében azonban önmagában még nem elegendő. A stabil parlamentáris demokráciához szükség van arra is, hogy az adott állam polgárai képzetek és politikailag aktívak legyenek.

Itt azonban nem pusztán arról a közhelyről van szó, hogy a demokrácia feltétele a mélyre ható polgárosodás, a széles középosztály és az erős civil társadalom. Sokkal inkább arról, hogy mélyre ható

megújítása. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 2014 (26):103, 159–192. (Eredeti megjelenése: 1990.); Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver – Benjamin D. Brewer: Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. Ford. Kiss Nóra. In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2011, 151–183. (Eredeti megjelenése: 2003.)

26 Branko Milanović: *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard University Press, Cambridge, 2016.; Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna. Kossuth Kiadó, Bp., 2015. (Eredeti megjelenése: 2013.)

27 Göran Therborn: *The Killing Fields of Inequality*. Polity Press, Cambridge, 2013.

28 Arrighi: *A fejlődés illúziója*. Id. kiad., 174.

polgárosodás, széles középosztály és erős civil társadalom mindeddig csak a tőkés világgazdaság centrumtértségiben jött létre. A populizmus 2008 utáni új hulláma ezen felül azt mutatja meg számunkra, hogy a centrumpozíció önmagában csak szükséges, de nem elégséges feltétele a parlamentáris demokraciának. A parlamentáris demokrácia kiépítéséhez és stabilizálásához az egyenlőtlenségeket is féken kell tartani: nagyfokú állami újraelosztás, társadalmi igazságosságra törekvő jóléti redistribúció is szükséges hozzá. Márpedig a neoliberais fordulat a centrumtérstégeben éppen ezt, a társadalmi igazságosságra törekvő jóléti redistribúciót gyengítette meg, s ezzel éppen a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek széthúzódasát idézte elő. A neoliberais intézkedések mára ott is meggyengítették az integrált politikai közösségeket, ahol azok addig egyáltalán létrejöttek.

Populizmus – a demokrácia kísértete

A második világháború után a jóléti újraelosztás mellett elkötelezett, egyenlőségelvű baloldali, illetve szociáldemokrata pártok a neoliberais fordulat nyomán számos országban feladták vagy elveszítették korábbi baloldali kontúrjaikat és egyenlőségelvű osztálypolitikájukat, hogy helyette a jogegyenlőség és az identitáspolitikai egyenlőség elveit képviselve neoliberaisálódjanak. Az angolszász centrumországokra vonatkozóan mindezt remekül illusztrálja a Demokrata Párt neoliberaisálódása Ronald Reagan és George Bush regnálása után Bill és Hillary Clinton alatt az Egyesült Államokban. Nagyon hasonló átalakulás zajlott le a brit Munkáspártban is Margaret Thatcher és John Major regnálása után: Tony Blair (és Anthony Giddens) *New Labourje* és *Third Waye* ugyanúgy a szociáldemokrácia neoliberaisált változatát szülte meg, mint ezt másolva a kétezres évek Magyarországon Gyurcsány Ferenc (és Dessewffy Tibor) harmadik útról alkotott víziója a szociáldemokrácia megújításáról.

Az egyenlőségelvű osztálypolitika, valamint az egyenlőtlenségeket féken tartó jóléti újraelosztás képviseletének feladásával az egykori baloldal éppen baloldaliságát adta fel. Az átalakulások vesztesei, a növekvő egyenlőtlenségek kárvallottjai a baloldaltól magukra hagyva mindinkább politikai képviselet és politikai otthon nélkül maradtak. És miközben neoliberais erők a politizálást is szakértők által menedzselte ügymenetté alakították, ideológiamentessé, technikaivá és mediatisztálttá, egyszersmind kiüresítették a demokratikus érdekképviselet

intézményrendszerét is.²⁹ A neoliberális hegemonia 2008 utáni megropppanása erre válaszul hozta el a populizmus rendkívül ambivalens új hullámát, amelyben egyszerre van jelen a demokratikus politika újraelkotásának esélye (fokozott jóléti redisztribúciót, egyenlőségelvű osztálypolitikát ígérve), és a neoliberalizmussal kiegyező tekintélyelvű rezsimiek kiépülésének veszélye (ezek tovább fokozzák az osztálypolarizációt, tagadják az egyenlőség eszméjét és a jóléti újraelosztás még megmaradt formáit is leépítik).

A populizmus új hulláma az elmúlt bő évtizedben látszólag tehát sikerrel lázad a neoliberális hegemonia ellen. A maguknak az elnyomott nép vagy nemzet nevében hatalmat és szót követelő populista pártok és mozgalmak között egyaránt találunk baloldali és jobboldali szereplőket: a jóléti újraelosztás és az egyenlősítő osztálypolitika szószólóit és annak ellenségeit is. Kevés közös jellemzőjük egyike, hogy a neoliberális hegemonia korszakának uralkodó elitjét és ideológiáját támadják az általuk elnyomott népre vagy nemzetre hivatkozva. Ami viszont a politika tartalmát illeti, a populizmus 2008 utáni új hullámára vonatkozóan már sokkal nehezebb lenne átfogó meghatározást találni. Szakpolitikáikat vagy ideológiájukat tekintve nem sok közös pontot találnánk Orbán Viktor és Alexis Tsipras, Matteo Salvini és Pablo Iglesias, Donald Trump és Jeremy Corbyn, Nigel Farage és Jean-Luc Mélenchon, Marine Le Pen és Bernie Sanders között, noha valamennyiüket a populista újhullám kulcsszereplőinek tekinthetjük. A populizmus így tulajdonképpen meglehetősen különböző politikai kezdeményezések átfogó megnevezése. Sokféleségüket jól jellemzi, hogy miközben retorikailag és ideológiailag valamennyien szembehelyezkednek a kozmopolita, (neo)liberális, technokrata elitekkel, politikai gyakorlatukban a jobboldali populisták számos neoliberális társadalom- és gazdaságpolitikai intézkedést is elvesznek tőlük.

A tőkés világgazdaság formáját öltő modern világrendszer a globális tőkefelhalmozás negyedik ciklusában, az Egyesült Államok hegemoniájának válságokkal teli hanyatlási periódusában a populizmus új hullámát akkor érthetjük meg a legjobban, ha a neoliberális globalizációval, a neoliberális hegemoniával szembeni tiltakozás megnyilvánulásaként értelmezzük. Halála után a demokrácia kísértetként, populizmusként tér vissza, hogy bosszút álljon neoliberális gyilkosán.

29 Csigó Péter: Mediatizált politika és kollektív spekuláció. *Replika*, 2015 (26):95, 59–78.

„Kísértet járja be Európát”, avagy a populizmus diszkurzív kalandjai

A társadalompolitikai valóság kísértetének, mint a kísérteteknek általában, két szubsztanciális tulajdonsága van: egyrészt megtöri a fennálló, az aktuálisan létező (vagy akár a lét) abszolút jellegének illúzióját; másrészt, minthogy tagadásként vagy hiányként jelenik meg számunkra, nem lehet bizonyosságunk természetét illetően. A mostanság a társadalomtudományos szférán belül és a közéleti szóhasználatban is kiemelkedően népszerű populizmus „kísértet” jellege legfőbb teoretikusai, váteszei és méltatói számára is elfogadott. Azt is figyelembe kell vennünk azonban, hogy a társadalom-politikai térben megjelenő kísértetek – és ezt 1848 óta tudjuk – mindig politikai szeleken érkeznek, maguk is átpolitizáltak. A populizmus politikai beágyazottságát tehát a tudományos diskurzus áttekintése kapcsán is fontos szem előtt tartani.

A szakirodalmi áttekintés és a kapcsolódó publicisztikák tanulsága, hogy a populizmus tárgyalása és szóhasználata körüli visszásságok egyik alapvető oka a meghatározás homályossága és heterogenitása. 2018-ban hasonló definíciós problémákkal találjuk szemben magunkat, mint Ernesto Laclau a 2005-ben megjelent *A populista ész* c. könyve elején, ami elsősre azért meglepő, mert Laclau nem csak definíciót, de egy komplex elméleti keretet is kidolgozott a populizmus mint a politikai elemzés kategóriája és mint politikai logika kapcsán. Az a tényező, amely a populizmusról való beszédmódot újra a fogalmi tisztázatlanság állapotába taszítja, feltételezésünk szerint nem annyira elméleti jellegű, inkább a társadalmi realitásból fakad: vagyis, hogy a populizmus a politikai valóságunk eleme, jelölője lett. A populizmus tehát már nemcsak az elemzés kategóriájaként adódik, hanem annak tárgyaként is. A „populizmus” kifejezés különböző diskurzusokban különböző jelentéssel mintegy lebegő jelölőként (*floating signifier*) azonosítható, más tartalommal rendelkezik a neoliberais, a jobboldali és a baloldali diskurzusokban.

A szerző a Pécsi Tudományegyetem gyakorlóiskolájának etikanára. E-mail: soos4kinga@gmail.com.

A tanulmányban először a populizmus tudományos diskurzuson belüli helyét próbáljuk meg beazonosítani, majd kísérletet teszünk a populizmusnak mint jelölőnek az azonosítására az előbb felsorolt különböző politikai diskurzusokban azon kérdések mentén, hogy mit jelöl a „populizmus”, hogyan artikulálódik, milyen kontextusa van, hogyan kapcsolódik más diskurzusokhoz. A populizmus mint fogalom használatát a populizmus mint politikai logika vizsgálati módszerének, vagyis a diskurzusanalízis segítségével igyekszünk eljutni a populizmus kísértetének kritikai olvasatához.

A populizmus kísértete

A populizmus „kísérteties” jellege tulajdonképpen már egy toposz a populizmust tárgyaló tudományos diskurzuson belül. A képzettársítás forrása a modern populizmus meghatározásának első kísérletét jelentő, Ghița Ionescu és Ernest Gellner szerkesztésében, 1969-ben megjelent *Populism: Its Meaning and National Characteristics* c. gyűjteményes kötet. Ionescu és Gellner bevezetőjének első mondata: „Kísértet járja be a világot, a populizmus kísértete.”¹

A Kommunista Kiáltvány híres kísértetének megidézése ebben az esetben a populizmus baljósságát hivatott jelezni, hisz mind a szerkesztők, mind a kötet szerzőinek nagy része az alapvetően liberális elköteleződésű London School of Economics intellektuális köréhez tartoztak.² Eszerint a populizmus úgy tűnik föl az újonnan alakuló államok és kormányok számára, és válik egyre népszerűbbé köztük, mint a nyugati demokrácia és a liberális rend, valamint a szovjet típusú kommunizmus alternatívája. A Marx–Engels-parafraízis jellegzetessége továbbá, hogy pontatlan, a Kiáltványban szereplő Európa, itt a világra cserélődik, ez egyszerre tágítja az értelmezés keretét és szűkíti abban az értelemben, hogy a liberális Nyugat-Európa kikerül a populizmus jelenségének tárgyalási köréből. A populizmus meghatározását segítő esettanulmányok – az Észak-Amerikai kereskedő farmerek érdekcsoportját megcélzó XIX. századi

1 „A spectre is haunting the world – populism.” Ghița Ionescu – Ernest Gellner (eds.): *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. The Macmillan Company, USA, 1969, 1.

2 Feltehetően maga a kötet is egy, a London School of Economics szervezésében 1967-ben tartott, a populizmus meghatározását célul kitűző konferencia eredményeként jött létre.

populizmus, a Latin-Amerikában működő nem osztályalapú, a fennálló ideológiával szembehelyezkedő különböző XX. század eleji populista mozgalmak, az orosz narodnyik mozgalom, a Kelet-Európát érintő paraszti, fasiszta és kommunista populizmusok, az afrikai kapitalizmus- és osztályellenes populista ideológiák leírására korlátozódnak. A populizmus meghatározásának e XX. századi kísérlete rávilágít a fogalom használatának diverzitására, a definiálás problematikusságára. Ugyanakkor bizonyos alapvető jellegzetességek körvonalazódnak: a populista politika bázisát jelentő tömeg/nép nem osztályalapon határozódik meg – ugyanakkor általában a földművelő paraszti réteg áll a középpontban –, hanem valamiféle ellenállásban az uralkodó elittel szemben, továbbá a XX. századi populista politikai mozgalmak kritikusak (ha nem épp elutasítóak) a kapitalizmussal szemben, zömében szocialista elképzeléseket hirdetnek.

A populizmus jelenségének kísérteties jellegére újabban Benjamín Arditi 2004-es *Populism as a Spectre of Democracy: A Response to Canovan* c. cikke mutat rá. Arditi a demokrácia és a populizmus kapcsolatát vizsgálva elfogadja Margaret Canovan³ nézetét, miszerint a populizmus alapvetően demokratikus, és megjelenésével a megújult vagy megújított demokrácia ígérését helyezi kilátásba, amikor a demokratikus intézményrendszer nehézségei – mint a képviselőlet korlátai vagy az embereket elidegenítő bürokrácia – akuttá válnak. Arditi továbbgondolja Canovan metaforáját, miszerint a populizmus a demokrácia árnyéka, vagyis a demokratikus működéssel járó lehetőség, szerinte ugyanis „helyesebb a populizmusra a demokrácia kísértetére hivatkozni, mint az árnyékára, minthogy kísértet mint referencia megidézi azt az eldöntetlenséget, amely beépült a populizmusba, minthogy ez éppúgy lehet valami, ami kíséri a demokráciát, mint valami, ami kísérti.”⁴ A demokrácia és a populizmus tehát tisztázatlan viszonyuk ellenére is elválaszthatatlanok egymástól.

Ezt a gondolatmenetet folytatva lép tovább Daniele Albertazzi és Duncan McDonnell a XXI. századi populizmus mint a nyugat-európai demokrácia kísértetének tárgyalására.⁵ Albertazzi és McDonnell álláspontja szerint a teoretikusok eddig főleg a Nyugat-Európán kívüli populizmust

3 Fontos megjegyezni, hogy Margaret Canovan 1981-es *Populism* c. monográfiája az első igazi kísérlet a populizmus fogalmának egységesítésére.

4 Benjamín Arditi: *Populism as a Spectre of Democracy. A Response to Canovan. Political Studies*, 2004 (52), 141. (A szerző fordítása.)

5 Daniele Albertazzi – Duncan McDonnell: Introduction: The Sceptre and the Spectre. In Daniele Albertazzi – Duncan McDonnell (eds.): *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*. Palgrave Macmillan, New York, 2008.

kutatták, jóllehet a kilencvenes évek végétől és a kétezres évek elejétől a populista előretörés fő terepe Nyugat-Európa (gondoljunk csak Franciaországra vagy Olaszországra). Ebben a kontextusban a populizmusra mint a hagyományos demokratikus pártok elégtelen működésére és a globalizált kapitalizmussal járó neoliberális rendszerekben felmerülő problémákra adott válaszreakcióra tekinthetünk. A képviseleti rendszerben való csalódás és a politikusokat övező bizalmatlanság Európa-szerte a választópolgárok apolitizálódásához, sőt sok esetben politikaellenességhez vezetett. Albertazzi és McDonnell szerint a populista mozgalmak a szuverén nép kísértetét idézik meg, azzal az ígérettel, hogy az általuk képviselt „tisztá” demokráciában a népszuverenitás feltámad, a populizmus szerintük egy emancipációs ígéret, amely kilátásba helyezi az erényes és egységes nép felszabadítását az elit és a veszélyt jelentő „mások” csoportjának uralma alól. A populizmus kísértete tehát metaforikusan úgy képzelhető el, mint amely előállt, hogy átvegye a jogart.

Mint láthatjuk, a populizmus kísértete a hasonlattól a metaforáig vezető útja során egy, a fennálló rendszerre veszélyt jelentő alternatívától a demokrácia egy sajátos mellékhatásáig több jelentést vett fel, ugyanakkor mégis üres maradt: vagyis nagyon sok mindent jelent, mégsem állítható róla semmi definícióértékű.

Diskurzusanalízis – a populizmus módszertana a Populizmusra alkalmazva

Minthogy a következőkben Ernesto Laclau-nak, a populizmus talán legnagyobb teoretikusának elméleti keretét és vizsgálati módszerét fogjuk a populista politikai jelenségre alkalmazni – a tisztánlátás érdekében – el kell különítenünk a Populizmusnak,⁶ mint a politikai elemzés kategóriájának fogalmát a *Realpolitik* területén működő, meghatározott politikai gyakorlatot jelölő populizmus fogalmától.

Amikor a laclau-i értelemben vett Populizmus későbbi teoretikus alapját adó elképzelések elméleti rendszerként először összeálltak, akkor még a projekt a diskurzusanalízis egy sajátos ágának volt tekinthető. Ernesto Laclau és Chantal Mouffe az Essex Iskola keretei között dolgozta ki a hegemonia

6 A nagy kezdőbetűs Populizmus ugyan az angolszász irodalomban a XIX. századi amerikai agrárpopulizmus bevett elnevezése, de a XIX. századi populizmusfogalmak zavaró sokszínűsége indokolja a jelölő újrahaznosítását.

fogalma köré fölépített posztmarxista és posztstrukturalista elméleti és módszertani csomagot, amelynek foglalata az 1985-ös *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* c. kötetük. A szerzőpáros a diskurzusok elméletét a politikai elméletalkotás terepének tekintette. A diszkurzív nézőpont legalapvetőbb filozófiai premisszája, hogy a társadalmi valóságot (identitásokat és viszonyokat) a nyelv konstruálja, a diskurzusok olyan társadalmi cselekvések, amelyek jelentéseken keresztül hozzák létre az objektíven adotttnak vélt valóságot. A diskurzusok sajátja, hogy egymásból alakulva folyamatos konfliktusban léteznek, ún. diszkurzív harcban állnak, amelyek célja, hogy – átmenetileg ugyan – az egyik diskurzus sikeresen rögzítse a jelentéseket, vagyis a hozzá tartozó állítások a köztudatban igazként jelenjenek meg. A jelentéseknek ezt az átmeneti kisajátítását nevezte Laclau és Mouffe hegemoniának.

A továbbiakban le kell horgonyoznunk néhány alapvető elméleti fogalmat, az analízis *terminus technicusait*. Laclau és Mouffe elképzelése szerint a diszkurzivitás területe magában foglal egy adott diskurzust – jelölőivel, jelentéseivel és az azok között fennálló viszonyokkal – és az összes kizárt lehetőséget is, tehát az elvetett jelölőket, jelentéseket és viszonyokat. A diszkurzív tér elemei (*elements*) azok a jelölők, amelyek ugyan jelen vannak benne, de nem reprezentálódnak a diskurzusban. Amikor egy elem bekerül a diskurzusba, mozzanattá válik (*moments*), vagyis más jelekhez való viszonyában aktualizálódik a jelentése. Az elemek közötti kapcsolatképzést artikulációnak nevezzük, az artikuláció politikai gyakorlatokon keresztül valósul meg. Laclau és Mouffe szerint minden diskurzusban vannak fontosabb jelölők, ún. mesterjelölők (*nodal points*), amelyek az artikuláció fő viszonyítási pontjai és általánosan meghatározzák a diskurzus egységét. Egy adott diskurzus vizsgálatához tehát a mesterjelölők beazonosítása elengedhetetlen, ugyanakkor legalább ilyen fontos megtalálni a diszkurzív térben prezentált lebegő jelölőket (*floating signifiers*), amelyek különösen nyitottak különböző jelentések felvételére, meghatározásuk a diszkurzív küzdelem tárgya, így a hegemon pozíció kulcsa is ezen jelölők sikeres lekötése. Diszkurzív megközelítésben a politikai szubjektum és maga az identitás is a jelentések szövevényéből létrejövő társadalmi valóságban adott. Az identitás a diskurzuson belül a különbség (individuális társadalmi identitás) és az egyenértékűség (kollektív politikai identitás) logikáinak megfelelően alakul.

A hegemon pozícióba kerülő diskurzusnak a partikuláris jelentések (pl. demokrácia) meghatározása, és az ezekhez kapcsolódó identitás létrehozása mellett szükségszerű kijelölnie egy horizontot, a társadalom vágyott totalitásának ígéretét, amely kijelöli az értelmezhetőség határait, válaszul szolgál az összes felmerülő társadalmi igényre, és legitimálja a diskurzus mozzanatait (pl. liberalizmus és általában az ideológiák). Ezt nevezi Laclau és Mouffe társadalmi képzetnek.

Laclau 2005-ben rendeli a politikai elemzés fentebb leírt módjához a Populizmust mint kategóriát, tulajdonképpen a politikai működés szinonimájaként; ezzel együtt továbbfejleszti az analitikus keretet: bevezeti az üres jelölő fogalmát, és nagyobb hangsúlyt fektet a népi/politikai identitás kialakításának mozzanatára. A meghatározások dzsungelébe hatolva Laclau elveti a Populizmus mozgalomként vagy ideológiaként⁷ való értelmezését, és inkább a populistaként jellemzett politikai gyakorlatokra fókuszál. A fókusz ezen változtatásával, az inherens deduktív fordulatnak köszönhetően, egyrészt kezelhetővé válik a Populizmus jelenségének szét-tartó sokszínűsége, másrészt a szerző fontos ontológiai elköteleződést tesz, miszerint a politikai gyakorlat nem a társadalmi cselekvő kifejezőmódja, hanem inkább konstituálója, ennek megfelelően a Populizmus nem egy ontikus, hanem egy ontologikus kategória. Hogyan tekinthetünk ennek tükrében a Populizmusra? Egyfajta logikaként, a társadalmi csoportok kialakításának (artikulációjának) logikájaként. Ezen logika mentén válik lehetségessé egy adott közösség egésze (nevezzük társadalomnak), az azon belül működő társadalmi cselekvők és a hozzájuk kapcsolódó különböző politikai akaratok, elképzelések közti szakadék és aszimmetria feloldása.

Laclau az elemzés legkisebb egységét a társadalmi igénnyel (*demand*) azonosítja. Ezek az igények tulajdonképpen a társadalom különböző szintjein megjelenő, nem beteljesített lehetőségek. Az igények mentén a társadalmat rendszerező logikának két – a diszkurzív elméletből átörökölt – aspektusa különböztethető meg, (1) a különbségi logika, amely feltételezi, hogy minden legitim társadalmi igény individuálisan, felmerülésének sajátosságában, adminisztratív módon kielégíthető; valamint (2) az egyenértékűségi logika, amely az individuális igényeket egységben, egy szélesebb körű társadalmi jelenségre adott válaszként, totalizáló módon kezeli. Ez utóbbi artikulációs logika a Populizmus logikája.

Ahhoz, hogy a társadalmi igények egyenértékűségi láncban kapcsolódjanak össze, szükséges egy magasabb szinten meghatározott választóvonal, egy szembenállás, amely nem más, mint a fennálló renddel, a mindenkori hatalommal szembeni ellenállás. Az egyenértékűségi logika mindig a diszkurzív térben (a kifejezés relációs komplexumában) működik, méghozzá úgy, hogy abban tendenciózusan üres jelölőket (*empty signifiers*) hoz létre. Az üres jelölők jelentések és relációk egész csokrát

7 Érdekes, hogy itt Laclau az ideológia hagyományos marxista fogalmára gondol, saját elképzelésében az ideológia a társadalom kiküszöbölhetetlen dimenziója, amely arra a hitre épül, hogy létezik egy olyan társadalmi berendezkedés, ami egyszerre hozza el a közösség zártságát és átjárhatóságát. Minden esetben ideológiával állunk tehát szemben, amikor egy partikuláris tartalom többnek mutatja magát, mint ami. Ez a definíció teljesen kompatibilisnek tűnik a populizmussal. Vö. Ernesto Laclau: *The Rhetorical Foundations of Society*. Verso, 2014, 14.

hordozzák magukban potencialitásként úgy, hogy tulajdonképpen nincs partikuláris jelentésük. A diszkurzív működés szempontjából ez az üresség és a diskurzusanalitikai keretben meghatározott szabad jelölők által képviselt meghatározatlanság egyazon jelenség két aspektusa.⁸ A közösségen belüli határvonal meghatározása, az egyes oldalakat szervező üres jelölők, a nép versus hatalom dichotómiához tartozó identitások sohasem kötöttek, folyamatos újradefiniálások tárgyát képezik. Az üres jelölőkkel ugyanaz a helyzet, mint a szabad jelölőkkel: a jelentésük átmeneti aktualizálódása a hegemonikus viszony felállítását jelzi.

A következő fejezetekben az itt bemutatott analitikus fogalmakat és diszkurzív viszonyokat igyekezzük beazonosítani a „populizmus” jelölőt artikuláló populista diskurzusokban.

A „populizmus” a (neo)liberális diskurzusban

Minthogy a populizmust a liberális diskurzus és maguk a populista diskurzusok is a liberális demokráciával mint hatalmi berendezkedéssel kapcsolatos reaktív jelenségnek látják, így kézenfekvőnek tűnik áttekinteni a demokrácia kapcsolatát a liberalizmussal és a populizmussal. Laclau és Mouffe meggyőzően érvelnek amellett, hogy a modern demokráciáról való gondolkodás – Claude Lefort elemzése óta – egyet jelent a liberális-demokrata rendszerekről való gondolkodással.⁹ Lefort szerint a demokrácia modern formája a hatalomgyakorlás egy olyan szimbolikus keretét képviseli, amelyben a hatalom helye, a korábbi totalitárius rendszerekkel szemben, üres marad. Mouffe szerint azonban különbséget kell tennünk a demokrácia mint a népszuverenitás elvét követő hatalmi struktúra és a demokratikus uralom gyakorlásának szimbolikus kerete között. Az, hogy a liberális demokrácia a modern demokratikus berendezkedés csak egy partikuláris megvalósulása mindkét, Mouffe által megkülönböztetett demokráciaértelmezés szempontjából, egyértelmű: a hatalomgyakorlás a liberális demokráciában a népi és az állami szuverenitás eszményi egységében, a nemzeti szuverenitásban valósul meg;¹⁰ az uralom e formájához egy speciális, az alkotmányra és a hozzá kapcsolódó

8 Laclau: *The Rethorical Foundations*. Id. kiad., 15–16.

9 Laclau: *A populista ész.* Noran Libro, Bp., 2011, 187–190.

10 Losonczi Alpár értelmezi Balibart. Losonczi Alpár: Populista volt-e Arendt? *Beszélő Online*, 2007 (XII):10, október. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/populista-volt-e-arendt> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 21. 9:27)

intézményrendszerre építő liberális demokratikus keret tartozik. Ugyanakkor, mivel demokratikus működés csak demokratikus alanyok között lehetséges, amelyeknek megjelenése az egyenértékű igények horizontális illeszkedésének,¹¹ vagyis a „nép” konstruálásának függvénye, így egyértelművé válik, hogy a populizmus a demokrácia szerkezetileg adott lehetősége.

Populizmus és demokrácia kapcsolatát ugyan elismeri a liberális diskurzus, de minthogy a demokráciát mint jelölőt kisajátítja magának, hiszen erre épül a hegemoniája, így a populizmust a kezdetektől a demokrácia kísérteteként vagy patológiájaként¹² artikulálja. A liberális diskurzus intézményesült hegemoniája kizárja a fennálló renddel szembeni alternatívák lehetőségét is: az a priori feltételezett demokratikus alany nem konfrontálódik és a legkevésbé sem politikai (annak a mozgalmi, radikális értelmében).

A populizmus azonban amellett, hogy a népszuverenitást hangsúlyozza, kétségkívül antagonisztikus jellegű, tehát valamiféle jelentős ellentétet kihangsúlyozva, egy, a társadalmon belüli választóvonal mentén határozza meg a népi identitást. A populista mozgalmak a liberális demokratikus identitással szemben határozzák meg a népi identitást mint politikai szubjektumot, mivel ez előbbi nem tekinthető politikainak. Az antagonizmus, amely a populista mozgalmak egyik központi jellemzője, mintegy rákényszeríti a kizárt diskurzust is, esetünkben a liberális demokrácia diskurzusát, hogy maga is egyre inkább ezen szembenállásban határozza meg magát. Az első fogalmi zavarok a populizmussal kapcsolatban feltehetően itt kerültek a képbe, ugyanis a liberális demokratikus rend, illetve a hozzátartozó társadalmi szubjektumok szempontjából értelmezhetetlen a fennálló rendszer által kielégítetlenül hagyott társadalmi érdekekben rejlő politikai potenciál, és a nép (újra)politizálódásának ideológiai szempontból változatos alternatívái. A populista jegyeket mutató különböző mozgalmakra tehát egyöntetűen a populizmus nevet sütik rá, amely így tulajdonképpen szabad jelölővé válik, vagyis jelentések és tartalmak sokasága rendelhető hozzá: '68 után egy konzervatív utópisztikus ideológia, esetleg a parasztság igényeire választ kínáló szocialista mozgalmak, majd a 2000-es évektől a szélsőjobboldali (fasiszta) ideológia. Így lesz a populizmusból egy olyan jelölő, amely a diszkurzív térben a liberalizmus jelölő mellé kerül úgy, hogy szemantikai szinten mindazokat a jelentéseket, amelyek a liberalizmus sajátjai, csupán ráaggatják a populizmusra, minden egységes artikuláció nélkül (ti. hogy az

11 Laclau: *A populista ész.* Id. kiad., 195.

12 Antal Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán.* Napvilág Kiadó, 2017, 126–129.

egy meghatározott ideológia, vagy egy a fennálló rendszerrel szembeni morális attitűd).

A populizmus legáltalánosabban elfogadott jelentése a liberális diskurzusban a szélsőjobboldali „nemzeti” politika, amely a liberális intézményrendszer legfontosabb és legveszélyesebb kihívása. A populizmus ebben az értelemben ugyan azt az üzenetet közvetíti, hogy a nép nevében szól, jóllehet első lépésben megosztja a népet (mint állampolgárok összességét) egy „Mi” vagyis egy etnikailag, társadalmilag és kulturálisan meghatározott túlidealizált közösség és az „Ők vagyis a „nép” egységét, értékeit és sikerességét fenyegető (nemzeti és nemzetközi) elemek összességének szembenállásával. Ez a szembenállás nem annyira antagonisztikus, mint inkább bellicista, hisz háborús retorikával felszított harag és gyűlölet konstituálja az összetartozás érzését, a közösségi identitást. Az elit, vagyis az üzletemberek és értelmiségiek, valamint a bevándorlók és a más kulturális közegekből érkező állampolgárok kerülnek a gyűlöletkeltés fókuszába. A populizmus „nemzeti” karaktere tehát valójában inherens xenofóbiát és antidemokratikus mozzanatokat takar. E jellemzőkből adódik, hogy a populizmus fellép a globális tendenciák és a nyílt társadalom elképzelése ellen, és alapvetően szkeptikus és elutasító az Európai Unióval mint a liberális intézményrendszer szupranacionális megvalósulásával szemben.¹³

A populizmus tehát nem alternatívaként tűnik föl, hanem a demokratikus rend (neo)liberális hagyományához társított értékeinek (mint a szabadság, azaz az egyéni szabadság tiszteletben tartása; az egyenlőség, azaz a törvény uralma; és a testvériség, azaz az emberi jogok védelme) tagadásaként. Az egyetemes emberi értékek védelmezőjeként a liberális diskurzus nem politikai, hanem sokkal inkább morális értelemben konfrontálódik: a populizmus a diszkurzív térben az erkölcsi elmarasztalás karanténjába kerül. A populista diskurzushoz tartozó identitások tekintetében is kíméletlenül elmarasztaló a liberális diskurzus: a populista politikusok a liberális politika keretei közül kiszorult agitátorok, akik ígéretesekkel és hazugságokkal teli demagógiával tévesztik meg az egyszerű tömeget.

A „populizmus” jelölő jelentésváltozatait a liberális diskurzusban, azon belül kifejezetten a nyugat-európai liberális diskurzusban egyrészt – ami a tudományos használatát illeti – az első fejezetben tárgyalt kísértet metafora mutatja be, másrészt, a jelen a fejezetben tárgyalt kvázi-politikai

13 Az ebben az értelemben használt populizmus összefoglalóját nyújtják David Frum nyilatkozatai a *Munk Debates* által rendezett vita során. *Munk Debate: The Rise of Populism*. 2018. 11. 02. Elérhető: <https://www.munkdebates.com/The-Debates/The-Rise-of-Populism> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 21. 10:15).

szférában, a morálisan elítélendő, negatív értelmű szélsőjobboldali ideológiai tartalmak jelenítik meg.

A „populizmus” a jobboldali diskurzusban – nacionalizmus újratöltve

Jóllehet a populizmus és a jobboldal kapcsolata szinte magától értetődőnek tűnik, és léteznek magukat populistának kikiáltó jobboldali politikai diskurzusok is, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a jobboldali populizmus eredetileg sem diszkurzív, sem elméleti szinten nem a jobboldal terméke. A neoliberais és egyes baloldali diskurzusoknak köszönhetően a hidegháborús időszakot követően mind Európában, mind Amerikában az egyre jelentősebb szélsőjobboldali politikai mozgalmakat és pártokat általában „populistaként” azonosították. Ennek az azonosításnak az alapja az általánosan elfogadott feltételezés, miszerint a Populizmus politikai logikájának jellemzője, hogy a népet mint kollektív (nemzeti vagy faji) identitást valamilyen mi-ők szembenállás révén alkotja meg. Chantal Mouffe, eggyel továbblépve, a jobboldali populizmust a neoliberais diskurzus hegemoniájának és az ez által megteremtett politikán túli konszenzusnak (*post-political consensus*) a következményeként gondolja el. Ez a konszenzus egy olyan állapotot jelent, amelyből hiányzik a társadalmon belül széles skálán mozgó politikai érzelmek és alternatívák valódi demokratikus megvitatása: „Több országban ez a demokratikus deficit járult hozzá a magukat a nép képviselőinek és a politikai elit által bitorolt jogaik védelmezőinek kikiáltó jobboldali populista pártok kialakulásához.”¹⁴

A „populizmus” fogalmának útja a jobboldali politikai diskurzusba a diszkurzív eljárások működésének, valamint a politikaelméleti és -történeti diskurzus és a *Realpolitik* sajátos összekapcsolódásának talán legjobb példája. A „populizmus” fogalomhasználatának fejlődését és jobboldali jelölővé válását Anton Jäger *The Myth of „Populism” c. Jacobin*-cikkében mutatja be lépésről lépésre.¹⁵ Jäger különbséget tesz a

14 Chantal Mouffe: The 'End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism. In Francisco Panizza: *Populism and the Mirror of Democracy*. Verso, 2005, 53. (A szerző fordítása.)

15 Vö. Anton Jäger: The Myth of „Populism” *Jacobin* 2018. 03. 01. <https://www.jacobinmag.com/2018/01/populism-douglas-hofstadter-donald-trump-democracy> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 24. 18:10).

populizmus európai és amerikai fogalma között, míg az előbbi szerinte szinte kizárólagosan negatív konnotációt hordoz, addig az utóbbinak kettős referenciakerete van: egy semleges és egy negatív. Ennek a kettős-ségnek az oka, hogy a Populizmus – nagy kezdőbetűvel, a XIX. század végi, főleg agrárszocialista jegyeket mutató amerikai agrárpopulizmust jelölve – az amerikai történetírás egyik legnagyobb szakmai vitájának gyújtópontjába került. Míg Richard Hofstadter és köre a Populizmust proto-totalitáriánusnak és rasszistának, lényegében szélsőséges jobboldali elhajlásnak bélyegezte, addig a progresszív történetírók a jeffersoni hagyomány utolsó képviselőjét, a marxista amerikai történetírók a radikális politika lehetőségét látták benne. A történettudományban ugyan megkérdőjeleződtek Hofstadter elképzelései, de az 1960-as évek modernizációs elméleteibe – ugyancsak Hofstadter körének¹⁶ köszönhetően – Latin-Amerika, Kelet-Ázsia és Afrika alternatív modernizációs folyamatainak jellemzése kapcsán a „populizmus” kifejezés az „illiberális demokrácia”¹⁷ szinonimájaként vonult be.

Pierre-André Taguieff 1984-es *La rhétorique du national-populisme* c. szövegében – Hofstadter és köre definíciója alapján – vezeti be a „nemzeti populizmus” fogalmát a francia szélsőjobboldali, bevándorlásellenes Nemzeti Front (*Front National*) politikájának jellemzésére. Ez tulajdonképpen az a mozzanat, amikor a „populizmus” fogalma egyértelműen eltolódik a jobboldali irányba az európai tudományos diskurzuson belül.

A francia sajtóban is egyre fölkapottabb populizmus az 1990-es években billogként égett rá a francia nemzeti identitást radikalizáló Nemzeti Frontra. Válaszul Jean-Marie Le Pen egy egyszerű retorikai fogással artikulálta, a jobboldali diskurzus elemévé tette a populizmust: egy interjúban kijelentette, hogy amennyiben populista az, aki meghallgatja a nép hangját, annyiban ő biztosan populista. A Taguieff által pejoratív érelemben használt nemzeti populizmus hamar a Nemzeti Front dicsőséges jelszavává lett. A „populizmus” fogalma tehát semleges (vagy azzá magyarázható) jellegzetességét megtartva előjelet váltott a jobboldali diskurzusban: populistának lenni annyi, mint a nép akaratát képviselni a liberális rendszerrel és az általa kitermelt elittel szemben.

A populizmus diszkurzív meghódítása tekintetében Le Penhez hasonlóan járt el Orbán Viktor is, aki egy 2015-ös, a *Politícónak* adott interjúban arra a felvetésre, hogy sokan populistának tartják, a következőt válaszolta: „Mert az vagyok. A probléma az, hogy sokan nem tudják, hogy ez mit jelent. A magyar fülek számára nem hangzik rosszul.

16 Seymour Martin Lipset, Daniel Bell, Edward Shils.

17 Az illiberális demokrácia jelentése itt: kiépült jogrendszer nélküli demokrácia.

Populistának lenni annyit tesz, hogy a népet szolgálod. Ez pozitív.”¹⁸ Orbán ugyan magyar nyelven nem hivatkozik magára populistaként, de az európai jobboldali populista diskurzusokhoz csatlakozva, egy artikulációs húzással pozitív jelentéssel tölti fel a populizmust. A Fidesz nemzeti diskurzusa valójában implicit módon populista: a „migránsokkal” és „Brüsszellel” kapcsolatos antagonizmusban felfedezhető a Populizmus egyenértékűségi logikája, továbbá az önmeghatározás központi mozzanata az „illiberális demokrácia.” Az illiberális demokrácia – azon túl, hogy megidézi a már említett hofstadteri referenciát – a Fidesz hegemon diskurzusában társadalmi képzetként képviseli azt a horizontot, amelyen belül a jelentések és identitások meghatározódnak: az ígélet egy, a (neo) liberális rendszer hibáit és problémáit kiküszöbölő, a népszuverenitásra építő nemzeti demokratikus rend.

A jobboldali diskurzusok közül kiemelkedik egy, amely a populizmust a saját körébe utalja, saját mozzanataként definiálja újra: Steve Bannon populizmusa. A Trump-adminisztráció korábbi főtanácsadója és vezető stratégája az amerikai intézményes politika világában ugyan perifériára szorult, de szerepét a jobboldali populizmus artikulálásában a brüsszeli székhelyű, általa alapított A Mozgalom (*The Movement*) elnevezésű szervezet is jelzi.¹⁹ A 2018. november 2-án a Munka debate szervezésében David Frummal folytatott közéleti vita vizsgálatra érdemes összefoglalóját nyújtja Bannon populizmusának. A vitaindító kérdések azt pedzegetik, hogy a hosszú ideje meghatározó liberális értékeket visszaszorítva, vajon a populizmus lesz-e a nyugati politika jövője? (Az tehát fel sem merül, hogy esetleg a populizmus összeegyeztethető lenne a liberalizmussal vagy annak értékeivel.) A populizmus előretörésének okát Bannon a közgazdaság szintjén határozza meg: szerinte a 2008-as válság tapasztalatai és a következő begyűrűző pénzügyi összeomlás előszele ébresztette öntudatra a politikai szférában alulreprezentált középosztályt és munkásosztályt (a bázist jelentő „Mi”) a gazdasági mechanizmusok mögött álló elittel (az ellenséges „Ők”) szemben. Egyértelműen megtörténik a diskurzust meghatározó szembenállás frontvonalának

18 A nyilatkozat angol nyelven jelent meg, forrása: 'All the terrorists are migrants' Matthew Kaminski interjúja a *Politicon*, 2015. 11.23.

19 A Mozgalom célja egy nemzetközi populista kapcsolatháló kiépítése, valamint az európai szélsőjobboldal támogatása volt a 2019-es Európa Parlamenti választások előtt. Ugyan nem sok európai jobboldali párt vállalta hivatalosan a közöséget a szervezettel, de európai körútja során Bannon kapcsolatba lépett az összes jelentősebb szélsőjobboldali párttal. Lásd: Nico Hines: Inside Bannon's Plan to Hijack Europe for the Far-Right. *Daily Beast*, 2018. 07. 20. Elérhető: <https://www.thedailybeast.com/inside-bannons-plan-to-hijack-europe-for-the-far-right> (Letöltés dátuma: 2019. 03. 27. 20:47)

meghúzása: a gazdasági szempontból kiszolgáltatott, politikai érzelmeit tekintve frusztrált „kis emberek” egyenértékűségi logika mentén történő mobilizálása az egyéni érvényesülési nehézségekért és az ország aggasztó helyzetéért felelőssé tehető hatalmi elit ellenében. A „populizmus”, az „új politikai forradalom” üres jelölőként jelenik meg, a hozzá kapcsolódó társadalmi képzet egy olyan, a népszuverenítésra építő demokratikus államot vizionál, amely adminisztratív terhektől mentes, minden tekintetben biztonságos, és a globalizációs tendenciák negatív hatásaitól független. Az illiberális demokrácia is előkerül a diskurzus mozzanataként, a hagyományos zsidó-keresztény értékek restaurációjának, valamint az állampolgári érték és a jólét maximalizációjának értelmében. A diskurzus mesterjelölőjeként jelenik meg a „nemzetállam,” amely egy adott ország függetlenségét és állampolgári kontrollját hangsúlyozza a hatalomgyakorlás olyan transznacionális entitásaival szemben, mint az Európai Unió vagy a NATO.

E rövid áttekintés alapján Steve Bannon diskurzusa nemcsak a jobboldali populizmus elemeinek és mozzanatainak szinte teljes katalógusát szolgáltatja – a bevándorlás és a bevándorlók jelentette veszély artikulálása nem kerül előtérbe az elemzett szövegben –, hanem azt is bizonyítja, hogy a populizmus egyes jobboldali politikai mozgalmak diszkurzív mozzanatává lett és egyre inkább meghatározza a jobboldal által konstruált társadalmi valóság kereteit.

A „populizmus” a baloldali diskurzusban

Az itt tárgyalt diskurzusok között a baloldali diskurzuson belül a legmegosztóbb a „populizmus” politikai jelensége. Az intézményesült baloldal a szavazóbázisát féltve egy újabb reakciós elemet lát a populizmusban. A marxista elmélet teoretikusai, köztük Slavoj Žižek álláspontja szerint a populizmus az intézményesített posztpolitikával járó inherens árny (kísértet?), az elutasításból és a tehetetlenségből adódó negatív jelenség.²⁰ A populisták, a marxistákkal szemben a társadalmi problémák megjelenéséért nem magát a rendszert teszik felelőssé, hanem annak bizonyos funkciót tévesztett elemeit (oligarchák); a populista mozgalmak szempontjából mobilizáló hatású 2008-as gazdasági válság például a populisták szerint egy olyan rendszerhiba, amelyet a pénztőke túlzott koncentrációja váltott ki, a marxisták szerint viszont a meghaladandó

20 Slavoj Žižek: Against the Populist Temptation, *Critical Inquiry*, 2006 (32):3, Spring, 567.

kapitalizmus inherens jelensége. Hovatovább Žižek a populizmus létjogosultságát a baloldal értelmezési kereteként is elutasítja:

„amennyiben elfogadjuk Laclau azon tézisé, hogy a populizmus egy formális politikai logika, amelyhez nem kötődik semmilyen tartalom, ez csak azzal a (többi jellegzetességéhez mérten »transzcendentális«) sajátossággal ruházta föl, hogy az antagonizmust pozitív entitássá »dologiasítja«. Ennek következtében a populizmussal *per definitionem* együtt jár az ideológiai misztifikáció minimuma, alapformája, ami miatt, – habár ez effektíve a politikai logika formális kerete vagy mátrixa, amely különböző politikai irányultságokat vehet föl (reakciós-nacionalista, progresszív-nacionalista) – minthogy maga a fogalom áthelyezi az immanens társadalmi antagonizmust [osztályharc] az egységesített nép és annak külső ellenfele antagonizmusába, magában rejt egy hosszabb távú protofasiszta tendenciát.”²¹

A populizmus tehát a baloldali diskurzusból Ernesto Laclau és Chantal Mouffe poszt-marxista kritikai diskurzusában jelenik meg „mozzanatként”, azaz a baloldali diskurzuson belül artikulált elemként. A második fejezetben bemutatott politikaelméleti keretben a populizmus nem más, mint egy diszkurzív stratégia, a politikai megnyilvánulásának szinonimája. Laclau nyomán Chantal Mouffe a neoliberais posztpolitikai valóságot elemezve arra a következtetésre jut, hogy a kurrens társadalompolitikai kontextus populistá stratégiákat követel meg, ennek megfelelően a baloldal lehetősége is egy populistá diskurzus kialakításában rejlik.

Mouffe szerint az utóbbi időben, főleg a gazdasági és migrációs válságnak köszönhetően egyre több társadalmi ellentmondás került előtérbe, és egy olyan állapot állt elő, amelyet Gramsci nyomán *interregnum*-nak nevezhetünk. Az *interregnum* a krízis egy periódusát jelöli, amely során a hegemónikus diskurzus, esetünkben a neoliberais demokrácia több eleme és viszonyrendszere is megkérdőjeleződik. Mouffe a hegemónikus viszonyok átrendeződésének ezt az időszakát nevezi *populista pillanatnak* (*populist moment*).²² Az időszakra jellemző diszkurzív harcok elsődleges terepe a demokratikus rend legközvetlenebbül adott formája, vagyis a nemzetállam, ezen a szinten kellene a jobboldali diskurzusokkal szemben egy új szótár segítségével artikulálni a társadalmi igényeket.

21 Uo., 557. Ugyan Laclau a *Critical Inquiry* következő számában részletesen reagál Žižek kritikájára, a választanulmányából igazából az derül ki, hogy a kettejük populizmus-értelmezésnek különbsége annak tudható be, hogy Žižek marxista, míg Laclau posztmarxista.

22 Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, 2018, 12.

A baloldali populizmus programja a demokrácia radikalizálása, vagyis a szabadság és egyenlőség effektív alkalmazása, az ehhez kapcsolódó stratégia a rendszer immanens kritikája mentén egy új hegemónikus rend felállítása az alkotmányos liberál-demokratikus kereten belül. Ez a baloldaliság egy új irányt jelent a szélsőséges baloldal forradalmi stratégiájával és a szocialisták steril reformizmusával szemben, úgy, hogy – a politikai gyakorlat terén a kettő jellemzőit ötvözve – leginkább egy *radikális reformizmust* képvisel.²³

A baloldali populizmus radikális reformizmusának célja az, hogy a „nép” kollektív akaratának konstruálásával a liberalizmus és a demokrácia tartalma és a közöttük fennálló viszonyrendszer úgy artikulálódjon újra, hogy a demokrácia fogalma demokratikus eszmékkel – egyenlőség, a kormányzó és a kormányzott azonossága és népszuverenitás²⁴ – töltődjék fel.²⁵ Az artikuláció szintjén Mouffe szerint ez úgy kivitelezhető, hogy a népet az oligarchiával szemben határozzuk meg, a népi identitás meghatározásakor pedig az egyenlőség és a társadalmi igazságosság elveit érvényesítjük. Az, hogy ez miért különösen fontos, akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük a populizmus bázisául szolgáló társadalmi réteget, amelyet Tallár Ferenc a prekariátussal²⁶ azonosít: ez az új „társadalmi osztály” elsősorban a rugalmas munkaviszonyok által kizsákmányolt munkavállalókból és a munkanélküliekből tevődik össze, másodsorban a globalizáció veszteseiből, vagyis mindazokból, akik a szocio-ökonómiai létbizonytalanság állapotában tengődnek és ehhez párosulva alacsony az érdekérvényesítő képességük. A baloldali populizmus feladata tehát, hogy az ellehetetlenülés érzésével járó affektusokat felszabadítsa és az egyenlőség, valamint a társadalmi igazságosság jegyében egy közös akarat formájában kristályosítsa ki, vagyis hogy a prezentáltat reprezentálttá téve véghezvigye a társadalom repolitizálásának projektjét. Mouffe elismeri, hogy ehhez a projekthez, vagyis a politikai tudat kialakításához, a diskurzus artikulálásán túl, szükség van egy olyan szimbolikus alakra vagy vezetőre, aki a diskurzus szerzőjének szerepében tűnik föl, fontos azonban, hogy a nép hangját képviselő vezetőnek vagy pártnak *primi inter pares*nek kell lennie, vagyis mellérendelő pozícióban kell maradnia az általa képviselt politikai szubjektumokkal.

23 Uo., 45.

24 Laclau Mouffe idézete nyomán. In Laclau: *A populista ész.* Id. kiad., 191.

25 Mouffe: *For a Left Populism.* Id. kiad., 44–45.

26 *A precariat a precarity* (bizonytalanság) és a *proletariat* (proletariátus) összevonásából megalkotott angol kifejezés fordítása, elsősorban közgazdaságtani és szociológiai szakfogalom, amelyet Guy Standing teoretizált.

Mouffe nyitva hagyja a baloldali populizmus nemzetközi szintű mozgalommá válásának lehetőségét, Tallár Ferenc meglátása²⁷ szerint azonban ez a mozgalom inherens lehetősége, a „*politikailag szervezett nép*” etnikai, kulturális és territoriális határokat átlépve is konstruálódhat: ahogy a populizmus bázisát jelentő prekariátus meghatározható nemzetközi szinten, úgy az egyenértékűséget szolgáltató antagonisztikus határvonal is meghúzható globálisan. Étienne Balibar, az Európai Unió kifulladását kommentálva, szintén egy posztnacionális európai populizmusban látja az európai politikai projekt egyetlen lehetőségét.²⁸

Ebben a fejezetben a „baloldali populizmus” diszkurzív terének pontosabb beazonosítása érdekében inkább az elméleti diskurzus került előtérbe, ugyanakkor – ahogy Tallár is rávilágít – „[a] Syriza, a Podemos, az Öt Csillag, valamint a világ számos baloldali mozgalma (amelyek között a Sanders támogatóit tömörítő mozgalom, vagy a Varufákisz-féle DiEM25 is említhető) bizonyítja, hogy a fenti, ideáltipikus formájában leírt baloldali populizmus jelen van a politika újraácsolás alatt álló színpadán.”²⁹

27 Tallár Ferenc: Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada, *Politikatudományi Szemle*, 2017 (26):1, 130.

28 Étienne Balibar: Europe: Final Crisis? Some Theses, *Theory & Event*, 2010 (13):2. Elérhető: <https://muse.jhu.edu/article/384016>. (Utolsó letöltés: 2019. 03. 26. 22:40).

29 Tallár: i. m., 128.

Az autoriter nacionalista és a transznacionális populizmusok

I. Az autoriter nacionalista populizmus elméleti alapjai¹

A globalizációs kihívásra egészen brutális válaszokat adó kortárs autoriter nacionalista jobboldal a világ számos pontján igen komoly sikereket ért el a közelmúltban. Ide sorolható az alt-right jelenség és Donald Trump az USA-ban, valamint a *mainstream* pártokat egyre jobban befolyásoló és egyre nagyobb kihívás elé állító európai populista nacionalizmus (különösen Olaszországban és Lengyelországban). Ezek a pártok és mozgalmak ugyan sokfélék és nagyon különbözőek, de van egy olyan sajátosság, ami valamilyen formában mindegyikben megjelenik: ez pedig az újnacionalizmus, amelynek célpontja a két világháború közötti európai nacionalizmusokkal ellentétben nem elsősorban más nemzetek, hanem a bevándorlás és az iszlám elleni küzdelem. A nyugati autoriter nacionalista tendenciákhoz hasonlít két keleti zsarnoki rendszer, a putyini Oroszország, valamint Erdoğan uralma alatti Törökország, amelyek esetében a nacionalizmus szintén civilizációs keretben jelentkezik, és a Nyugatellenesség formáját ölti. A nyugati és keleti autoriter rendszerek között helyezkedik el az Orbán-rendszer, amely egyszerre kritizálja a Nyugatot,

A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézetének adjunktusa, Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhely koordinátora.
Email: antal.attila@ajk.elte.hu.

1 Az autoriter nacionalista jobboldal politikaelméleti hátterének elemzésével korábban már foglalkoztam (Antal Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán.* Napvilág Kiadó, Bp., 2017.), és külön elemeztem az autoriter állam és a neoliberalizmus kapcsolatát is (Antal Attila: *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége.* Noran Libro Kiadó, Bp., 2019.). Ezekre az írásokra jelen elemzés keretében is támaszkodom.

a bevándorlást, illetve Európa civilizációs védőbástyájának tekinti magát, miközben jó viszonyt ápol a keleti zsarnoki rendszerekkel is.

Az autoriter populizmus azonban korántsem új tendencia, s ahogyan alább bemutatom, ideológiai szempontból meglehetősen sokszínű és összetett jelenség. Az autoriter populizmus elemzése már a thatcherizmus által kiváltott kihíváskomplexum kapcsán is a baloldali kritikai elmélet vizsgálódásainak homlokterébe került.² Ebben a tanulmányban tehát arra kívánok rámutatni, hogy a jobboldali autoriter populizmus igen jelentős kortárs politikai sikereket ért el, de az autoriter populizmussal valami sokkal mélyebb és összetettebb kihíváshalmazként is számolnunk kell, s nem csak az autoriter jobboldal időről időre bekövetkező politikai áttöréseként kell tekintenünk. Álláspontom szerint az autoriter populizmus ideológiai szempontból meglehetősen összetett jelenség, amelyben legalább három – egyébként látszólag egymásnak ellentmondó és jelentős belső feszültségekkel terhelt – tendencia összegződik. Egyrészt az autoriter populizmus tágan értelmezett ideológiai, gazdasági, társadalompolitika háttere – bármilyen meghökentető is, de – a neoliberalizmus. Másrészt az autoriter populista erők sokat merítenek a radikális baloldali elméletekből (így megemlíthető Antonio Gramsci, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe hatása). Végül, de nem utolsósorban az autoriter nacionalista populizmus sokszor civilizációs keretben bontakozik ki.

1. Az autoriter populizmus és a neoliberalizmus összekapcsolódása

A frankfurti iskola már foglalkozott azzal, hogy melyek a populizmus, különösen az autoriter rendszerek populizmusának jellemzői. Adorno és munkatársai³ (1950) azt vizsgálták, hogy milyen az autoriter személyiség pszichológiai és szociológiai profilja. Az autoriter populizmusnak vagy újfasizmusnak ezek a korai vizsgálatai lehetőséget teremtenek arra, hogy következtetéseket fogalmazzunk meg a kortárs autoriter

- 2 Stuart Hall – Chas Critcher – Tony Jefferson – John Clarke – Brian Roberts: *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*. The Macmillan Press, London, Basingstoke, 1978; Stuart Hall – Martin Jacques (eds.): *The Politics of Thatcherism*. Lawrence & Wishart Ltd., 1983; Stuart Hall: *Authoritarian Populism: A Reply to Jessop et al.* *New Left Review* 1985, 151, 115–124; Bob Jessop – Kevin Bonnett – Simon Bromley – Tom Ling: *Authoritarian Populism, Two Nations, and Thatcherism.* *New Left Review*, 1984, 147, 32–60.
- 3 T. W. Adorno – Else Frenkel-Brunswik – Daniel J. Levinson – R. Nevitt Sanford (eds.): *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York, 1950.

tendenciák tekintetében.⁴ A kritikai elmélet az autokrácia, az előítéletesség és a populizmus kapcsán elsősorban a nácizmusra asszociált, az autoriter populizmus egy sokszínűbb jelenségre utal. Elfogadva Morelock kiindulópontjait, autokrácia alatt erőszakkal kikényszerített társadalmi homogenitást értek. Az autoriter populizmus pedig az embereknek az elitek ellen való megszervezése a hatalom megragadása érdekében és minden olyan „más” feletti dominancia, aki nem tartozik a néphez. Mindez magában foglalja az előítéletek és a karizmatikus vezető által vezetett társadalmi csoportokat, amelyek a különbözőségek ellen küzdenek.⁵

Stuart Hall és szerzőtársainak munkásságában⁶ domborodik ki leginkább az, hogy az autoriter populizmus magával a neoliberális és neokonzervatív thatcherizmussal kerül azonosításra. Két kötetet érdemes ennek kapcsán kiemelni, amely elindította az autoriter populizmusról szóló vitát a brit baloldalon és ez az irányzat meghatározóvá vált: az egyik a *Policing the Crisis* (1978), a másik pedig a *The Politics of Thatcherism* (1983). Az 1970-es évek brit szakpolitikai és ideológiai krízisét, az erőpolitikán és a „law and order” megközelítésen alapuló tendenciáit vizsgálva, a *Policing the Crisis*-ben Hall és munkatársai kimutatják, hogy a represszív büntetőpolitikán és a büntető populizmuson alapuló politikai rendszer, a Thatcher-féle politika a leszakadó társadalmi csoportok és kisebbségek megbélyegzésén alapul, s ezen célkitűzés érdekében mozgósítja az állam egészét, ami a normál állapot, a jogállamiság felfüggesztéséhez vezet. Ezt a kivételes helyzetet azonosítják Hallék az autoriter populizmussal, amelynek célja a fennálló társadalmi fegyelem és rend védelme.⁷ Hall és társai bár elsősorban a thatcherizmus leírására használják az autoriter populizmus kifejezést, ugyanakkor egy jóval általánosabb politikai átalakulást is megragadnak vele: ez pedig nem más, mint az 1970-es évek politikai hegemoniájának a kikényszerítő, fegyelmező államhatalom felé való elmozdulása. Mindez a világháború utáni kompromisszumok konzervatívok részéről történő felmondásának, valamint a szociáldemokrata alternatíva kifulladásának volt köszönhető.

4 Douglas Kellner: Preface to *Critical Theory and Authoritarian Populism*. In Jeremiah Morelock (ed.): *Critical Theory and Authoritarian Populism*. University of Westminster Press, London, 2018a, xi–xii., xii.

5 Jeremiah Morelock: (ed.): *Critical Theory and Authoritarian Populism*. University of Westminster Press, London, 2018. xiv.

6 Hall et al.: *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*. Id. kiad.; Hall–Jacques: *The Politics of Thatcherism*. Id. kiad.; Hall: *Authoritarian Populism*. Id. kiad.

7 Hall et al.: *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order*. Id. kiad.; 315.

Hallék szerint tehát a thatcherizmus az autoriter populizmuson alapult, amely sikeresen forrasztotta egybe a világháború utáni gazdasági és politikai rendszerrel kapcsolatos széles körű társadalmi elégedetlenségeket, és ezeket sikerrel mobilizálta egy jobboldali autoriter politika mentén a brit politika aktuális gazdasági és politikai krízisében. Jessop és szerzőtársai arra is rámutatnak, hogy mivel a Thatcher-féle politika jelentős ideológiai megalapozottsággal és ehhez társuló társadalmi mobilizációs kapacitással rendelkezett, ezért többen is úgy vélték, hogy az ebből származó tapasztalatokat be lehet építeni a baloldali elméletbe,⁸ de Hall és társai kezdettől fogva egy alternatív, a szocialista erkölcsön és közérdeken alapuló – tehetném hozzá: baloldali populista – megközelítésben gondolkodtak, ami mind a mai napig nem valósult meg teljes mértékben. Hall kifejti, hogy a Thatcher-féle autoriter populizmus sikerrel forrasztotta egybe a konzervatív jobboldalhoz eredendően kapcsolódó értékeket (nemzet, család, kötelesség, tekintély, tradicionalizmus) az agresszív formában jelentkező neoliberalizmussal (önérdek, versenyalapú individualizmus, államellenesség).⁹

Az autoriter populizmusnak és a neoliberais agendának az összekapcsolódása azonban korántsem ért véget a neokonzervatív Thatcher-érával, hiszen a szociáldemokrácia „Harmadik Útja” egyáltalán nem volt alkalmas a globális kapitalizmus válságainak kezelésére, sőt sok szempontból olaj volt a tűzre, hiszen az 1990-es évek baloldali politikája a „történelem vége” eufóriában maga is szövetségre lépett a neoliberalizmussal. Vagyis a baloldal nem volt képes olyan ideológiai irányt kidolgozni, amely gátat tudott volna szabni az autoriter populizmus újabb, nagyjából a 2000-es évektől kezdve kibontakozó hullámának. Tamás Gáspár Miklós 2000-ben ezt a többszörösen összetett, egyébként nem kevés belső feszültséggel terhelt, újnacionalista hullámot nevezte *posztfasizmusnak*, amelynek alapvető sajátossága az állami szintre emelt rasszizmus és az autoriter neoliberalizmusba való integrálódás: „A posztfasizmus könnyen megtalálja a maga szögletét a globális kapitalizmus új világában: nem borítja fel a választási demokrácia és a képviseleti kormányzat uralkodó alakváltozatait. Amit viszont ténylegesen tesz, azt a fasizmus mindenféle fajtájára, a totális rendszerek bukása után kialakuló változatára nézve is lényegesnek vélem, sans Führer, sans egypárti uralom, sans SA vagy SS. Nevezetesen a visszajára fordítja a felvilágosodásnak a honpolgárságot és az emberi állapotot egygyé olvasztó tendenciáját [...] Az egyetemes állampolgárság ellenzése szerintem a fasizmus legfőbb jellegzetessége. És most ennek a még oly mérsékelt univerzalizmusnak az elutasítását látjuk demokratikus körülmények között (még csak nem is pusztán a demokrácia

8 Jessop et al.: *Authoritarian Populism*. Id. kiad., 33.

9 Hall–Jacques: *Politics of Thatcherism*. Id. kiad., 29.

köntöseben) megismétlődni. A poszttotalitárius fasizmus virul a globális kapitalizmus tágas kitingpáncéljának a védelme alatt.”¹⁰

2. *A jobboldal gyakorlat radikális baloldali elméleti háttere:*
Gramsci, Laclau, Mouffe

Jelen tanulmány egyik fő állítása – az autoriter populizmus ideológiai sokszínűsége mellett – az, hogy az autoriter populizmus eszmei alapjai korántsem a klasszikus jobboldali-konzervatív ideológusok műveiben keresendők, hanem igen erős baloldali, posztmarxista háttérrel rendelkeznek. Álláspontom szerint Antonio Gramsci, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe elméleteinek igen erős a recepciója a jobboldali autoriter populizmusok esetében, és a baloldal minderre nem tudott konzekvens választ adni.

Hall és szerzőtársai magát az autoriter populizmust – hegemon politikai projektként felfogva – egy gramsciónus keretrendszerben elemezték, mivel a Thatcher-féle politika a hegemonia formáinak alapkérdéseit veti fel.¹¹ Konceptiójuk erősen támaszkodik Gramsci munkásságára,¹² különösen a *Börtönfüzetekben* kifejtett gondolatokra. Hall úgy véli, hogy az autoriter populizmus (a thatcherizmust értve ez alatt, de úgy vélem, hogy ez igaz minden későbbi irányzatra is) konceptióját és a projekt egészét tekintve is *hegemonikus*: ez pedig azt jelenti, hogy egyszerre számos fronton nyisson küzdelmet, nem csupán a gazdasági vonalon. Mindez azon – a mélyen gramsciónus – belátáson alapul, hogy a tényleges dominanciához és a társadalmi struktúrák átalakításához – a politikai, morális és intellektuális vezérszerep mellett – gazdasági dominanciára is szükség van. Mindez a felfogás a Gramsci-féle hegemoniaelmélet integrálásán alapul és azt jelenti, hogy mind a civil társadalomban, mind az államban hegemon pozícióba kell kerülni.¹³ Az autoriter populizmus egyfajta „passzív forradalom”¹⁴ segítségével jut hegemoniához, amely tömegmobilizáció nélküli társadalmi változást jelent, mivel apró léptékű, molekuláris változásokból áll, amelyek az elit felől érkeznek.¹⁵ Gramsci számára kulcskérdés volt, hogy mely társadalmi csoport tölti

10 Tamás Gáspár Miklós: On Post-Fascism. The Degradation of Universal Citizenship. *Boston Review*, 2000 június, <http://bostonreview.net/world/g-m-tamas-post-fascism>

11 Hall: *Authoritarian Populism*. Id. kiad., 116.

12 Antonio Gramsci: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. Ed.: Forgacs David, NYU Press, New York, 2000.

13 Hall: *Authoritarian Populism*. Id. kiad., 119.

14 Gramsci: i. m., 246–274.

15 Jessop et al.: *Authoritarian Populism*. Id. kiad., 36.

be a „nemzeti-populáris” vezető szerepet: amíg ez a XIX–XX. században Franciaországban például a burzsoázia volt, addig Gramsci abban bízott, hogy ez Olaszországban a munkásság lesz. Reményei szerint a munkásság képes lesz szűk szakszervezeti érdekein túllendülni és minden elnyomott alsó társadalmi csoportot integrálni politikai projektjébe.

Régóta folyik tehát a vita arról, hogy kié Gramsci,¹⁶ s eközben a „jobboldali gramscianusok” maguk felé hajlították és politikai projektté formálták Gramsci gondolatait.¹⁷ Kranenburg azt is felveti, hogy a baloldal elveszíteni látszik az egyik legjelentősebb politikai teoretikusát, aki történelmi távlatokban volt képes gondolkodni.¹⁸ Ennek egyik legfőbb oka, hogy a különféle baloldali-progresszív tendenciák, a kulturális tudományoktól a feminizmuson át egészen a kisebbségekkel foglalkozó területekig, nem képesek elfogadni Gramsci hegémóniaelméletét vagy nemzeti-populáris koncepcióját.¹⁹ Ugyanakkor korántsem viszonyult szegénylősen Gramscihoz a francia Új Jobboldal szellemi alakja, Alain de Benoist vagy a flamand Vlaams Blok szélsőjobboldali alakulat. Kiss Lajos András élesen mutat rá a jobboldali gramscianusok hatására: „...a radikális baloldali Ernesto Laclau – Chantal Mouffe szerzőpáros ugyanúgy követendő modellnek tekinti Gramsci hegémóniaelméletét, mint a francia Új Jobboldal vezéralakja, Alain de Benoist, illetve napjainkban a német AfD-hez közelálló értelmiségiek. Azt sem hagyhatjuk figyelem kívül, hogy Benoist több évvel korábban fedezte fel a Gramsci-féle politikafilozófia jelentőségét, mint a radikális baloldali gondolkodók... Benoist, amikor a Gramsci-féle hegémóniaelméletet követendő példaként állítja a francia Új Jobboldal elé, úgy véli, a liberális demokráciát, legalábbis hosszabb távon, a maga által felállított elvek fogják tönkre tenni. Ahol a világnézetek és politikai programok abszolút pluralizmusát hirdetik, de ezzel együtt a széles alapokon nyugvó konszenzus fenntartásához is ragaszkodnak, előbb-utóbb bekövetkezik a rendszer összeomlása, amire a radikális jobboldaliaknak időben fel kell készülniük.”²⁰

A XX. századi és kortárs autoriter populizmus, jóllehet a felső társadalmi csoportok osztályérdekeit képviseli, de elő tudott állítani egy

16 Rob van Kranenburg: Whose Gramsci? Right-wing Gramscism. *International Gramsci Society Newsletter*, 1999, mácius 9., 14–18.

17 Antal Attila: Szerezzük vissza Gramscit! *Mérce*, 2019. február 2. <https://merce.hu/2019/02/02/szerezzuk-vissza-gramscit/>

18 Kranenburg: i. m., 14.

19 Kranenburg: i. m., 15.

20 Kiss Lajos András: Kultúrharc és hegémónia – A keresztfrontok kora. *Liget Műhely*, 2018. december 1., <https://ligetmuhely.com/liget/kulturharc-es-hegemonia-a-keresztfrontok-kora/#post-27698-endnote-ref-18>

olyan ideológiai és kommunikációs teret, ahol mindez belesüpped egy nemzetállami-populista keretbe. Ehhez pedig Gramsci „meghódításán túl” további baloldali elméletek becsatornázására is kellett. Az autoriter populizmus politikai sikereihez a gramscianus elméleti tónuson túl szükség volt Gramsci gondolatainak althusseri és poulantzasi alapokon való újra- és továbbgondolóra, Ernesto Laclau és Chantal Mouffe-ra. Az autoriter populizmus sikerrel gyúrta össze a hegemonia és a tömegek politikai identitással való felruházásának ideológiai programjait, s ebben nagyon fontos szerepe van a Laclau és Mouffe közös, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* (1985)²¹ c. kötetének, amely szándékával ellentétben legalább annyit tett a jobboldali hegemoniáért, mint a baloldaliért. Mindez arra vezethető vissza, hogy ez a kötet legalább annyira befolyásos, mint ellentmondásos, hiszen egy populista keretrendszerben próbál meg létrehozni egy új posztmarxista politikát.²² Ez a projekt a következő kötetekkel bővül a későbbiekben: Laclau 2005-ös *On Populist Reason*,²³ Mouffe 1993-as *The Return of the Political*,²⁴ a 2005-ös *On the Political*,²⁵ valamint a 2018-as *For a Left Populism*.²⁶ Az ellentmondásosság, a baloldali politika felé való igencsak nehézkes kimenetel és az említett, viszonylag könnyű jobboldali recepció nem lehet véletlen, hiszen Laclau és Mouffe valami olyasféle populista politika baloldali interpretálásával foglalkozik, amit a korábbiakban Hall autoriter populizmusnak nevezett. Természetesen az sem tekinthető pusztán a körülmények összzejátszásának, hogy Mouffe politikaelmélete igen komolyan támaszkodik a jobboldal egyik meghatározó teoretikusára, Carl Schmittre. Mouffe ki is jelentette, hogy Schmitt liberalizmuskritikája megkerülhetetlen.²⁷ Vagyis Schmitt és Gramsci alkotja azt a közös elméleti-ideológiai zónát, amelyre a jobboldali autoriter populizmus és a baloldali populizmus egyaránt visszavezethető. Kiss Lajos András találónan jegyzi meg: „Első pillanatra valóban meglepő a különös fordulat, hogy a magukat marxistának vagy legalábbis radikális baloldalinak valló gondolkodók rendre pozitív kontextusban emlegetik Carl Schmittet...

- 21 Ernesto Laclau – Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Verso, London, 1985.
- 22 Samir Gandesha: Understanding Right and Left Populism. In Jeremiah Morelock (ed.): *Critical Theory and Authoritarian Populism*. University of Westminster Press, London, 2018a, 49–70., 57.
- 23 Ernesto Laclau : *On Populist Reason*. Verso, London, 2005.
- 24 Chantal Mouffe: *The Return of the Political*. Verso, London, 1993.
- 25 Chantal Mouffe: *On the Political*. Routledge, London, New York, 2005.
- 26 Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, London, 2018.
- 27 Mouffe: *The Return of the Political*. Id. kiad., 2.

De legalább annyira mellbevágó az is, hogy napjaink szélsőjobboldali gondolkodói a marxista Antonio Gramsci munkáinak tanulmányozására biztatják híveiket. Vagyis azt látjuk, hogy Carl Schmitt és Antonio Gramsci egyaránt a leggyakrabban emlegetett szerzők között szerepel az amúgy teljesen ellentétes oldalon álló szerzők munkáiban.²⁸

Laclau és Mouffe alapjaiban kívánják átformálni a (radikális) baloldali gondolkodást, ezek közül emelkedik ki két alapmotívum, amelyek egyben alkalmassá is tették nézeteik térhódítását a jobboldali autoriter populizmuson belül. Egyrészt a szerzőpáros úgy véli, hogy a társadalmi antagonizmusok területén tapasztalt determinációk meghaladásához tanulmányozni kell a sokszínű és sokszor ellentmondásos álláspontokat, és túl kell lépni a társadalom tökéletes egységességén és homogenitásán alapuló koncepciókon, mint amilyen például a munkásosztály klaszrikus diskurzusa.²⁹ Vagyis le akarnak számolni az osztályszempontú megközelítéssel, mert szerintük elméleti és politikai szempontból relevanciáját veszítette. Természetesen a jobboldali autoriter populizmus sohasem kacérkodott a társadalom osztályközpontú megközelítésével, ugyanakkor Laclau és Mouffe megközelítése azért jelentett komparatív előnyt a jobboldal számára, mert a baloldal egyszerre kíván reflektálni a modern társadalmak megváltozott osztályszerkezetére és megmaradni az újraértelmezett osztálypolitikánál. Eközben az autoriter populizmus felépítette azt a nacionalista keretben értelmezett, a megváltozott társadalmi helyzetben különféle társadalmi csoportok között identitáspolitikai hidakat teremtő politikát, amely jelentős sikerekkel kecsegtet (így fordulhat elő, hogy a baloldal szempontjából „klasszikusan” munkásosztálynak gondolt csoportok szélsőjobboldali pártokra adják le voksukat, vagyis „osztályérdekek ellen” szavaznak). A Laclau–Mouffe-féle populizmuskoncepció azon alapul, hogy politikai közösséggé kell formálni a társadalom alsó szegmenseiben elhelyezkedő heterogén, bizonytalan körülmények között élőket, akik úgy érzik, hogy kiestek a társadalmat összetartó szociális hálóból vagy sohasem voltak azok részei.³⁰

A baloldali osztálypolitika meghaladásán túl a másik fontos szempont, amit az autoriter populizmus ugyancsak kiválóan be tudott csatornázni, az a politikai közösségek létrehozásának, identitásuk diszkurzív eszközökkel való meghatározásának módja. Laclau, az essexi egyetemről

28 Kiss: i. m., n. a.

29 Laclau–Mouffe: i. m., 84.

30 Marco Briziarelli: *Podemos' Twofold Assault on Hegemony: The Possibilities of the Post-Modern Prince and the Perils of Passive Revolution*. In Óscar García Agustín – Marco Briziarelli (eds.): *Podemos and the New Political Cycle. Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics*. Palgrave Macmillan, 2018, 97–122., 106.

kiinduló diszkurzív irányzat úttörőjeként azt vallja, hogy mivel a populizmus a politikának mint olyannak a logikája, ezért nélkülözhetetlen a (nemzetállam alatti és feletti) politikai közösségek megkonstruálásában. Az autoriter populista politika szempontjából mindennek „a nép” (*démosz*) létrehozása szempontjából van óriási jelentősége, hiszen amint azt látni fogjuk, az autoriter populizmus fontos összetevője a nacionalizmus (annak meghatározása, hogy ki és ki nem tartozik bele a nemzetbe), de manapság mindennek egyfajta civilizációs „küldetése” is van. Laclau szerint tehát a demokratikus politika szükségképpen populista, hiszen ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a modern társadalmak alapvetően heterogének, akkor a sokféle politikai követelés hegemonisztikus artikulációjának állandóan provizórikusnak és felülvizsgálhatónak kell lennie.³¹ Mindez ideológiai rugalmasságot követel meg, ezért Laclau alapvető javaslatát³² – vagyis, hogy a baloldal hegemonisztikus keretben artikulálja a heterogén politikai követeléseket – a flexibilisnek mutakozó autoriter jobboldal számos esetben meg tudta valósítani. Mindezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy a Laclau-féle populizmuskoncepció kulcsfogalmát jelentő „üres jelölőt” (amely bármiféle politikai agenda, szereplő, szimbólum lehet, amelynek segítségével a politikai közösség és a hegemonia létrehozható) az autoriter populizmus könnyebben, változatosabban és alkalmazkodóbban tudja megtölteni tartalommal, illetve az autoriter populizmus által nacionalista keretben értelmezte elsősorban „a népet mint üres jelölőt”, és ez erősebb érzelmi alapú azonosulást váltott ki.

3. Nacionalizmus civilizációs keretrendszerben

Ferruh Yilmaz³³ azt vizsgálta, hogy a populista szélsőjobboldal hogyan jutott hegemon szerephez az európai politikában a bevándorlások kérdésével. Yilmaz szerint bekövetkezett egy hegemonikus változás, amelynek az a lényege, hogy „a hagyományosan progresszív értéknek számító antikapitalizmus, antiimperializmus, a szexizmus és a homofóbia-ellenesség elkezdik elveszíteni a baloldalhoz való történeti kötődésüket, és a populista jobboldal által kerülnek újra felhasználásra a nemzeti identitás megalapozása során. Ez az átpozicionálódás a muszlim bevándorlókról, valamint az iszlám európai helyzetéről szóló diskurzus

31 Laclau: i. m., 83–86.

32 Gandesha: i. m., 57.

33 Ferruh Yilmaz: Right-wing Hegemony and Immigration: How the Populist Far-right Achieved Hegemony Through the Immigration Debate in Europe. *Current Sociology*, 2012 (60):3, 368–381.

keretében érhető tetten, s különösen jelentős az iszlámnak és a terrorizmusnak a globális szinten való összekapcsolása. Mindkét esetben a »nyugati civilizáció« bármilyen emancipációs projekt fő megvalósítási feltételeként kerül meghatározásra.»³⁴

Úgy vélem, hogy az autoriter jobboldali populizmus sikere mögött meghúzódó másik fontos elméleti tényező a nacionalizmusnak az újra-konfigurálása biopolitikai és civilizációs keretrendszerben, ami tekinthető a két világháború közötti jobboldali nacionalizmus egyfajta újjáledésének is, amelyre – ahogyan Yilmaz is rámutatott – ráerősítettek a bevándorlással kapcsolatos általános viták, valamint 2015-től konkrétan a menekültválság. Mindez rámutat arra, hogy az autoriter populizmus biopolitikailag meghatározott. Kelly úgy véli, hogy »[t]ársadalmunkat olyan fajként azonosítják, amelyet kívül-belül faji ellenségek veszélyeztetnek, a lakosságot, amelyre a biopolitika vonatkozik elválasztásra kerül a lakosság ellenségeitől, akiket a szuverén hatalom megölhet... Az állami rasszizmus lehetővé teszi a lakosságon kívüli ellenség azonosítását, akár az államhatáron belül vagy kívül található is, s ezáltal engedélyezi ezeknek az embereknek a megölését, vagy pedig egyszerűen megengedi, hogy meghaljanak...»³⁵ Étienne Balibar szerint a biológiai rasszizmusból a »neorasszizmusba» való átlépést az jelzi, hogy a »másság stigmájaként» a kultúrát felváltja az etnicitás. Kelly is amellet érvel, hogy a faj mint egymástól elválasztó kategória sohasem csak a fizikai megjelenésről szólt, és Michel Foucault-ra utal, aki bemutatta, hogy a középkori korai rasszizmus vallási alapú volt, amelyben a »faji másságot» az európai keresztények számára a muszlimok jelentették.³⁶ Az autoriter populizmusra jellemző állami rasszista politikában a »nemzet» és a »faj» egymással helyettesíthető kifejezések, és általános civilizációs keretet adnak a rasszista politikának, amely így közhatalmi eszközökkel harcol a sokféleképpen meghatározott biológiai másság ellen. Kelly minderre bevezetett egy találó kifejezést, a »bionacionalizmust», amely általános faji és nemezi előítéletekre építve mélyen és tartósan osztja meg a társadalmakat.³⁷

Az autoriter populizmus »bionacionalizmusa» tehát biopolitikailag kódolt rasszizmus, s Rogers Brubaker³⁸ a nemzeti populizmusok

34 Yilmaz: i. m., 374.

35 Mark Kelly: Racism, Nationalism and Biopolitics: Foucault's Society Must Be Defended, 2003. *Contretemps*, 2004, 4, Szeptember, <https://sydney.edu.au/contretemps/4september2004/Kelly.pdf>, 60.

36 Uo., 62.

37 Uo., 64.

38 Rogers Brubaker: Between Nationalism and Civilizationism: the European Populist Moment in Comparative Perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 2017 (40):8, 1191–1226.

vizsgálatakor nagyon hasonló következtetéseket tesz: szerinte az észak-és nyugat-európai populizmus sajátos formának tekinthető az atlanti politikai perspektívákban. Ez a sajátosság pedig abban ragadható meg, hogy ezek az (általam autoriter populistának nevezett) irányzatok a populizmust meghatározó antagonizmusokat nem nemzeti, hanem tágran értelmezett civilizációs terminusokban határozzák meg. Brubaker szerint mindez részleges átmenetet jelent a nacionalizmusból a „civilizacionizmus” felé,³⁹ amelynek alapja az iszlámtól való civilizációs félelem, amely elvezetett ahhoz, hogy korszakunk autoriter populizmusára az identitárius kereszténység és a filoszemitizmus jellemző. A Pew Research Center vizsgálatai alapján joggal állíthatjuk azt, hogy mindez nemcsak a nyugati, hanem a keleti autoriter populizmusokat is meghatározza: a magyar társadalomban ugyanis tízből nyolcan gondolják úgy, hogy – közvetlen tapasztalat híján is – a menekültek tehetetelt jelentenek az országnak, mert elveszik a munkát és a társadalombiztosítás adta előnyöket. A magyar megkérdezettek háromnegyede pedig úgy véli, hogy a menekültek növelik a terrorkockázatot. Mindezek az adatok sokkal markánsabbak Magyarország esetében összehasonlítva Európa többi részével.⁴⁰

II. Baloldali populizmus: a jobboldali autoriter populizmus árnyékában

Az eddigiekben láthattuk azt, hogy a jobboldali autoriter populizmus egy olyan hegemonisztikus elegynek tekinthető, amelyben összegződnek a neoliberais gazdaság- és társadalompolitikai nézetek, a radikális baloldali elméleti megfontolások, valamint az újnacionalizmus civilizációs felfogása. A baloldali populizmus kortárs európai politikai sikerei (a Syrízától a Podemosig)⁴¹ – felismerve az autoriter populizmus által

39 Uo., 1.

40 Dorothy Maniech: Hungarians Share Europe’s Embrace of Democratic Principles but Are Less Tolerant of Refugees, Minorities. *Pew Research Center*, 2016. szeptember 30., <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/09/30/hungarians-share-europes-embrace-of-democratic-principles-but-are-less-tolerant-of-refugees-minorities/>

41 E pártok és a nemzetállami baloldali populizmus elemzésével ehelyütt nem foglalkozom. Korábbi elemzésemet lásd: Antal: *A populista demokrácia természete*. Id. kiad., 217–229.

támasztott ideológiai kihívást – tulajdonképpen nemzetállami keretben próbáltak válaszolni az autoriter populizmus hegemoniájára. Ezek a válaszkísérletek azért elégtelenek (s ezt jelzi politikai válságuk és kifulladásuk is), mert az autoriter populizmus által jelentett komplex ideológiai kihívásnak csak arra az elemére reagáltak (és csak nemzetállami szinten), hogy a jobboldali populizmus radikális baloldali elméleteket épít be a politikájába. Úgy vélem, hogy az egyelőre elsősorban politikai elképzelések szintjén létező *transznacionális baloldali populizmus* léphet fel azzal az igénnyel, amely az autoriter populizmus neoliberais, radikális baloldali és civilizációs jellegére egyaránt választ dolgozhat ki. Ebben a részben a transznacionális populizmus kihívásaival foglalkozom, hiszen jól látható az, hogy a baloldali populizmus megrekedt valahol a nemzetállami és transznacionális szint közötti régióban.

1. A transznacionális populizmus kihívása⁴²

Panayotu (2017) az európai transznacionális populista kezdeményezés (a DiEM25) vonatkozásában kifejti, hogy ez a projekt új erővel kívánja feltölteni az európai demokratikus politikát. Panayotu ennek kapcsán Étienne Balibart idézi, aki az *Europe: Final Crisis* (2010) című cikkében⁴³ Európát „halott projektként” határozta meg, amelyet csak az európai populizmus lenne képes feléleszteni.⁴⁴ Balibar egy radikális demokratikus impulzust hiányol, amely végre egyértelmű jelzést adna a neoliberais, technokrata eliteknek, és ami nem olyan, mint amit általában „populizmusként” szoktunk aposztrofálni, tehát nem jobboldali autoriter populista: ehelyett Balibar egy „ellen-populizmus” körvonalait vázolta fel. Panayotu szerint a transznacionális populizmus levezethető a laclai rendszerből, amelyben a populizmus olyan speciális logika, amelyet nem kötnek helyspecifikus sajátosságok.⁴⁵ Laclau utal arra, hogy beszélhetünk regionális populizmusról, ami előrevetíti a transznacionális szintet.⁴⁶ Ehhez persze arra van szükség, hogy a baloldal kidolgozza azokat a mechanizmusokat, hogy az általa „népként”

42 Ehhez a ponthoz korábbi vizsgálataimat használtam fel: Antal: *A populista demokrácia természete*. Id. kiad., 229–234.

43 Etienne Balibar: *Europe: Final Crisis? Theory and Event*, 2010 13 (2), n.a.

44 Panos Panayotu: *Towards a Transnational Populism: A Chance for European Democracy (?) The Case of DiEM25. POPULISMUS Working Papers 2017,5.*, Thessaloniki, 5.

45 Uo., 5.

46 Laclau: *On Populist Reason*. Id. kiad., 187.

apoztrofált jelölő hogyan legyen több, mint egy nemzetállami politikai közösség, vagyis meg kell találnia (vagy ki kell alakítania) azt a szolidaritási közösséget, amely a transznacionális populizmus alanya lehet. Továbbá – ahogyan Panayotu is megjegyzi – át kell gondolni, hogy mit értünk nép alatt, hiszen beszélhetünk etnikai alapon meghatározott nemzetről és persze politikai nemzetről is. Az európai politikai szférában a szélsőjobboldali populizmus előretörése erősen etnicizálta a nemzet fogalmát, amit a baloldalnak meg kell tanulnia semlegesíteni (az európai baloldal illetően eszköztelensége a maga teljességében mutatkozott meg a menekültválság során és ennek fő oka – Yilmaz és Brubaker gondolatai alapján – a nacionalizmus civilizációs keretben való megjelenítése). Panayotu azt is hozzáteszi, hogy a latin-amerikai populizmus példa lehet a transznacionális kezdeményezésekre, hiszen Hugo Chávez, Evo Morales és Rafael Correa ugyanabban az antiliberális agendában osztoztak. Ezzel a felfogással szemben azonban felvethető, hogy ezekből a populizmusokból sem lett országhatárokon és nemzetállami politikai osztályokon átívelő mozgalom.⁴⁷

Egy európai transznacionalista baloldali populizmus képes lehetne arra, hogy a nemzetállami határokat átívelő módon, páneurópai szinten összekösse és megalkossa „a nép” jelölőjét, amely megváltoztathatja a szupranacionális európai intézményi struktúrák antidemokratikus jellegét. Mindez a már említett módon csak akkor lehetséges, ha a baloldal politikai küzdelmeiben fokozatosan leoldja a populizmusra rakódott negatív, a szélsőjobboldalhoz kapcsolódó bélyegeket, és a maga politikai projektjét helyezi bele. Ebben segíthet az, hogy a transznacionális populizmus teoretikus alapjait már lerakta a baloldal azzal, hogy korszakunkról és különösen az európai viszonyokról a „posztdemokrácia” korszakaként beszél többek között Colin Crouch,⁴⁸ Chantal Mouffe⁴⁹ és Jacques Rancière⁵⁰ (2006) is. Ebben a posztdemokráciában jól beazonosíthatók azok a demokráciadeficitok és tévhitek, amelyek ellen a baloldalnak fel kell lépnie: az a neoliberális önhittség, mely szerint „nincs más alternatíva”, mint a neoliberális demokrácia és kapitalizmus; és az antagonizmusok nélküli világ vágyálma. Panayotu idézi Rancière-t, aki szerint a posztdemokrácia nem más, mint „a *démosz* utáni demokrácia, egy olyan demokrácia, amely megszüntette a nép megjelenését, tévedési és vitázási lehetőségét, ami által csökkenthető az állami mechanizmusok és a társadalmi energiák

47 Panayotu: i. m., 5–6.

48 Colin Crouch: *Post-Democracy*. Polity Press, London, 2004.

49 Mouffe: *On the Political*. Id. kiad.

50 Jacques Rancière: *The Hatred of Democracy*. Verso, London, 2006.

és érdekek kombinációi közötti kölcsönhatások”.⁵¹ A neoliberális elit, a pénzpiacok mágusai és bankárai lényegében kiszorították és gyengébb félként marginalizálták a népet a politikai döntéshozás során. Azonban a transznacionális baloldali populizmus még korántsem rendelkezik kidolgozott ideológiai alapokkal és számos nehézséggel néz szembe.

2. Az osztálypolitika és a populizmus összeegyeztetése

Ezek közül a legjelentősebb a klasszikus baloldali osztálydeterminizmusnak, osztálypolitikának a populizmussal való összeegyeztetése. A jobboldali autoriter populizmus sikerének egyik legfontosabb ideológiai előfeltételét abban mutattam ki, hogy mivel a jobboldal hagyományosan nem társadalmi osztályokban gondolkodik, így a késő modernitás radikálisan átalakult osztályviszonyaira való reakcióval nem kellett foglalkoznia, és képes volt a populizmussal egy új politikai identifikációs stratégiát létrehozni.

A baloldali populizmus azonban sokkal nehezebb helyzetben van, mivel – álláspontom szerint – úgy kellene megőriznie marxista alapjait, hogy közben önálló populista politikát alakít ki.⁵² Ahhoz, hogy a marxizmus és a populizmus összecsiszolódjon, a baloldalnak át kell értékelnie a kapitalizmussal kapcsolatos nézeteit és számos, a marxizmus és a populizmus közötti feszítő belső ellentmondást kell nyugvóponttra juttatnia. Markou (2018) szerint: „a marxizmus és a kommunizmus történetileg populizmusellenesek. A kommunista vezetők arra szólították fel a »munkásosztályt« a domináns rendszer kizsákmányolása ellen, hogy törjék össze láncukat és jussanak hatalomra. Ezzel ellentétben a populisták a »népre« hivatkoznak, amely különböző embereket és társadalmi csoportokat foglal magába (munkások, parasztok, munkavállalók, munkanélküliek, kisebbségek, bevándorlók stb.). A marxizmus és a populizmus viszonyára jellemző, hogy a marxizmus szigorú gazdasági elemzésen nyugszik és az esetek többségében kitörli a populizmus politikai szempontjait a társadalmi küzdelmekből. Marxista szempontból a baloldali populizmus a kapitalizmust egy olyan gazdasági rendszerként fogadja el, amely ugyan tele van buktatóval, de az egész nem kérdőjelezhető meg:

51 Jacques Rancière: *Disagreement: Politics and Philosophy*. University of Minnesota Press, Mineapolis, 1999, 102. Idézi: Panayotu: i. m., 7.

52 Mindez természetesen nem feltétlenül jelent új populista kereteket, hanem a baloldal saját múltjával való szembenézését és mindennek beépítését politikájába. Lásd erre: Antal Attila: Communist Populism in Hungary. *Society and Economy*, 2018 (40):4, 623–642.

„a populisták nem akarnak szakítani a neoliberais intézményekkel, engednek a bankok, a piac és az intézmények nyomásának abban a reményben, hogy sikerül az évek során valamit megváltoztatni”.⁵³

Marxizmus és populizmus összefésülése csak antikapitalista alapon, a neoliberais kapitalizmus intézményeivel való aktív szembenállás talaján képzelhető el. Szükség van tehát a Laclau és Mouffe⁵⁴ által osztály-esszencializmusnak nevezett megközelítés oldására: azzal, hogy a baloldal nem érti meg az osztályérdekeken túli követeléseket, akárcsak korábban a neoliberaisizmusnak, most az autoriter populisták jobboldalnak ad behozhatatlan előnyt. A baloldali populizmusnak fel kell ismernie azt, hogy számos mozgalom, politikai elégedetlenség nem írható le csak és kizárólag osztályszempontú igényekkel. Ez volt a helyzet az 1968-as és ez a helyzet a 2008-tól kibontakozó gazdasági és pénzügyi válság utáni társadalmi mozgalmakkal. Manapság az autoriter populizmus érti meg leginkább a leszakadó társadalmi csoportok dühét, noha azok okainak kezelése már korántsem érdeke. Mouffe ezen a ponton próbálja meg tisztázni azokat az ellentmondásokat, amelyek az ő és Laclau 1985-ben megfogalmazódott javaslatait érték: vagyis a társadalmi konfliktusok kiszélesedtek és bonyolultabbá váltak, amelyben természetesen ott vannak a munkások szempontjai, de nem önmagukban.⁵⁵ Mindez tehát nem jelenti azt, hogy a baloldali populizmus a munkások ellensége lenne, hiszen a különféle mozgalmak érdekeit nem a dolgozók ellenében kell megvalósítani. Amit Laclau és Mouffe kezdetűl fogva hangsúlyoz, az az, hogy a baloldalnak azt kellene megérteni, hogy az alárendeltségnek napjainkra nagyon különböző (sokszor egymásnak ellentmondó) formái alakultak ki, és nincs közöttük olyan, amelynek elsőbbséget kellene adni.⁵⁶

3. Transznacionális populizmus egy nemzetállami politikai térben

A jobboldali autoriter populizmus sikerességének jelentős összetevője a nacionalista keretrendszer civilizációs kontextusban való értelmezése. Stanley úgy érvel, hogy a baloldali populizmus hiánya rávilágít a

53 Grigoris Markou: Is Marxism Coming Back? The Resurgence of the Left in Europe and America. *The New Pretender*, 2018. augusztus 19. <http://new-pretender.com/2018/08/19/is-marxism-coming-back-the-resurgence-of-the-left-grigoris-markou/>

54 Laclau–Mouffe: i. m.

55 Mouffe: *For a Left Populism*. Id. kiad., 2.

56 Uo.

nacionalista, tradicionalista, autoriter attitűdök és piacellenesség kompatibilitására, amelyet a jobboldali populisták minden gond nélkül artikulálni tudtak.⁵⁷ Ezzel szemben, ahogy ezt az első részben elemeztem, korszakunk jobboldali autoriter populizmusa integrálta a neoliberais, piaci fundamentalista programot, és egyáltalán nem tekinthető piacellenesnek. Az igazi kihívás tehát nem az, hogy miként lehet a kapitalizmuskritikát behozni a baloldali populizmusba, hanem az, mit lehet kezdeni azzal, hogy a jobboldali populizmus egyszerre szélsőségesen piacpárti és szélsőségesen nacionalista.

Briziarelli már a baloldali populizmus kapcsán figyelmeztetett arra, hogy Gramsci-féle hegemonisztikus és a Laclau-Mouffe-féle populista szempontokat nagy körültekintéssel lehet csak összeegyeztetni.⁵⁸ A jobboldali populizmus esetében a körültekintés hiánya és a gramscianus szempontok dominanciája ahhoz vezetett, hogy egyre inkább eltolódott a rasszizmust, a gyűlöletpolitikát, a xenofóbiát, valamint a törésvonalak végtelen elmélyítését jelentő autoriter irányba.

A baloldali populizmusnak egyszerre kell megtalálnia az utat a nemzetállami és a transznacionális politikai térben: mivel egyrészt a jobboldali autoriter nacionalizmus jelentette ideológiai kihívás transznacionális válaszokat igényel, másrészt pedig nem tekinthet el attól, hogy a politizálás elsődleges terepe (egyelőre) nemzetállami. Arról, hogy mindezt milyen hangsúlyokkal érdemes kialakítani, már igen jelentős viták vannak. Mouffe szerint a baloldalnak nemzetállami szinten kell újraépítenie magát: „a demokrácia helyreállításáért folytatott hegemonisztikus küzdelemnek nemzetállami szinten kell elindulnia; annak ellenére, hogy számos kiváltságát elvesztette, még mindig a nemzetállam a demokrácia és népszuverenitás gyakorlásának alapvető szintje. A demokrácia radikalizálásának a kérdését nemzeti szinten kell feltenni”.⁵⁹ Mouffe szerint a baloldali populista stratégiának mindenképpen nemzeti vagy regionális formákat kell találnia az identifikáció érdekében, és nagyon kockázatos lenne az, ha ezeket meghagyná a jobboldal „vadászterületeinek”.⁶⁰ Ennek a stratégiának azonban olyanoknak kell lennie, amely a jobboldal kizáráson alapuló autoriter nacionalista megközelítésével szemben a belföldi és külföldi leszakadók,

57 Ben Stanley: Populism in Central and Eastern Europe. In Cristóbal Rovira Kaltwasser – Paul Taggart – Paulina Ochoa Espejo – Pierre Ostiguy (eds.): *Handbook of Populism*. Oxford University Press, Oxford, 2017, 140–160, 147.

58 Briziarelli: i. m.

59 Mouffe: *For a Left Populism*. Id. kiad., 71.

60 Uo.

marginalizált társadalmi csoportok befogadásán alapul.⁶¹ Ugyanakkor a baloldali politika szükségképpen transznacionális alaptónusa megköveteli a nemzetállamok feletti régiókban való gondolkodást, amely aktualizálja az új internacionalizmusról való vitákat,⁶² amelyek élesen szembe mennek a nemzetállami szinten kibontakozó populizmussal. Azt, hogy a baloldal milyen reakciót ad a jobboldal autoriter populizmusára, az dönti majd el, hogy a nemzetállami és a transznacionalista keretek között milyen szinten tudja kibontakoztatni populista programját.

- 61 Óscar García Agustín – Marco Briziarelli (eds.): *Podemos and the New Political Cycle. Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics*. Palgrave Macmillan, 2018; Markou: i. m.
- 62 Thomas Jeffrey Miley: Towards a New Internationalism. *ROAR Magazine*, 2018. szeptember 26., <https://roarmag.org/author/jeff-miley/>

A politika visszatérése? Chantal Mouffe és a baloldali populizmus

„A baloldal/jobboldal felosztás végéről szóló mese már jó ideje velünk él” – mondja Chantal Mouffe *The Radical Centre: a Politics without Adversary*¹ című tanulmányában. A kilencvenes évektől a politika új formája jött létre a nyugati társadalmakban, amely a demokráciát nem a versengő alternatívák, hanem a konszenzus terepének tekinti, amely tagadja mindenfajta hatalmi viszony relevanciáját, és a politikát antagonisztikus szembenállás nélküli dialógusként képzei el – folytatja. Mouffe számára így a fő kérdés napjainkban, hogy hogyan üzenhet hadat a baloldal ennek a posztpolitikai világgépnek, mely „deklarálja, hogy [...] mi valamennyien középosztálybeliek vagyunk, a régi antagonizmusok eltűntek és vele együtt a politika antagonisztikus modelljén is túlhaladt az idő. Nincs baloldal és jobboldal, csak jó és rossz politika”.² Mouffe legújabb írásaiban ezzel kapcsolatban még ennél is konkrétabban teszi fel a kérdést: mennyiben alkalmas a radikális baloldali pozíció megújítására a populizmus, aminek lejáratásának érdekében mindent elkövetnek a posztpolitika hívei? A baloldali populizmus feladata, hogy cáfolja a posztpolitika híveinek első számú axiómáját, amely szerint sikeres politikát csak a centrumból kiindulva lehet folytatni a nyugati társadalmak képviselői demokráciáinak színházában. Különösen időszerű kihívás ez napjainkban, amikor olyan jobboldali politikusok, mint Trump, Batalero vagy Orbán maguk is a közép elfoglalására és újrafarmálására helyezik a hangsúlyt – a magyar miniszterelnök nem is titkolja tervét a „centrális erőter” létrehozatalára.

Kiss Viktor politológus, ideológiakutató, budapesti Corvinus Egyetem oktatója, a Politikátörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének vezető kutatója. E-mail: kissviktor@kissviktor.hu.

Kerekgyártó Ágnes politológus, a Politikátörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének külső tagja. E-mail: agi.kerekgyarto@gmail.com.

- 1 Chantal Mouffe: *The Radical Centre: A Politics without Adversary*. *Soundings* 1998 (9):2, 12.
- 2 Mouffe: i. m., 39.

Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk meg, hogy Chantal Mouffe koncepciója a „baloldali populizmusról” mennyiben ígérheti ténylegesen a „politika visszatérését” a radikális baloldal számára. Elemzésünk kiindulópontja szerint a baloldali populizmus és a posztpolitika egymáshoz való viszonya egyáltalán nem problémamentes. Az írás első részében ezért bemutatjuk a kérdéskör két legelterjedtebb megközelítési módját. Kimutatjuk, hogy egyrészt a populizmus sok tekintetben maga is posztpolitikai természetű, másrészt hogy a baloldali populizmus azon változata, amely a kilencvenes évektől meghatározóvá vált, általában éppenhogy nem azokban a nyugati társadalmakban jött létre, ahol a posztpolitikai erők váltak sikeressé. A tanulmány második részében amellet érvelünk, hogy Chantal Mouffe ezekkel szemben egy harmadik megközelítést ajánl a kortárs populizmus megközelítésére, amennyiben – korábbi elméleteit továbbgondolva – annak lényegét *éppen magában a posztpolitikai állapot elleni lázadásban* látja. Elgondolása szerint a populizmus a mai nyugati társadalmakra jellemző, döntően jobboldali változatai születtek meg – de a spanyol Podemos, Jeremy Corbyn és Bernie Sanders kampánya után a baloldali populizmus történetében is új korszak nyílt. A tanulmány zárásaként végezetül megvizsgáljuk, hogy a baloldali populizmus Mouffe által felvázolt projektje valójában milyen típusú politikát is ígér a megújulás útjait kereső aktorok számára. Véleményünk szerint a baloldali populizmus e koncepciója ugyanis alapvetően megkérdőjelezhető.

Populizmus és/vagy posztpolitika

A posztpolitikai korszak jellemzése kapcsán az elmúlt évek szakirodalmában viszonylag széles egyetértés alakult ki. „Valamennyi szerző arról az állapotról beszél, amikor a politikait (*political*) – ami a valódi viták terepét jelenti, és azon gondolat iránti elköteleződést, hogy a különböző szereplők közötti küzdelmek nem szüntethetők meg – egyre inkább gyarmatosította és kiiktatta a politika sajátos formája (*politics*): azok a technokratikus mechanizmusok és konszenzuális gyakorlatok, amelyek a reprezentatív demokrácia, a szabad piac és a kozmopolita liberalizmus vitathatatlanak nyilvánított világképén belül működnek”.³

3 Japhy Wilson – Eric Swyngedouw (eds.): *Post-Political and its Discontents: Spaces of Depoliticisation, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2014, 6.

A posztpolitika világában a társadalmi konfliktusok és a jövő kérdései mind szakpolitikai ügyekké transzformálódnak, amelyeket szakértői csoportok és különböző elitfrakciók elemeznek, majd határozatot hoznak róluk – az időközönkénti választásokon pedig immár nem magukat a döntéseket és értelmezéseket, hanem csupán ezeket a processzusokat próbálják legitimálni. A világot irányító erők a politikai részvételből kiszorított tömegeknek már csak a felhatalmazását és hozzájárulását igénylik – nem a döntését és aktivitását. Ahogyan Jacques Rancière megfogalmazza, a posztpolitika világában a népet mint bomlasztó, veszélyes és ostoba politikai kollektívumot a népszerűség váltja fel, amely az emberek valamiféle passzív és impotens összessége. Ez pedig – mondja – már közvélemény-kutatásokkal szondázható, a megfigyelés segítségével megfélemlíthető és a biopolitika eszközeivel optimalizálható. A posztpolitika az állampolgár helyett egyre inkább a fogyasztóban látja saját ideális alanyát. Rancière szerint a fogyasztó tulajdonsága, hogy politikai cselekvés helyett a választás aktusai köré szervezi az életét: bonyolult ideológiai mechanizmusok segítségével el lehet érni, hogy pártot és jelöltet is úgy válasszon, mint mosóport.⁴ A posztpolitika „ellenség nélküli demokráciában”⁵ a vita és a harc helyét a párbeszéd és a konszenzus veszi át, megvalósítva a „politikai harmónia liberális idilljét” – de hát hívei amúgy is azt sugallják, hogy „túl balon és jobbon” nem marad más, csak a liberalizmus.⁶ A posztpolitika végezetül abban az értelemben is túl van a politikán, hogy a korábbi politikai kérdések megoldását a gazdaságban látja, vagyis a korban uralkodó neoliberais konszenzusnak megfelelően azt próbálja elfogadtatni, hogy a hagyományos politika káros, a nagypolitika nem megoldás, hanem inkább maga a probléma.

A posztpolitikai univerzum kiépülése sajátos kihívás elé állította a politikai baloldalt. Ahogyan Slavoj Žižek kifejti, a kétezres évek során a baloldal nagy politikai szervezetei és az értelmiség jelentős része behódolt annak a világgépnek, amely a történelem végét egyszersmind a hagyományos politika végének tekintette. A posztpolitika elkötelezett hívei ugyanis azt tanították, hogy a kormányzás technokratikus-elitista-rendszerkonform változata „érettebb” és „realistább”, mint az a politizálás, amelyet a baloldal korábbi korszakaiban folytatott. A baloldálnak és értelmiségének ezért meg kell értenie, hogy minden, ami a posztpolitikai konszenzuson kívül van, „szélsőséges”, „meggondolatlan” vagy

4 Jacques Rancière: *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minnesota University Press, Minnesota, 1999, VIII.

5 Vö. Ulrich Beck: *Democracy without Enemies*. Wiley, New York, 1998.

6 Vö. Eric Swyngedouw: *Insurgent Architects and the Spectral Return of the Political in the Post-Democratic City*. In Wilson–Swyngedouw: i. m.

„anakronisztikus”. Žižek szerint a baloldalon ez az ideológiai offenzíva sajátos mentális blokkot hozott létre: a baloldal képtelenné vált arra, hogy a politika szükségessége mellett kiálljon – miközben legtöbb szereplője mindvégig meg volt győződve arról, hogy a politika legkevésbé sem vált szükségtelenné, és a jelen kor távolról sem a „történelem végének” komfortos állapota.

Žižek úgy fogalmazza meg a posztpolitikai és a politikai cselekvés különbségét, hogy míg előbbi célja csupán „a társadalmi problémák megoldása a meglévő szocioökonómiai viszonyokon belül”, addig utóbbit nem csak az érdekli, hogy olyan dolgokat tegyen, amik „működnek” a fennálló keretek között, hanem olyanokat, amelyek hatással vannak a dolgok működésére, tehát hatással vannak a fennálló keretekre magukra. A politika nem a döntések, hanem a harc terepe.⁷ Ahhoz, hogy megvizsgáljuk, ebben az értelemben a baloldali populizmus tekinthető-e politikainak, ebben a tanulmányban Ernesto Laclau elemzéséből indulunk ki, aki szerint ha a gyakorlat felől közelítünk, a baloldali populizmusról alapvetően kétféle megközelítés mentén beszélhetünk. Az első értelemben egy sajátos és konkrét mozgalmi típust tekintünk baloldali populistának, amely mai formájában a globális kapitalizmus korszakában jött létre, ezért céljai és perspektívái pontosan beazonosíthatók. A másik értelemben azonban – és maga Laclau közismerten elsősorban ezzel foglalkozott – a populizmus korunk megkerülhetetlen politikai logikája, tehát a politikai aktorok megformálódásának, sikerének, majd hatalomgyakorlásának jellemző és talán egyetlen lehetséges módja a globalizáció komplex viszonyai közepette.⁸

Amikor a baloldali populizmus alatt egy pontosan beazonosítható politikai szereplőt értünk, akkor a neoliberális és neoimperialista politikák elleni demokratikus és egyenlősítő mozgalmakra gondolunk, amelyek Latin-Amerikától Görögorszáig markánsan jelen voltak a kilencvenes évek végétől. Ezek a mozgalmak általában ott jöttek létre, ahol nyíltan neoliberális politikák valósultak meg, amelyek a megszorítások, a strukturális reformok, a privatizáció, a szociális programok és a dereguláció áldásos hatásait hirdették, az adott ország felvirágoztatását, ennek hatására pedig a szegénység felszámolását ígérve.⁹ A kiábrándulás és a neoliberális politikák tényleges társadalmi következményei gyakorta vezettek tüntetésekhez, amelyekre a neoliberális kormányok erőszakkal,

7 Vö. Slavoj Žižek: *The Ticklish Subject*. Verso, London/New York, 2008.

8 Ernesto Laclau: *Populism: What's in a Name?* In F. Panizza (ed.): *Populism and The Mirror of Democracy*. Verso, London/New York, 2005.

9 Mike Gonzalez: *The Ebb of the Pink Tide. The Decline of the Left in Latin America*. Polity, New York, 2018.

manipulatív kampányokkal és a liberális kulturális hegemonia fokozásával válaszoltak – azt az érzést keltve, hogy a képviseleti demokrácia valójában az erősek demokráciája. A baloldali populizmus alapját szinte mindenhol egy olyan nagy társadalmi csoport létrejötte jelentette, amely a globalizáció folyamatainak köszönhetően, majd a neoliberális programok hatására lényegében „kiszakadt” a társadalom szövetéből – a szegények tömegei, a kiszolgáltatott új városi népesség, a globális versenyben kivérzett vidéki-mezőgazdasági lakosság vagy a privatizáció során kisémmizett helyi lakosság „az újfajta populizmus szemében egy olyan szervezetlen ’marginális osztály’ volt, amely a népi politika alapjává válhatott”.¹⁰

Ezek a hatalmas társadalmi csoportok nem csak úgy érezték, hogy gyengékké és perifériusakká változtatta őket korunk nagy átalakulása, de úgy is – és a populista szereplők ezt tették nyilvánvalóvá –, hogy becsapták őket a washingtoni konszenzus nevében fellépő, a spekulatív-multinacionális tőkét kiszolgáló „liberális demokrata” és „nacionalista” elitek. Mindez az elitellenesség persze azért tudott működni, mert hitelenségét gyökerei adták: a baloldali populista mozgalmak mindenütt alapozhattak valamiféle népi ellenálló vagy társadalmi baloldali hagyományra, amely legújabb képviselőjeként mutatták fel magukat a „kívülről jött” neoliberális és neoimperialista politikákkal szemben – gondoljunk csak Chavez bolívarizmusára Venezuelában.¹¹ A baloldali populista mozgalmak általában ezért támogatták a liberális demokráciákkal szemben a demokráciának közvetlenül a nép mozgósítására és megjelenítésére alapozó változatát – vagyis egy populista demokrácia létrejöttét.¹² Ez gyakorlatilag mindenhol egy baloldali vezér kitermelődéséhez vezetett – aki személyében reprezentálta mind a népet, mind az erőt, amely örködni képes a nagypolitika vágyott tisztaságán.¹³

A baloldali populizmus e típusának adaptálása kezdettől problémásnak látszott a világ számtalan pontján. Jelen tanulmányunk szempontjából talán az a legfontosabb, hogy a baloldali populizmusok az elmúlt harminc évben legkevésbé sem olyan országokban jöttek létre, ahol a „posztpolitika” hívei kormányoztak – hanem ahol nyíltan, deregulációk,

- 10 Kurt Weyland: Neopopulism and Neoliberalism in Latin-America. Unexpected Affinities. *Studies in Comparative International Development*. 1996 (31):3, 10–33.
- 11 John D. French: Understanding the Politics of Latin America’s Plural Lefts (Chavez/ Lula): Social Democracy, Populism and Convergence on the Path to a Post-neoliberal World. *Third World Quarterly*, 2009 (30):2, 349–370.
- 12 Antal Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Napvilág Kiadó, Bp., 2017.
- 13 Carlos de la Torre: The Resurgence of Radical Populism in Latin America. *Constellations*, 2007 (14):3.

reformdiktatúrák formájában és populista-nacionalista jobboldali kormányok regnálása alatt érkezett meg a neoimperialista-neoliberális korszak.¹⁴ Ebből pedig a posztpolitika szempontjából egy további probléma is ered: a baloldali populizmus fentebb bemutatott változata természetesen szerint posztpolitikai jellegű, vagyis célja – ahogy Hugo Chavez megfogalmazta – „a demokrácia, amelyben igazságosság, egyenlőség és harmónia uralkodik”. A baloldali populizmus egy olyan népi közösséget kíván létrehozni, amelyen belül megszűnik mindenfajta politika és amely csak „kifelé” folytat politikát, „kifelé” változtatja meg a neoliberális és neoimperialista viszonyrendszereket. Vagyis a baloldali populizmus osztozik a forradalmi-kommunista baloldali mozgalmak azon reményében, hogy a politikát ki lehet iktatni, meg lehet szüntetni, amennyiben egy szocialista vagy népi társadalomban szükségtelessé válik.

A baloldali populizmus másik gyakorlati formája, amikor nem egy konkrét mozgalomról beszélünk, hanem egy politikai technikáról, amely a társadalmi mobilizálás és a hatalom megszerzésének-megtartásának módjaként használható (és Laclau vagy Mouffe szerint használandó is) a baloldal számára. Ennek a politikai logikának a legnagyobb hatású elemzését Ernesto Laclau adta. Laclau elgondolásának alapja a demokratikus követelések és a népi követelések közötti megkülönböztetés. Ez a megkülönböztetés társadalomelméleti alapú, vagyis arra utal, hogy a politika úgynevezett „artikulációs szituációja” megváltozott az elmúlt évtizedekben. A jóléti állam és a nemzetállami politikai rendszerek időszakában a politika alapját azok a demokratikus követelések jelentették, amelyeket a társadalom csoportjai vagy egyénei megfogalmaztak a hatalommal szemben, elvárva, hogy elismerje és teljesítse őket. Ezek tehát az alávetettek követelésesei voltak a társadalommal, a gazdasági-politikai elitekkel szemben. A politika ekkor akörül forgott, hogy mely követeléseket fogadják el legitimnek, és melyekről döntenek úgy, hogy figyelmen kívül hagyják őket – illetve, hogy a figyelmen kívül hagyott követelések megfogalmazói elfogadják-e ezt a végkimenetelt. A népi követelések időszakában ellenben már olyan sok követelés jelenik meg, és annyira eltérnek egymástól, hogy megfogalmazóik már eleve abból indulnak ki, hogy a rendszer nem képes teljesíteni elvárásaikat. Tehát ebben az esetben már nem céljaik tényleges elérése nevében formálódnak a politikai küzdelmekbe lépve az egyes aktorok (szubjektumok), hanem az az élmény hozza létre őket, hogy az erősek nem képesek teljesíteni a gyengék követeléseit.

Tehát hogyan mutatja meg az egyenértékűség önmagát? Ahogyan bizonyítottuk, az egyenértékűségi pillanat nem alapozható a követelések semmilyen pozitív jellegzetességére, mivel – saját nézőpontjukból – azok

14 Gonzalez: i. m., 25.

teljesen különböznek egymástól. Az egyenértékűség teljes mértékben a hatalommal való szembenállásból ered, mely nem elégít ki egyet sem az egyenértékű követelésekből. Ebben az esetben azonban hogyan lehetséges a láncot mint olyat felmutatni? Mint ahogyan máshol érveltem mellette, ez a bemutatás csak úgy lehetséges, ha egy speciális igény, anélkül, hogy teljes mértékben elveszítené saját egyediségét, elkezd jelölőként is működni – reprezentálva a teljes láncot, mint összességet.¹⁵

A posztpolitika problematikája felől olvasva Laclau szövegeit, nem kérdés, hogy számára a populizmus egy olyan politikai logika, amely éppen a politika lehetetlenségéből születik – tehát maga is posztpolitikai. A hatalomra vágyó szereplők azért kényszerülnek a populista artikuláció során létrehozni az egyenértékűségi láncolatokat, mert az adott helyzetben (a globális kapitalizmus reális viszonyai között) a követelések többségének kielégítése nem vállalható.¹⁶ A politika, vagyis a „különbözőségi logika” alapján folytatott versengés a hatalmi pozíciókért nem lehetséges. A hatalomra vágyók ebben a helyzetben a posztpolitika eszközeivel folytatnak versengést: a társadalmi többséget az identitások megkonstruálásával és a hegemónikus diskurzusokkal teremtik meg, nem pedig társadalmi víziók felvázolásával és politikai pozíciók felvállalásával. Csakhogy Laclau szerint a helyzet maga mégis minduntalan megszüli a politika visszatérését. Egyrészt amint egy populista diskurzus létrejön, rögvest megjelennek olyan követelések, amelyek kívül esnek az ennek keretében létrehozott egyenértékűségi láncolaton, tehát egy új szereplő felvállalhatja őket. A populizmussal szemben tehát mindig van egy kihívó, amely máshogy kívánja létrehozni az egyenértékűségi láncokat, a politika tehát ténylegesen sosem ér véget. Másrészt pedig Laclau szerint hiába is próbálja a hatalomra kerülő szereplő állandóan fenntartani és megújítani saját populista ideológiáját – a kormányzás mindennapjaiban mégiscsak választani szükséges a konkrét követelések között – tehát végül lesznek, amelyek kielégülnek és lesznek, amelyek nem. A politika ebben a formában úgy tér vissza, mint kényszer: a populizmus maga is kényszer volt, de egy idő után a feladása is az. Ebben a helyzetben a hatalmon lévők kénytelenek politikát folytatni, tehát kénytelenek szavazói többségüket nem a populizmus posztpolitikai, hanem a demokrácia politikai alapján megtartani és újrakonstruálni. Ebben a helyzetben a nép már nemcsak egy jelölő, hanem valódi tartalmat vesz fel.

15 Laclau: i. m., 39.

16 Ehhez lásd Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé.* Napvilág, Bp., 2018. Ernesto Laclau: *A populista ész.* Ford. Csordás Gábor. Noran Libro, Bp., 2011.

A posztpolitika oldaláról nézve tehát egy „baloldali” populista mozgalomnak számolnia kell azzal, hogy miközben csak populistaként kerülhet hatalomra, egy idő után választania kell: vagy a hatalom megtartása lesz számára az elsődleges, a populista stratégiát ezért represszív eszközökkel tartja fent, és a többség elvtelen állandó újralkotására használja – ebben az esetben saját mércéi szerint éppen úgy „jobboldalivá” válik, mint korábbi ellenfelei. Vagy felvállalja a demokratikus víziók megfogalmazásának rizikós feladatát, és azok elfogadtatásának árán „tényleges baloldaliként” kilép a posztpolitikai univerzumból. A populizmus előtt álló posztpolitikai dilemma véleményünk szerint Laclau elméletének az egyik legizgalmasabb állítása: azt üzeni, hogy egy baloldali mozgalomnak nem a siker, a hatalom megszerzése a legnagyobb kihívása, hanem baloldaliságának megtartása – és ennek talán kevés drámaibb példája van, mint Hugo Chavez és az őt követő Maduro bolivárista Venezuelájának különbsége.

Baloldali populizmus és a demokrácia radikalizálása

Chantal Mouffe *For a Left Populism* című könyvében fogalmazza meg saját populizmuselméletét. Fő üzenete a baloldal számára, hogy populista stratégiára van szükség, ám két különböző értelemben is használja a populizmus kifejezést. Először is deklarálja, hogy ő a populizmus fentebb ismertetett Laclau-féle értelmezéséből indul ki, mely szerint a populizmus nem ideológia vagy mozgalom, hanem politikai logika. Vagyis egy mozgalom nem azért populista, mert az ideológiájának vagy politikájának a konkrét tartalmában van valami, amit populistának nevezünk, hanem mert ezek a tartalmak egy speciális artikulálódási logika szerint fejeződnek ki. E kiálláson túl azonban a szöveg egészét olvasva világossá válik, hogy Mouffe Laclauval szemben mégis konkrét tartalmat azonosít be populizmusként: mégpedig azt, amikor megkérdőjelezzük a liberális demokrácia jelenlegi konszenzusát, ami valójában kiiktatja a politikát. „Kiindulópontom, hogy jelenleg képtelenek vagyunk politikai módon megvilágítani azokat a problémákat, amelyekkel a kortárs társadalmak szembenéznek. Politikai mód alatt azt értem, hogy a politikai kérdések nem pusztán – szakértők által megoldható – technikai problémák. Az igazi politikai döntések mindig magukban foglalnak döntést is, és ezek azt követelik meg tőlünk, hogy válasszunk különféle – egymással konfrontatív viszonyban lévő – alternatívák között.”¹⁷ Ezek az alternatívák

17 Chantal Mouffe: A politika és a politikai. *Századvég*, 2011 (16):60, 26.

azonban a nyugati liberális demokráciákban nem képesek megjelenni, ami a demokrácia válságához vezet.

A liberális demokrácia két fő elve Mouffe véleménye szerint eleve el-
lentmondásos viszonyban áll egymással: liberális elemként az emberi jog-
gok védelmét és a szabad választásokat, a demokratikus elemként pedig az
egyenlőséget és a népszuverenitást azonosítja be. Amíg ezek többé-kevésbé
egyensúlyban vannak, a liberális demokrácia működőképes, azonban a
neoliberális hegemonia következményeként a demokratikus szál fokozato-
san kikopott és – a politikai liberalizmust is háttérbe szorítva – a gazdasági
liberalizmus került középpontba. „Napjaink posztpolitikai konszenzu-
sa csak annak enged teret, hogy a neoliberális diktátumokat kiszolgáló
centrumbal és centrumjobboldali pártok váltsák egymást a kormányon.
Azokat a pártokat, melyek nem illeszkednek bele a posztpolitika látképébe,
szélsőségesnek minősítik és elutasítják, mint a demokráciát veszélyeztető
tényezőket” – mondja Mouffe.¹⁸ Létrejött a posztdemokrácia, ahol a par-
lamentek és egyéb intézmények szerepe – melyek lehetővé tették volna az
állampolgárok számára a politikai döntések befolyásolását – drasztikusan
csökkent. A demokratikus eszme egyik fundamentális eleme, a néphata-
lom, ódivatúnak minősítve megsemmisült, mert a posztpolitika eliminálja
az agonisztikus harc lehetőségét a társadalom különböző projektjei között
– azaz lehetetlenné teszi a népszuverenitás gyakorlását.¹⁹

Chantal Mouffe szerint tehát „a demokratikus politika legfőbb fel-
adata, hogy a már létező társadalmi viszonyokból kibogozza a potenciális
antagonizmusokat.”²⁰ Amennyiben ezt a feladatot nem vállalja fel, nem
tekinthető politikának. A liberális demokráciák válságának, poszt-demok-
ráciává válásának másik oka (a neoliberális kapitalizmus kiszolgálásának
középpontba helyezésén kívül), hogy a liberális gondolkodás veszélyesként
tünteti fel, így elutasítja az antagonizmusból eredő konfliktusokat, és va-
lamiféle „racionális minimum” alapján a mindenki számára észszerűen
elfogadható konszenzusra törekszik. A társadalom megszervezését illető
eltérő elképzelések azonban a politika lényegét jelentik, így a közöttük lévő
konfliktusból adódó küzdelem nem aláássa a demokráciát, hanem éppen
ellenkezőleg: ez bontakoztatná ki a demokratikus berendezkedés lényegét.
Léteznek tehát legitim konfliktusok – a konfliktus legitimitását pedig az
adja, hogy nem a politikai közösség szétrombolása a célja. Mouffe ezen a
ponton bevezeti az agonizmus fogalmát: „Agonisztikus perspektívából a
demokratikus politika központi kategóriája az »ellenfél«, akivel közösen

18 Chantal Mouffe: Macron, as the Higher Stage of Post-politics. *Le Monde*. 2017. június 1.

19 Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, London, 2018, 14–17.

20 Chantal Mouffe: A politika és a politikai. Id. kiad., 35.

köteleződünk el a demokrácia alapelvében: 'szabadság és egyenlőség mindenki számára' – miközben nem értünk egyet annak interpretálásában. Az ellenfelek azért küzdenek egymással, mert azt akarják, hogy az ő interpretációjuk kerüljön hegemon helyzetbe, de nem kérdőjelezzik meg az ellenfél jogát ahhoz, hogy ő a saját győzelméért harcoljon."²¹

A kortárs demokráciákban a konfliktusok nem fejeződhetnek ki politikai módon, ezért a jog vagy az erkölcs területére kerülnek, ahol nincs rájuk politikai válasz: „Manapság, demokratikus politikai nyilvánosság hiányában, ahol a politikai konfrontáció végbemehetne, a jogrendszer az, ami felelőssé vált az emberi együtt-lét megszervezésére és a társadalmi kapcsolatok megszabályozására. A politikainak a – konfliktusok megoldásának helyeként értett – jogi terület által történő elmozdítása igencsak negatív következményekkel jár a demokrácia működésére nézve.”²²

A társadalmi konfliktusok megnyilvánulásának másik lehetősége, amikor a politika a morál regiszterében bukkan fel. Ebben az esetben a demokrácia ugyanúgy veszélybe kerül: ha a politikailag ellentétes vélemény képviselője „az ördögként”, „ellenségként” van megnevezve, azzal kikerül a politika birodalmából, ahol pedig csupán „ellenfél” lenne. Nem létezik politika anélkül, hogy megvonnánk a határt mi és ők között: a politikai ellenfelet morális ellenséggé nyilvánítani tipikus posztpolitikai gyakorlat, aminek a status quo védelme a célja. „Nem áll szándékomban a Reálpolitikát védeni és tagadni azt, hogy a normatív vonatkozásoknak szerepet kell játszaniuk a politikában. De nagy a különbség erkölcs és moralizálás között, mely utóbbi arra korlátozódik, hogy másokban találja meg a gonoszt. Ám napjaink jó demokratái annyira biztosak abban, hogy övék az igazság, és az a küldetésük, hogy ezt előírják mások számára, hogy elutasítják a vitát azokkal, akik nem értenek velük egyet.”²³

Összefoglalva: a nyugati liberális demokráciákban kialakult egy politikai-gazdasági-értelmiségi elit, amely azt sugallja, hogy a jelenlegi rendszernek nincs alternatívája, ami azonban az emberek egyre növekvő részében ellenérzést kelt: „Egy olyan kontextusban, ahol a domináns diskurzus kinyilatkoztatja, hogy a globalizáció jelenlegi neoliberais formájának nincs alternatívája, és ezért el kell fogadnunk a törvényeit és be kell hódolnunk a diktátumainak, nincs mit csodálkozni azon, hogy egyre több és több munkás élénken figyel azokra, akik azt állítják, hogy igenis van másik alternatíva, és ők visszaadják a hatalmat az embereknek, hogy

21 Chantal Mouffe: *Agonistics. Thinking the World Politically*. Verso, London, 2013, 7.

22 Chantal Mouffe: 'The End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism. In F. Panizza (ed.): *Populism and The Mirror of Democracy*. Verso, London/New York, 2005, 54.

23 Uo., 58.

dönthessenek azok között.”²⁴ Mouffe szerint ezért a jobboldali populizmus nem más, mint a posztpolitikai konszenzusra adott reakció: „Valójában a lehetséges politikai alternatívákról való demokratikus viták hiánya az, ami számos országban azon politikai pártok sikeréhez vezetett, melyek felvállalják 'az emberek hangja' szerepet.”²⁵ Véleménye szerint a populizmus azért sikeres, mert van igény az emberek részéről a politikára, van igény a népszuverenitás megvalósítására, a döntések saját kézbe vételére. A populista politika jellegzetessége az érzelmek előtérbe kerülése a racionalitás helyett; a kollektív identitás kifejezése a versengő egyének elve helyett, az ellenfél világos megnevezése és a tőle való egyértelmű elhatárolódás a moralizálás helyett. A populizmusnak határozottan van tehát célja és tartalma: mégpedig a politika visszacsempészése a demokráciába, vagyis a demokrácia radikalizálása.

A populista pillanatban, amelyben élünk, a kérdés csak az, hogy a demokrácia radikalizálása jobboldali vagy baloldali keretkezésben valósul-e meg? Jelenleg a posztpolitikával szemben létrejövő alternatív világértelmezések egy bezárkózó és kirekesztő diskurzusban fogalmazódnak meg. Ezek a jobboldali populista erők az egyenlőség és a „népakarat” nevében lépnek fel, ellenfeleiket azonban nem tekintik a politikai közösség egyenrangú tagjának – a mi/ők egyébiránt legitim határmegvonása ezért nem alakult át agonisztikus viszonyná. Így, miközben az igények demokratikussága nem tagadható, jobboldali populista artikulációjuk egy nem-demokrati- kus válaszhoz vezet.

A baloldali populista stratégia szintén demokratikus igényeket artikulál, és mivel ezek az igények sokfélék, ezért ezeket egyenértékűségi láncban kapcsolja össze. Ezzel az eljárással szemben – mondja Mouffe – gyakori kifogás, hogy a demokratikus igényeket összevonva a populizmus „a nép” megalkotása céljából homogén szubjektumot kíván létrehozni, negligálva a pluralitást; illetve, hogy „az emberek” a populista logika számára már a kezdettől homogén entitásként jelenik meg. „Ezek az ellenvetések abból erednek, hogy a populizmus ellenzői képtelenek megérteni, hogy a baloldali populizmus egy antiesszencialista megközelítés, mely szerint a nép nem egy empirikus jelölt, hanem egy diszkurzív politikai konstrukció. Nem értik azokat az elveket, amelyekeken keresztül az emberek fogalma konstruálódik, vagyis az egyenértékűségi lánc létrehozásának folyamatát. A sokféleséget egységességre redukálni nem lehetséges, és nem is kívánatos: az egyenértékűség a heterogén igények sokféleségéből úgy jön létre, hogy közben fennmarad a csoportok belső megkülönböztetése. Az egyenértékűségi viszony nem mossa össze a különbségeket – ezek aktívak

24 Uo., 55.

25 Uo., 51.

maradnak. Ha nem így lenne, nem nevezhetnénk egyenértékűségnek, hanem szimpla azonosságunk, egyformaságnak.”²⁶

A demokrácia radikalizálása nem egyenlő a politikatudományban radikális demokráciaként elterjedt koncepcióval, mely utóbbi jellemzője általában a közvetlen állampolgári részvétel előtérbe helyezése. Ehelyett a demokráciában fentebb bemutatott két elem megerősítése szükséges: az egyenlőség és a népszuverenitás elvei – és Mouffe szerint ezek megvalósulását nem a fennálló intézmények és nem maga a képviselő elve akadályozza meg. „A jelenleg létező képviselői intézményekkel a legnagyobb probléma, hogy nem teszik lehetővé az agonisztikus konfrontációt a társadalom különböző projektjei számára – pedig egy élő demokrácia célja ez lenne. Az agonisztikus konfrontáció hiánya, nem pedig a képviselő ténye nyomja el az emberek hangját.”²⁷ Ebből következik, hogy Mouffe szerint az agonisztikus konfrontáció a jelenlegi intézményi keretek között is megvalósulhat: „A baloldali populista stratégia célja megalkotni a többséget és hatalomba juttatni azért, hogy progresszív hegemóniát hozzon létre.”²⁸

Radikális reformizmus vagy forradalmi politika? A liberális demokrácián innen és túl

A progresszív hegemónia létrehozása – azaz olyan hegemóniáé, amely a neoliberalizmussal ellentétben mélyíti a demokráciát – kulcsfontosságú mozzanat Mouffe elméletében. Íñigo Errejónnal való beszélgetése során Michael Hardt és Antonio Negri *multitude*-konceptióját főképp azért kritizálja, hogy az nem tartalmazza azt a mozzanatot, amikor a tömeg belép a politikába, és küzdelmeit kollektív akaratként jeleníti meg, majd az intézményrendszer elfoglalásával új hegemóniát épít ki. „Azt gondolom [...], ha meg akarjuk teremteni a neoliberais rend elleni agonisztikus, hegemonikus harc feltételeit és véget akarunk vetni a posztpolitikának Európában, olyan típusú politikát kell megvalósítanunk, mely formát ad az újfajta konfliktusoknak.”²⁹ A hegemonikus harc központi terepe Mouffe-nál Gramsci nyomán az „integráló állam”, mely a kormányzaton kívül számos állami

26 Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, London, 2018, 62.

27 Uo., 57.

28 Uo., 52.

29 Íñigo Errejón (in conversation with Chantal Mouffe): *Podemos: In the Name of the People*. Lawrence & Wishart, London, 2016, 125.

apparátust és nyilvános teret magában foglal, valamint a civil társadalom intézményeit is, és ezekkel mindenképp kezdeni kell valamit, azért, hogy átalakításuk révén a demokratikus igények kifejeződéseként tekinthessünk az államra. „Ahogyan Gramsci is mondja, nem *elfoglalni* kell az államhatalmat, hanem állammá kell *válni*.”³⁰ Mouffe szerint a baloldalnak a neoliberais éra hanyatlását tapasztalva az lenne a szerepe, hogy ellenhegemóniát építsen ki – vagyis az csupán az első lépés, hogy a populista logikát alkalmazva agonisztikus versengés keretében megnevezi politikai ellenfeleit. Ez azonban nem elegendő, az ellenhegemónia létrehozása során a neoliberais beidegződéseket, intézményesült cselekvéseket és gondolkodásmódot fokozatosan meg is kell változtatni, azaz át kell alakítani a társadalom tagjainak szubjektivitását, morálját, kultúráját.

Figyelemre méltó, hogy Mouffe az új hegemonikus rendszer kialakítását nem köti egy új politikai rendszer kialakításához, hanem a jelenleg létező pluralista liberális demokrácia keretei között és intézményeivel képzelet el. „A demokratikus intézmények radikalizálása kétségtelenül konfliktusba kerül a domináns gazdasági érdekekkel, de nem kívánja újraalapozni a legitimitáció liberális-demokratikus elveit.”³¹ Ezt ő radikális reformista politikának nevezi, ami az egyszerű liberális reformizmus és a szélsőbal között helyezkedik el. „Azon a spektrumon, melyet általában ’baloldal’-nak neveznek, háromféle politika különböztethető meg. Az első a tiszta reformizmus, ami elfogadja mind a liberális demokrácia legitimitációs elveit, mind a létező neoliberais társadalmi berendezkedést. A második a radikális reformizmus, mely elfogadja a legitimitáció elveit, de megkísérli egy másik hegemonikus rendszerben alkalmazni. A harmadik, a forradalmi politika, totális szakítást kíván a létező társadalmi-politikai rendszerrel. E harmadik kategóriában nemcsak a tradicionális leninista politikát találjuk, hanem például az anarchisták vagy a kivonulók által támogatott politikát, mely az állam és a liberális-demokratikus intézmények totális elutasítását jelenti.”³²

A radikális reformizmus mint baloldali populista stratégia tehát elfogadja a nyugati képviselői demokráciák jelenlegi legitimitációs elveit és a liberális államot fenntartó és védelmező kereteket: a hatalommegosztás elvét, az általános választójogot, a többpártrendszert és az emberi és polgári jogokat. A feladat nem más, mint ezt a keretrendszert valódi tartalommal feltölteni, átültetni a gyakorlatba, és ennek hatására tér majd vissza a politikai demokráciába. A Mouffe által felvázolt radikális demokráciában az egyes alkotóelemek saját eszméjük maximumát nyújtják. Az állampolgár a

30 Uo., 47 (kiemelés az eredetiben).

31 Uo., 45.

32 Uo., 46.

republikánus értelemben vett aktív, felelősséget vállaló, a közösségért tenni akaró és tudó egyén. A képviselők a parlamentben tisztán elkülöníthető, egymással versengő és teljes hegemoniára törekvő alternatívákat mutatnak be. Az állam a hegemonikus harc fontos, de nem egyetlen terepe: a parlamentáris és a parlamenten kívüli küzdelmek egyformán fontos szerepet játszanak, a demokratikus részvétel számos konfigurációja elképzelhető. A karizmatikus vezető nem autoriter módon uralkodik népén, hanem első az egyenlők között, személyében a kollektív akarat egyfajta megvalósulása kristályosodik ki. A baloldali populisták harc a posztpolitika ellen elsősorban nemzeti keretekben valósul meg – de a patriotizmus legjobb, legegaltáriusabb tradíciója mentén.

A demokrácia legvonzóbb elemeinek összeválogatásával és ideáltipikus bemutatásával Mouffe azt próbálja bizonyítani, hogy a baloldali populizmus liberális intézményi keretek között képes kiépíteni egy ellenhegemoniát, mely céljával a demokrácia erősítését és a neoliberais kapitalizmus megváltoztatását tűzi ki, így versenyképes a jobboldali populizmus ajánlatával: a bezárkózó, tekintélyelvű, tradicionalista társadalommal. Számára a liberális demokrácia olyan semleges keretrendszer, ami a modern társadalmak elmúlt kétszáz évében egyedülként uralja a politikai képzeletet, ezért bármilyen politikai törekvés megfogalmazása kizárólag ezen intézményi keret diskurzusaiban lehetséges. A radikális reformizmust Mouffe a korábbi baloldali nézeteknél gyakorlatiasabb és ezáltal életképeőbb irányzatnak tünteti fel, azonban épp a gyakorlat szempontjából néhány kérdést még megválaszolatlanul hagy.

Egyrészt kérdés, hogy hogyan, honnan teremthető meg az erő a hegemonia átalakításához? A hegemonia természetéből adódóan elsősorban nem a pártok működésében vagy a politikai döntéshozatalban jelenik meg, hanem áthatja a társadalom mélyrétegeit. Milyen technikák révén lehet elérni, hogy a társadalom értékrendjében, a fogyasztói kultúrában, az oktatásban, a családi és párkapcsolatokban, a munkaszervezésben és számtalan területen megnyilvánuló neoliberais eszmeiség háttérbe szoruljon?

Másrészt, ha létrejön az adott liberális-demokratikus keretrendszerben a markánsan különböző hegemonikus projektek agonisztikus konfrontációja, akkor választ kell találnunk arra, hogy mitől lesz vonzóbb a megkonstruált nép számára a populizmus baloldali verziója? Esmék küzdenek eszmékkel – de Mouffe tisztában van azzal, hogy egy törekvést önmagában sohasem lehet inherensen emancipatorikusnak tekinteni, hisz minden a keretezéstől függ: egy jogos követelés/vágy megnyilvánulhat progresszív, demokratikus vagy autoriter, antidemokratikus formában is.

Harmadrészt nehezen lehet eltekinteni attól, hogy ha a politikai küzdelmeket nem szűkítjük le a pártpolitikára, hanem globális összefüggéseiben tekintjük, és ha a hegemonia fogalmát következetesen használjuk,

akkor a liberális demokrácia maga nem egy semleges keretrendszer. „A liberális demokratikus intézmények sajátos hatékonysága nem csupán a jelenlétükön alapul – hasonlóan az államhatalom más formáihoz – hanem kényszerítő eszközökként egyedülállóan hatékony hegemónikus funkcióikon. (...) A liberális demokrácia jogi és politikai intézményei valószínűleg a legpotensebb ideológiai erő, amivel a tőkésosztály rendelkezik, néhány tekintetben még annál is hatalmasabb, mint amit a materiális előnyök biztosítanak számukra.³³

A fentiekén túl azért is találhatjuk ellentmondásosnak Mouffe elköteleződését a liberális demokrácia iránt, mert egy korábbi művében már levezette, hogy a politikai liberalizmus bizonyos változata szükségképpen vezet a posztpolitikai állapot kialakulásához. A politikai liberalizmus ezen változata meg van győződve arról, hogy morális konszenzusra van szükség, amely csak azokra a kérdésekre terjedhet ki, amelyekkel mindenki egyetért – ám ha ezt közelebbről megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a pluralizmust és az egyet nem értést a magánszférába számúzik, hogy ezáltal teremtsék meg a racionális konszenzus feltételeit. Ennek eredményeként a politika egy olyan területté válik, ahol az egyének romboló szenvedélyeiket levetkezve, a racionális eljárásoknak elköteleződve követik saját érdekeiket. Amíg a liberalizmus ebben a racionalista és individualista keretben mozog, addig vak marad a közösség és az érzelmek központi szerepe iránt. Figyelmen kívül hagyja továbbá, hogy minden konszenzus a kizáráson alapul, valamint hogy politikai identitás csak úgy hozható létre, ha a mi-t az ők-vel szemben konstruáljuk meg.³⁴ Mouffe baloldali populizmus melletti érvelésének egyik gyenge pontja, hogy miközben leszögezi, a liberális demokrácia csak akkor szolgálhatja a politika visszatérésének ügyét, ha nem ezen a fajta liberalizmuson alapul, nem vizsgálja meg, hogy a ténylegesen létező nyugati demokráciák milyen mértékig liberálisak a fenti értelemben. Amennyiben márpedig maga a liberális demokrácia a posztpolitikai állapot kialakulásának oka, abban az esetben a liberális komponens felszámolása vagy gyökeres átalakítása nélkül nem lehetséges baloldali populista politika.

Mouffe szerint, ahogy fentebb bemutattuk, az új baloldali alternatíva praktikusán csak a fennálló intézményrendszer keretein belül valósítható meg, az ehhez képest „balra” álló forradalmi politika pedig utópikus. Mire alapozza ezt az állítást? Úgy látja, hogy napjainkra létrejött egy olyan politikai szféra a nyugati társadalmakban, amely egyrészt a különböző aktorok

33 Ellen Meiksins-Wood: *Liberal Democracy and Capitalist Hegemony. A Replay to Leo Panitch on the Task of Socialist Political Theory.* *Socialist Register*, 1981, 180–181.

34 Chantal Mouffe: *The Return of the Political.* Verso, London, 2005, 140.

közötti versengés terepe, másrészt pedig mérhetetlen erőforrásokat és lehetőségeket biztosít a társadalmi identitások alakítására, valamint diszkurzív és hegemonikus formációk létrehozására. Az a kétségtelenül provokatív állítás, hogy a baloldalnak tanulnia kell Margaret Thatcher-tól, azt jelenti, hogy fel kell ismerni: mivel a pártoknak és a kormányzati apparátusoknak a mediatizált demokráciákban szinte kifogyhatatlan erőforrásai vannak arra, hogy a társadalmi „józan ész” (common sense) alakítsák, ezáltal az emberek gondolkodásmódját, morális és fogalmi kereteit módosítsák – végső soron korlátlan lehetőségeik vannak arra vonatkozóan, hogy az általuk kívánatosnak tartott társadalmi-gazdasági formát elfogadtassák és keresztülvigyék. Már a *Hegemony and Socialist Strategy* lapjain is amellet érvel Mouffe és Laclau, hogy a politika által konstruált identitásoknak és diskurzusoknak elsődleges státusza van a társadalmi megformálásának folyamatában, vagyis nincs társadalom hegemonia nélkül.³⁵ A baloldali populizmus kapcsán pedig már egyenesen azt állítja, hogy a radikális-forradalmi politika nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a mai nyugati társadalmakban a pártpolitikai versengés során jönnek létre a politikai identitások és az emberek számára kapaszkodókat és értelmezési kereteket nyújtó diskurzusok. Vagyis be kell lépnie ezekbe a küzdelmekbe és a maga számára átformálnia a liberális demokrácia kereteit. A baloldalnak eszerint szakítania kell a létező szocializmus, 1968 és az új társadalmi mozgalmak antipolitikai meggyőződésével, mert ezzel magát kárhoztatja arra, hogy a lényeges dolgokból kimaradjon és perifériára szorulva kiszolgáltatottá váljon a gazdasággal és a politikai intézményekkel-szereplőkkel szemben – joggal érzelve mindezeket elnyomóként.

A mai baloldalon ténylegesen létező radikális reformizmus és forradalmi politika közötti alapvető különbség tehát abban áll, hogy a gyökeres változás/változtatás fókuszát a nagybetűs politika, vagy a társadalom; a liberális demokrácia intézményei, vagy az emberek közötti mindennapi interakciók; a közélet, vagy a magánélet területére helyezik. A Mouffe által javasolt baloldali populista politika például abból indul ki, hogy a liberális demokrácia keretei közt létrehozott népi identitások révén válik lehetővé, hogy az egyének olyan társadalmi gyakorlatokat és habitusokat alakítsanak ki, amelyek megszületésük után majd antagonisztikus ellentétbe kerülnek a neoliberais-globális kapitalista világrénddel. A radikális reformizmus tehát arra alapoz, hogy a választók többsége az új politikai identitások mentén kezdi el értelmezni saját helyzetét, majd átalakulnak az egyének vágystruktúrái, kulturális sajátosságai és pszichológiai karaktere, létrejön az új hegemonia. Vagyis ebben a felfogásban az új radikális

35 Ernesto Laclau – Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso, London, 1985.

szubjektum (a nép, amely egy közös akarat mentén lép fel) létezését megelőzi egy politikai aktor, amely a nagypolitika eszközeit és napjaink saját szituációját (populista pillanat) használja fel a radikális baloldal létrehozására. „A baloldali populista stratégia megkonstruálja a népi többséget, hogy ezáltal megszerezhesse a hatalmat és egy új hegemoniát alapozhasson meg”.³⁶ A spanyol Podemos például – mondja Mouffe – az aktív, felelős, egyre jobbat akaró és együttműködő „nép” és a passzív, felelőtlen, saját túlélésére játszó és a társadalom problémái iránt közömbös „kaszt” (*casta*) ellentéte mentén hozta létre saját egyenértékűségi láncolatait és mi/ők szembeállítását – abban bízva, hogy a nép ezen identitása majd mozgósító és társadalomátalakító erővel bír.³⁷

Amennyiben ebben a keretben vizsgáljuk a Mouffe által „radikális reformistának”, illetve „forradalminak” nevezett oldalak elgondolásait, akkor a stratégiai ellentét abban áll, hogy míg előbbi a politikai rendszerben létrehozott identitáskonstrukciók segítségével egy lassú ellenhegemonikus folyamat során kívánja a jelenlegi kereteken túlra mozdítani a társadalmi többséget, utóbbi kimondottan a politikai rendszeren kívül képzelet el az új szubjektum megszületését. Valójában a forradalmi irány mellett elkötelezett szerzők – Žižektől Negriig, vagy Badiou-tól Holloway-ig és Deleuze-ig – nem feltételeznek olyan objektív folyamatokat, amelyek mindenképpen elvezetnek majd egy nagy társadalmi exodushoz – tehát nincs igaza Mouffe-nak, amikor ezzel vádolja őket. Ellenben nagyon is azt gondolják, hogy még ha nincsenek is abszolút értelemben vett ellentmondások és a változást véghez vivő preferált társadalmi szubjektumok a nyugati társadalomban, a „nem belül lenni” vágya közvetlen identitásképző folyamat alapja lehet. A forradalmi baloldal tehát a gyökeres változtatás vágyát és az annak alapját jelentő társadalmi gyakorlatokat nem politikai tevékenység eredményeként kívánja létrehozni, hanem éppen ellenkezőleg: olyan alapnak tekinti őket, amelyek nélkül nem jöhetnek létre tényleges lázadó identitások és valóban demokratikus forradalmi víziók.

Míg tehát a radikális reformizmus az azonosulás kollektív identitását kívánja megteremteni a „nép” diszkurzív létrehozása során, a forradalmi baloldal a „nem-azonosulás” mentén létrehozható identitásokra alapozna. Amikor az egyén nem kíván egyre feljebb kerülni a munkahelyi ranglétrán, amikor nem akar megfelelni a szépségipar elvárásainak, megtagadja használati tárgyainak évenkénti lecserélését és a génmódosított élelmiszerek megvásárlását, amikor szándékosan szembemegy az elvárt nemi szerepekkel és párkapcsolati mintákkal, amikor tudatosan kilép a közösségi médiák buborékjaiból – a példák végtelenül sorolhatók –, akkor a

36 Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, 2018, 59.

37 Errejón: i. m., 121.

„nem-azonosulás”, a felkínált identitások és cselekedetek megtagadása játszódik le. Ez a számtalan „nem belül lenni”-aktivitás olyan tömeges gyakorlatokat és közösségi kapcsolatokat hozhat létre, amelyek új szubjektivitásokhoz, alternatív életformákhoz, autonóm társadalmi terek és hálózatok létrejöttéhez, ellenállási és ellenhatalmi szerveződésekhez vezethetnek. Az egyén szintjén a nem-azonosulás pozitív átfordítása játszódik le: mi azok vagyunk, akik értelmes életre vágyunk, környezettudatosak vagyunk, szabadok vagyunk, szolidárisak vagyunk egymással, valóságosak vagyunk, autentikus dolgokat teszünk, valódi kapcsolataink vannak stb. Ezek az identitások pedig minden kétséget kizárólag politikaiak abban az értelemben, hogy egy tényleges társadalmi alternatíva alapjává is válhatnak – számolva azzal, hogy a globális kapitalizmus közeljövőjének fejleményei kapcsán egyre kritikusabb méretű tömeg indulhat el a fennálló egyes lényegi elemeivel való nem-azonosulás útján.

A forradalmi politikai irány végső soron nem az azonnali vagy a hosszabb távú átalakulás különbségében tér el a Mouffe által felvázolt radikális reformistától (hiszen mindkettő hosszabb távon építkezik) és nem is a végcélok radikalitásában (hiszen Mouffe is „szélsőbaloldali” tartalommal kívánja feltölteni az általa kívánatosnak tartott projektet). A fő kérdés, hogy a szélsőbaloldalnak (természetesen ez az elnevezés nem szerencsés Mouffe részéről) a fennálló nagypolitikai keretekhez képest „befelé” vagy „kifelé” kell keresnie saját perspektíváit. Mouffe a baloldali populizmust arra kívánja felhasználni, hogy maga mögé állítsa a társadalmi többséget, tartalommal töltsse fel a liberális demokrácia üresen kongó intézményeit, majd egy tudatos hegemónikus projekt eredményeként megfelelően konstruált nép egy új „belülként” gyökeresen szembekerüljön a globális kapitalizmus egészével. Ez alapvetően más utat vázol fel a mai forradalmi baloldalhoz képest, amely 1968 örököseként kifelé keresi az emancipáció és a revolúció társadalmi útját. Függetlenül attól, hogy mit gondolunk a radikális reformizmus és a forradalmi emancipációs út lehetőségeiről és kívánatos voltáról – ez a szembeállítás mindenképpen alkalmas arra, hogy rávilágítson az egyik legfontosabb törésvonalra napjaink radikális baloldali kísérletei és politikai újraépítési próbálkozásai kapcsán. Száz évvel a „reform vagy forradalom” kérdésének Rosa Luxemburg általi felvetése után, az egyre több kihívás elé kerülő és megoldatlan problémát halmozó posztmodern kapitalizmusban ez a dilemma egyre gyakrabban a „kívül vagy belül” közötti választás formájában tér vissza.

Lehet-e demokratikus a populizmus?

A populizmus fogalmának jelentősége egyre növekszik a kortárs politikaelméletben és közbeszédben, ennek jelentőséget pedig igen gyakran a populizmus és a demokrácia viszonyában tárgyalják a szakértők. Míg egyesek a demokráciát fenyegető legnagyobb veszélyt látják a populista politika előretörésében – a populizmust a demokrácia önmaga ellen fordulásaként, a demokrácia sötét oldalaként értelmezik –, addig mások ellenkezőleg, a populizmus színrelépésében egy olyan politikai lehetőséget vélnek fölfedezni, amelynek megragadása szükséges feltétele a demokrácia megújításának és a demokratikus politikai ígérek teljesítésének. A populizmus és a demokrácia közötti kapcsolat illetően tárgyalását a két fő közti fogalmi közelség is indokoltá teheti. Mindkét kifejezésben felfedezhetünk egy magyarul leggyakrabban a „nép” kifejezéssel fordított terminust – „*populus*” és „*démosz*” –, mindkettőt megérthetjük egyfajta „népi politikaként”. De csakugyan indokolt-e két fogalom egyetlen tárgyalása? Vajon csakugyan van-e szoros kapcsolat populizmus és demokrácia között, és ha igen, akkor vajon a populizmus a demokrácia halálos ellensége, vagy megmentője?

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy populizmus és demokrácia csakugyan szemben állnak egymással, azonban nem elsősorban azért, amiért a populizmus főáramú politikaielméleti kritikussai gondolják. E kritikusok általában a populista politika *antipluralista* tendenciáira hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor úgy vélem, hogy e kritika célt téveszt, amennyiben a populizmus és a – joggal illegitimnek tekinthető – antipluralizmus nem szükségképpen járnak együtt. A populizmus antidemokratikus voltának gyökere nem antipluralizmusában keresendő, hanem abban, hogy a demokrácia alapeszméjéhez képest gyökeresen eltérő normatív alapelvekkel dolgozik és a demokratikus politikáétól radikálisan eltérő politikai célokért küzd. Míg a populista politika célja a koherensként elgondolt népi érdekek előmozdítása, addig a demokrácia legplauzibilisebb felfogása szerint a demokratikus politika célja a nép,

A szerző filozófus, a CEU doktorandusza, az ELTE BTK óraadó oktatója. E-mail: kapelner.zsolt@gmail.com.

a démosz tagjainak képessé tétele arra, hogy társszerzői legyenek annak a politikai világnak, amelyen osztoznak. A népi politika e két fogalma – amelyekre a populizmus és a demokrácia épülnek – egymástól radikálisan eltérnek és egymással nem összeegyeztethetők.

Mi a populizmus?

A populizmus sokak szemében egy szükségképpen negatív konnotációkkal bíró kifejezés. Olyan politikai szereplőkre és mozgalmakra szokás e címként alkalmazni, akik alapvetően szemben állnak a jelenkori politika olyan alapértékeivel, mint a szabadság, egyenlőség és a demokrácia. A „populista” a politikai közbeszédben – de gyakran még az elméletírásban is – olyan demagógokra és uszítókra alkalmazott jelző, akik a széles körű, „népi” indulatok szításával és kihasználásával, a racionális deliberáció megkerülésével, és a világ „barátokra és ellenségekre”, „miránk és őrájuk” való felosztásával igyekeznek megnyerni maguknak a néptömegeket, akiket – a nép egyedüli autentikus képviselőinek kikiáltva magukat – azután mintegy fegyverként használhatnak politikai ellenfeleikkel szemben.

Kár lenne tagadni, hogy ilyen típusú politikai taktikák – demagógia és propaganda, uszítás és félelemkeltés – léteznek, és sajnos igen széles körben használatosak. Ezeket alkalmasint jó okunk van elítélni és az őket alkalmazó politikai szereplőkkel szemben ellenérzéseinket megfogalmazni. Ugyanakkor kétségesnek tűnik, hogy a „populizmus” kifejezés lenne a legalkalmasabb ezen elítélendő politikai taktikák leírására. Ám ha kitarunk emellett és populizmuson semmi egyebet nem értünk, mint demagógián alapuló politikai taktikát, úgy a populizmus kritikusaival jóformán senkinek nincs vitája. A populizmussal foglalkozó legtöbb kortárs szerző azonban egyetért azzal, hogy e fogalom jóval tartalmasabb és összetettebb, mint ahogy azt annak széles körű – és némiképp pontatlan – használata sugallja.

Mi tehát pontosan a populizmus? A kortárs politikai elmélet már azon a ponton nehézségekbe ütközik, hogy megállapítsa, melyik az a politikai nemfogalom vagy *genus*, amelyhez a populizmus mint *species* tartozik. Vajon a populizmus egy sajátos politikai ideológia, esetleg különféle politikai taktikák összessége, a politikához való sajátos hozzáállás? Ezen kérdések megválaszolása meghaladná a jelen tanulmány kereteit. Ahelyett tehát, hogy a populizmus fogalmának egy klasszikus definícióját igyekezném megadni, inkább a populista politika egy olyan

leírását prezentálom, amely remélhetőleg pontos képet ad e fogalom tartalmáról, jóllehet anélkül, hogy tudományos meghatározásként értelmezhető lenne.

A legtöbb jelenkori szerző egyetért abban, hogy a populista politika középpontjában egy, az általában vett politikáról szóló olyan elképzelés foglal helyet, amely a politika terét egy központi *antagonizmus* mentén osztja fel. Ezen antagonizmus egyik oldalán a *nép* áll, amelynek érdekei élesen szemben állnak egy vagy több másik csoport – ezek között általában kiemelkedő szerepet játszik az úgynevezett *elit* – érdekeivel. A populista mármint a politikai létezés egész terét – vagy legalábbis annak releváns részét – ezen ellentétpár fogalmi keretében értelmezi. Ezen elképzelés szerint bizonyos események annyiban *politikai* események, amennyiben felfoghatók úgy, mint mozzanatok az egymással szembenálló nép és elit (vagy egyéb ellenséges csoportok) küzdelmében, egy személy annyiban *politikai* szereplő, amennyiben magát ezen antagonisztikus viszony mentén pozicionálja és így tovább. Ezen felül a populista politika a magáévá tesz egy normatív doktrínát is, amely szerint ezen antagonisztikus küzdelem során a helyénvaló cselekvés a nép pártját fogni, a jó oldal a nép oldala. Ez a leírás összeegyeztethetőnek tűnik a legtöbb magát populistaként leíró, vagy az elméleti szakirodalomban populistaként leírt politikai szereplő és mozgalom önképével és működésmódjával, a XIX. század végén az USA-ban működő *Néppárttól* (vagy *Populista Párttól*) a XXI. század olyan önmagukat populistaként vagy népiként leíró mozgalmakig, mint a spanyol *Podemosz* vagy az amerikai *Occupy*, illetve a jobboldalon Silvio Berlusconi Orbán Viktorig vagy Donald Trumpig – nem beszélve a kétséges helyzetet elfoglaló olasz *Öt csillag* mozgalomig.

Ez a leírás szintén nem kötelezi el magát a populizmus pozitív vagy negatív megítélése mellett. Összhangban áll a populizmus olyan kritikussainak definícióival mint Jan-Werner Müller, de a populizmust pozitív színben feltüntető elméleti szerzők elképzeléseivel is, mint Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, vagy Magyarországon Antal Attila.¹ Ami a legfontosabb: ez a leírás nyitva hagyja azt a kérdést, hogy pontosan mi is a nép, mi a természete ennek a csoportnak, amelynek érdekeit a populista politika igyekszik előmozdítani. Amint látni fogjuk, ez lehetőséget teremt a populizmus védelmezői számára, hogy megvédjék azt az antipluralizmus vádjától. Ez azonban önmagában még kevés a populista politika védelméhez az antidemokratizmus vádjával szemben.

1 Jan-Werner Müller: *What is Populism*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2016; Ernesto Laclau: *A populista ész*. Noran Libro, Bp., 2011; Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, London, 2017; Antal Attila: *A populista demokrácia természete: realizmus és utópia határán*. Napvilág, Bp., 2017.

Míg a politikai közbeszéd – mint utaltam rá – a populizmust jellemzően negatív felhanggal használja, az elmúlt években számos politikaelméleti szerző állt elő olyan nézetekkel, amelyek szerint a populizmus távolról sem a szabadság, egyenlőség és demokrácia ellenlábasai, hanem ellenkezőleg, a populista politika lehetőséget rejt magában ezen értékek megvalósítására, a demokrácia elmélyítésére és a társadalmainkat sújtó megannyi politikai probléma megoldására. Ennek a progresszív vagy „baloldali” populizmusnak a lehangosabb szószólója kétségtelenül a belga filozófus, Chantal Mouffe, aki *For a Left Populism* című könyvében ennek az álláspontnak az egyik legkidolgozottabb változatát ismerteti. A továbbiakban főleg Mouffe nézeteit elemzem, ugyanakkor úgy vélem, az általam bemutatott megfontolások kiterjeszthetők a populizmus más progresszív védelmezőinek elképzeléseire is.

Milyen érvek szólnak mármost azon felfogás mellett, amely a populizmust a demokrácia letéteményeseként kezeli? Mouffe gondolatmenetének rekonstruálását annál az elképzelésnél érdemes kezdenünk, amelyet egykori szerzőtársával és a populizmus politikai elméletének egyik legszofisztikáltabb képviselőjével, a 2014-ben elhunyt Ernesto Laclauval közösen dolgozott ki *Hegemony and Socialist Strategy* című korai könyvükben. Eszerint az elképzelés szerint a XVIII. század francia és amerikai forradalmi egy alapvető jelentőségű változást hoztak magukkal, amelyet Mouffe és Laclau *demokratikus forradalomként* írnak le.² Ez egy olyan egalitárius *éthosz* megjelenését jelentette a nyugati politika színterén, amely elsődleges céljának a tradicionális hierarchiák felszámolását és egy egyenlőség alapú társadalom megteremtését tekintette.³ A XVIII. század végétől kezdve ez a demokratikus *éthosz*, fogalmi- és képzetvilág szervezte a nagy emancipációs és progresszív küzdelmeket a munkásmozgalomtól a nőmozgalomig.⁴

2 Ernesto Laclau – Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso, London, 1985, 152.

3 Érdekes megjegyezni, hogy a *Hegemony and Socialist Strategy* tárgyalásában a szerzők elsősorban a demokrácia egalitárius és nem hatalomgyakorlási jellemvonásaira fektettek figyelmet. Ez a tendencia Mouffe újabb könyvében már változik, itt a „népszuverenitás” eszméje nagyobb jelentőséget kap a demokratikus forradalom tárgyalása kapcsán. Erre a tanulmány végén még visszatérek.

4 Laclau és Mouffe a demokratikus forradalom lezajlását egy Gramsci nyomán elgondolt hegemonikus formáció létrejöttéként írják le. A hegemonia Gramsci-féle fogalmáról lásd bővebben: Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus*. Napvilág, Bp., 2018.

Fontos azonban látnunk, hogy e demokratikus éthosz a szóban forgó egalitárius követeléseket mindig egy világosan körülhatárolt *démosz*, egy lényegileg kizárásra épülő, exkluzív *nép* fogalmaiban gondolta el. Ezt a tendenciát csakugyan világosan megfigyelhetjük a demokratikus forradalom alapító eseményei, a francia és amerikai forradalmak kapcsán, ahol az egyenlőség eszméje rendre a vagyonos – az amerikai esetben hangsúlyosan: fehér – férfiak alkotta politikai közösség keretein belül artikulálódott, majd vált kihívás tárgyává a kizártak és kívülállók részéről. Ezt a kihívást a demokratikus-egalitárius mellett egy másik, Mouffe által *liberálisnak* nevezett eszmény és az általa implikált *univerzalizmus* tette lehetővé. A demokratikus forradalom a demokratikus ideál által diktált egalitárius és a liberális eszmény által diktált univerzalisztikus tendenciák termékeny feszültségéből jön létre, amely lehetővé teszi az *egyenlők körének*, a népnek a mind szélesebb és átfogóbb kiterjesztését.⁵

Napjainkra a jobboldali és neoliberais antihegemonikus offenzíva azonban megállította a demokratikus forradalom előretörését, és egy olyan *posztdemokratikus állapot*hoz vezetett, amelyben a demokrácia intézményei és eszményei kiüresedtek, azok pusztá színházként és szemfényvesztésként szolgálják a stabilitást és a fennálló politikai intézmények legitimálását. A neoliberais hegemonia kialakulása Mouffe szerint az univerzalisztikus liberális princípiumnak az exkluzív egalitárius demokratikus princípium feletti győzelmében áll, amely a politikát a társadalom univerzális elvek – mindenekelőtt a gazdasági hatékonyság – mentén történő szakértői menedzselésére redukálja, egyúttal kiiktatja az egyenlőség és népakarat demokratikus artikulációját, gátat vetve annak, hogy a neoliberais technokrácia különféle kárvallottjai sérelmeiket a demokratikus forradalom diszkurzív keretein belül mint az egyenlők társadalmának kiterjesztésére, a nép körébe való bennfoglalásra vonatkozó követelésként artikulálják, ahogy ez a demokratikus forradalom korábbi szakaszaiban történt.⁶

Ez a tényállás egyértelműen kijelöli a progresszív, baloldali politika szerepkörét a posztdemokrácia keretein belül. Ahogy Laclau és Mouffe már a *Hegemony* lapjain világossá teszik:

A baloldal alternatívája csakis abban állhat, hogy önmagát teljes mértékben a demokratikus forradalom terén belül pozicionálja és kiterjeszti az egyenértékűségi láncokat az elnyomás elleni különféle küzdelmek között. *A baloldal feladata ennél fogva nem lehet a liberális*

5 Mouffe: *For a Left Populism*. Id. kiad., 15.

6 Uo., 15.

*demokratikus ideológia elutasítása, hanem ellenkezőleg, annak elmélyítése és kiterjesztése a radikális és plurális demokrácia irányába.*⁷

Mouffe ugyanezt a gondolatot ismétli meg három évtizeddel később:

A baloldali populizmus stratégiája egy új hegemónikus rend felállítására törekszik az alkotmányos liberális demokratikus kereteken belül, és nem célja, hogy radikálisan szakítson a pluralisztikus liberális demokráciával egy teljesen új politikai rend felállítása kedvéért. Célja, hogy megalkosson egy kollektív akaratot, egy „népet”, amely képes egy új hegemónikus formáció létrehozására, ami újraépíti a liberalizmus és demokrácia közötti artikulációt, amelyet a neoliberalizmus megtagadott, és ami a demokratikus értékeknek vezető szerepet ad.⁸

Mouffe érvét tehát a következő módon foglalhatjuk össze: a XVIII. század végén, a francia és amerikai forradalmak kitörésével egy új politikatörténeti korszak vette kezdetét, amelyben az elnyomás és egyenlőtlen-ség elleni küzdelmek, valamint az önrendelkezésre vonatkozó követelések rendre egy világosan körülhatárolt nép fogalmi keretében artikulálódtak, *demokratikus, népi politikaként*. A posztdemokrácia korszakában azonban azok a demokratikus intézmények, amelyek a társadalmi sérelmek ilyen artikulációját lehetővé kellett volna, hogy tegyék, kiüresedtek, elidegenedtek a társadalomtól és hiteltelenné váltak. A demokratikus forradalom folytatása megköveteli a demokratikus politika lehetőségfeltételeinek biztosítását, mindenekelőtt a *démosz* mint az egyenlők politikai közösségének létrehozását, amely az őt ért igazságtalanságokkal szemben kollektív módon tud fellépni. Minekutána a demokratikus intézmények ezt a feladatot immár képtelenek ellátni, ez a munka a progresszív populista mozgalomra marad, amely a nép és a demokrácia hívószavával képes megteremteni azt a demokratikus politikai közösséget, amely a XXI. században a demokratikus forradalom letéteményese lehet, és amely ténylegesen magában hordozza a liberális demokrácia elmélyítésének ígérését.

Populizmus és pluralizmus

Ezen a ponton azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon helyesen gondolja-e el Mouffe a demokratikus politika lényegét. Vajon igaz-e az, hogy a demokratikus politika előfeltételezi egy világosan körülhatárolt

7 Laclau and Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*. Id. kiad. 176. (Fordítás tőlem, K. Zs., kiemelés az eredetiben.)

8 Mouffe: *For a Left Populism*. Id. kiad., 45.

démosz, egy *nép* szimbolikus konstrukcióját, és ha igen, vajon ez a *démosz* csakugyan szükségképpen olyan formát kell-e, hogy öltön, mint amelyet Mouffe hozzárendel? Ahhoz, hogy erre válaszoljunk, először is érdemes pontosabban körülhatárolni, melyek az általa elgondolt *démosz* főbb jellemzői. Véleménye szerint a demokratikus politika megköveteli egy olyan politikai közösség szimbolikus létrehozását, amely képes (1) önmagát mint egységes közösséget elgondolni, (2) egy egységes *népi érdeket és akaratot* artikulálni, illetve amely (3) antagonisztikus ellentétben áll egy, a népi érdekekkel ellentétes érdekeket képviselő másik politikai közösséggel – az oligarchiával vagy az elittel.

Az első követelményt úgy írhatjuk le, mint annak a követelményét, hogy a demokratikus nép tényleges politikai közösség legyen – nem egyének pusztá aggregátuma – többé-kevésbé világos bennfoglalási és kizárási követelményekkel. Ezt alighanem a kollektív politikai cselekvés előfeltételként gondolja el – nem lehetek képes másokkal együtt cselekedni, ha nem tudom megmondani, kik vannak velem, kik azok a mások, akikkel együtt cselekszem, és kik nem tagjai az együtt cselekvők közösségének. Ez az első követelmény szoros összefüggésben áll a harmadikkal, amennyiben Mouffe úgy véli, hogy a politikai szempontból releváns közösségek nem csupán világosan körülhatároltak kell, hogy legyenek, hanem a határokat jellemzően egy érdeellentét vagy antagonizmus jelöli ki. A politikai szempontból releváns kollektív aktorokat antagonisztikus viszonyaik definiálják.

E két feltétel közvetlen forrása Mouffe-nál Carl Schmitt. Ahogy a *The Democratic Paradox*ban megjegyzi:

Azáltal, hogy hangsúlyozza, egy demokratikus politikai közösség identitása azon a lehetőségen alapul, hogy meghúzzuk a határt a »mi« és az »ők« között, Schmitt kiemeli a tényt, miszerint a demokrácia mindig maga után vonja a kizárás és bennfoglalás viszonyait. Ez egy olyan meglátás, amelyet a demokratáknak nem ajánlatos figyelmen kívül hagyniuk csupán azért, mert nem kedvelik a szerzőt.⁹

Mouffe osztja Schmitt azon nézetét, miszerint amennyiben a demokrácia „népuralom”, úgy a demokratikus politika mindenekelőtt szükségessé teszi a nép mint világosan körülhatárolt és valamely antagonisztikus ellentét egyik oldalán álló politikai közösség elgondolását.

Ugyanakkor Mouffe nem gondolja, hogy ebből egyúttal a demokratikus pluralizmus tagadása is következne. Ellenkezőleg, Mouffe úgy véli, hogy elgondolható egy termékeny feszültség a demokratikus politika egységesítő, homogenizáló tendenciái és a vele szemben kihívást intéző pluralista igények között. Ez az elképzelés lehetőséget teremt Mouffe-nak

9 Chantal Mouffe: *The Democratic Paradox*. Verso, London, 2000, 43. (Fordítás tőlem – K. Zs.)

arra, hogy válaszoljon a populista politikával szemben felhozott egyik legerősebb ellenérvre, az *antipluralizmus* vádjára. Az antipluralizmus ellenérvére építő gondolatmenetek jellemzően arra mutatnak rá, hogy a populizmus a „tiszta nép” és a „korrupt elit” szembeállításával kiiktatja a konstruktív deliberáció, a társadalmi diskurzus és a kooperáció lehetőségét; a populizmus – állítják – antipluralista, amennyiben nem fogadja el, hogy a számtalan komplex politikai és társadalmi problémára, amelyekkel társadalmaink napjainkban szembenéznek, számos különféle, más és más értékelköteleződéseken alapuló válasz is adható, és hogy a jelenkor társadalmában politikai együtt létezésünk célja csakis egy mindenki számára elfogadható politikai rend létrehozása lehet e mély érték-, meggyőződés- és világnézeti különbségek és szembenállások háttere előtt.¹⁰

A baloldali populizmus válasza erre az érvre a *nép* természetével kapcsolatos *konstruktivista* felfogásában keresendő. A nép fogalmának alapvetően két változatát különböztethetjük meg, amelyeket *realista* és *konstruktivista* fogalmaknak fogok nevezni. A nép realista felfogása szerint a nép nem egyéb, mint egy, a politikai cselekvéstől függetlenül létező, szociológiai, etnikai, gazdasági vagy akár jogi jellemzők által egybefogott embercsoport, amely képes egységes – jöllehet, nem szükségképpen homogén – politikai aktorként fellépni. A nép e felfogás szerint már eleve adott – például mint az állampolgárok összessége, a nemzet vagy etnikum minden tagja stb. –, a populista politika célja pedig e már eleve létező csoport mobilizálása. A nép konstruktivista felfogása szerint ezzel szemben a nép mindaddig nem létezik a politikai cselekvés szempontjából értelmezhető egységként – például mint jelenleg passzív, de mobilizálandó csoport –, ameddig azt politikai cselekvés révén meg nem konstruálják.

Ez utóbbi álláspontot foglalja el a populizmus egyik legkomplexebb elméletét kidolgozó filozófus, Mouffe egykori szerzőtársa, Ernesto Laclau.¹¹ Laclau szerint a nép mint politikai szereplő pusztán azáltal jön létre, hogy az egymástól független és széttartó különféle érdekeket és követeléseket, amelyeket a társadalom más és más csoportjai fogalmaznak meg, úgynevezett *egyenértékűségi láncokba* szervezzük, e különféle igényeket *egyenértékűként* egymással összekapcsolva, mintegy egyazon társadalmi sérelem mozzanataiként reprezentáljuk. A nép mint egységes – de nem szükségképpen homogén – politikai szereplő *pusztán* e reprezentáció folytán jön létre, és *pusztán* e reprezentáció révén létezik.¹² A nép megalkotása nem

10 Cas Mudde: The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 2004 (39):4, 543–44; Müller: *What is Populism*. Id. kiad., 101.

11 Laclau: *A populista ész*. Id. kiad.

12 Laclau elmélete ennél némiképp bonyolultabb, azonban a jelen céljainkra ez a leegyszerűsített karakterizáció is elégséges.

egy, a különféle társadalmi csoportok követeléseiben már eleve jelen lévő közös *megtalálása*, hanem e közös megalkotása a politika diszkurzív-reprezentációs színterén:

Ha például egy sor társadalmi sérelemre hivatkozom, kiterjedt igazságtalanságra, és forrásaként az »oligarchiát« nevezem meg, akkor két, egymással összekapcsolt műveletet hajtok végre: egyfelől megalkotom a »népet« azáltal, hogy egy sor társadalmi követelés közös identitását hozom létre az oligarchiával szembeállítva; másfelől az ellenség nem lesz többé pusztán a körülményekhez kötött, hanem globálisabb dimenziót kap. Egy egyenértékűségi láncolatnak ezért kell egy szinguláris elem *kathexise* által kifejezésre jutnia: mert nem az összes társadalmi sérelemben ott rejlő elvont közös vonás megtalálásának fogalmi műveletéről van szó, hanem a láncolatot mint olyant megalkotó performatív műveletről.¹³

Fontos látnunk, hogy ezeknek az egyenértékűségi láncolatoknak a létrehozása nem jelenti egy *homogén* politikai közösség létrehozását. Az egyenértékűként reprezentált sérelmek, érdekek és álláspontok nem válhatnak *azonossá*, hiszen ez esetben nem beszélhetnénk egymással *egyenértékű*, ám továbbra is numerikusan különböző politikai álláspontokról. „Az egyenértékűségi láncolat így szükségképpen kettős szerepet játszik: lehetővé teszi az igények különösségének megjelenését, ám ugyanakkor maga alá rendeli ezeket mint a beíródás szükséges felületét.”¹⁴

Az egyenértékűségi láncolatokba beépített egyedi álláspontok, érdekek, sérelmek mindig egyfajta kettős életet élnek, egyrészt mint egyenértékűek, másrészt mint ezen egyenértékűségen kívül álló, azáltal teljesen meg nem ragadott egyediek. Ez egyfajta feszültséget teremt az egyenértékűségi láncok és az őket alkotó partikuláris igények, sérelmek és álláspontok között: „egy egyenértékűségi láncolat nemcsak egy antagonisztikus erővel vagy hatalommal áll szemben, hanem azzal is, aminek nincs hozzáférése a megjelenítés általános teréhez.”¹⁵ Ez lehetőséget teremt az egyenértékűségi láncok által létre hívott nép természete, a népnek az elittel szembeni küzdelmének módja és voltaképpen céljáról szóló feszültségteli, ugyanakkor termékeny diskurzusra és politikai küzdelemre, így valósítva meg a demokrácia lényegi plurális és *agonikus* természetét.¹⁶

13 Laclau: *A populista ész.* Id. kiad., 116.

14 Uo., 144.

15 Uo., 162.

16 Az agonizmus fogalmához lásd: Chantal Mouffe: „For an Agonistic Model of Democracy”. In Noel O’Sullivan (ed.): *Political Theory in Transition*. Routledge, London and New York, 2000, 113–130.

Úgy gondolom, a pluralista populizmus ezen védelmét elégségesnek kell elfogadnunk. A populizmus ilyenén felfogása lehetőséget teremt a nép és a népet konstituáló antagonizmus természetéről szóló plurális, jóllehet – agonikus és nem konszenzusra törekvő – diskurzusra. Pusztán az a tény, hogy a populista politika a politikai teret nép és elit antagonizmus mentén strukturálja, még nem zárja ki egy plurális demokratikus diskurzus lehetőségét, hiszen a nép maga is plurális diskurzus tárgya, a populista politika pedig épp e diskurzus és a köré szerveződő politikai küzdelmek folyamatában jön létre. Mindez – amint Fabio Wolkenstein érdekesítő elemzésében megjegyzi¹⁷ – teret nyithat a liberális-demokratikus, pluralista populizmus konceptuális lehetőségének, amire Mouffe maga bevallottan törekszik. Ez Mouffe baloldali pluralizmusát a „nép mint folyamat” elképzelésével fémjelzett politikaelméleti hagyományban helyezné el,¹⁸ jóllehet közelebb áll annak agonikus, semmint deliberatív szélsőségéhez.

Ez természetesen nem jelenti, hogy a populizmus *szükségképpen* pluralista és demokratikus lenne, mindössze azt, hogy a populizmus azon minimális definíciója, amelyet az első szakaszban felvázoltunk, *összefér* a pluralizmusnak egy liberális-demokratikus szempontból elfogadható változatával. Természetesen elgondolhatók a populizmus antipluralista változatai is, és számos ma létező populista politikai program ilyen. Meglehet, a populista politika nagyobb teret nyit az illegitim antipluralizmusnak, ezért azok, akik úgy vélik, a populista politika valamilyen módon szükségszerű egy hathatós, népi érdekeket érvényesítő politikai program megvalósításához, különös figyelmet kell, hogy szenteljenek ezen antipluralista tendenciák elkerülésének. De elviekben legalábbis elgondolhatónak tartok pluralista populizmust.

A fenti gondolatmenetből nem következik az sem, hogy a populizmussal kompatibilis pluralizmusfelfogás maga ne lenne kritika tárgyává tehető. A magam részéről például úgy gondolom, hogy ez a pluralizmusfelfogás figyelmen kívül hagyja azokat a hatalmi és materiális viszonyokat, amelyek hozzáférést biztosítanak „a megjelenítés általános teréhez”, vagyis a nép jelentése és a népi politika tartalmára vonatkozó politikai diskurzushoz és küzdelemhez. Így aztán meglehet, hogy ez a

17 Fabio Wolkenstein: Populism. Liberal Democracy and the Ethics of Peoplehood. *European Journal of Political Theory*, 2016 november, 1–19.

18 Ezt a hagyományt látjuk működésben például a következő szövegekben: Jürgen Habermas: „Volkssouveränität als Verfahren.” In *Uó: Faktizität und Geltung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994, 600–631; Nancy Fraser: Reframing Justice in a Globalising World. In *Uó: Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Columbia University Press, New York, 2008, 29; Jonathan White – Lea Ypi: The Politics of Peoplehood. *Political Theory*, 2017, (45):4, 439–465.

fajta populizmus biztosítja az egalitárius politika tartalmára vonatkozó plurális diskurzust, ám semmi nem garantálja, hogy maga ez a diskurzus egalitárius háttérfeltételek mellett zajlik.¹⁹ Ezekkel a kérdések azonban meghaladják a jelen dolgozat kereteit.

Populus és démosz

A populista demokrácia elképzelése nem bukik meg ugyan a pluralizmus próbáján, mégis arra a végkövetkeztetésre kell jutnunk, hogy lényegi feszültség áll fenn a populizmus politikaképe és a demokrácia politikai végcéljai között. Ebben a szakaszban emellett fogok érvelni. Mouffe úgy gondolja, hogy a progresszív, baloldali populista politika feladata a XXI. században az, hogy visszaállítsa a demokratikus politika két alappilléret: az egalitarizmust és a népszuverenitást. Ez utóbbi nézet ugyancsak Schmitt demokráciafelfogásából ered, aki szerint a demokrácia olyan kormányzati forma, amelyben az uralkodó és az uraltak személye egybeesik. A politikai uralom fogalmát azonban Schmitt egy klasszikus szuverenista fogalmi keretében gondolja el, amely szerint a politikai hatalom birtokosa szuverén, azaz a joghatósága alá tartozó személyek (és területek, intézmények stb.) fölött főhatalmat gyakorol. A népszuverenitás mindössze azt az állapotot jelöli, amelyben a főhatalom birtokosa a nép egésze mint egységes kollektív ágens.

Mouffe ennek a demokráciafelfogásnak az örököse, amennyiben osztja azt a véleményt, hogy a populista politikára – egyebek mellett – azért van szükség, hogy létrehozzuk a népet mint kollektív ágens, amely azután képes egy koherens *népi akarat* megfogalmazására és politikai cselekvésbe való átültetésére. Túl azon, hogy maga a népszuverenitás fogalma, amellyel Mouffe Schmitt nyomán dolgozik, meglehetősen súlyos fogalmi problémákat vet fel,²⁰ észre kell vennünk, hogy az így értett népszuverenitás nem egy lényegileg demokratikus elképzelés. Bár a demokráciaelméleti szerzők közül kevesen mulasztják el, hogy említést tegyenek a fogalom vulgáretimológiájáról – arról tehát, hogy a kifejezés a

19 Ezt a problémát részletesen tárgyalom itt: Kapelner Zsolt: Politikai közösség és emancipációs cselekvés. In Losoncz Márk – Adriana Zaharijević (szerk.): *Elköteleződés és kritikai gondolkodás*. Filozófiai és Társadalomelméleti Intézet – Forum Könyvkiadó, Belgrád–Újvidék. (Megjelenés előtt).

20 Erről részletesen lásd Kis János: Népszuverenitás: a klasszikus tan és kritikája. *Politikatudományi Szemle*, 2006 (15):1, 5–28.

démosz és a *kratosz* kifejezésekből összeállva adja a „néphatalom” fogalmát²¹ – kevesen veszik a fáradságot, hogy feltegyék a kérdést, pontosan milyen értelemben is kell „népről” és „hatalomról” beszélnünk a demokratikus politika történetében.

Amint Josiah Ober jelentős tanulmányában megjegyzi, a kifejezés az eredeti görög kontextusban nem egy szuverenista hatalomfelfogásra utalt, amely szerint a nép mint kollektív ágens főhatalmat – azaz mások által felülírhatatlan szuverén döntéshozási tekintélyt – birtokol a politikai hatalom más potenciális birtokosai, a nép alávetettjei fölött. Ehelyett az eredeti athéni kontextusban: „a *demokratia* nem csupán »a *démosz* hatalma« abban az értelemben, hogy »a *démosz* uralma vagy hatalmi monopóliuma az állam más potenciális hatalombirtoklóinak viszonyában«. Ehelyett egy sokkal tágabb jelentéssel bír, úgy is, mint »hatalommal felruházott [*empowered*] *démosz*« – egy olyan rezsim, amelyben a *démosz* kollektív képességet nyer, hogy változást hozzon létre a nyilvános térben.”²² A nép számára demokratikus hatalommal bírni nem annyit tesz, mint a politika terét egy egységes népi akaratnak alávetni, hanem sokkal inkább a politika nyilvános terét kollektív cselekvésen keresztül alakítani.

A politika terének ez a népi hatalom alá vonása azonban nem kizárólag, de még csak nem is elsősorban kollektív akaratformálási aktusokon – szavazások, választások – keresztül manifesztálódott, hanem a törvénykezés, bíraskodás és politikai hatalomgyakorlás megannyi válfaján keresztül – például a sorshúzásos tisztviselőválasztás –, melyeket mind az *iszegória* – a gyűlésben való felszólalás egyenlő joga – és az *iszonómia* – a törvény előtti egyenlőség – eszményei formáltak, így téve lehetővé, hogy a *démosz* mint egyenlők közössége egymással együttműködve, partnerségben alakítsák a nyilvánosság terét.²³ Amint Philip Pettit republikánus politikafilozófus megjegyzi, a demokráciának az az elgondolása, amely a döntéshozó testületben egyesült, a politikai közösség fölött kollektív akaratnyilvánítása révén főhatalmat gyakorló nép képzetén alapul, valójában a kora újkorig, a szuverenitás fogalmát kodifikáló – és végletekig demokráciaellenes – két gondolkodó, Jean Bodin és Thomas Hobbes munkáigiig nyúlik vissza.²⁴ Ezek a gondolkodók a demokratikus

21 Mouffe maga is említést tesz erről futólag.

22 Josiah Ober: *Demopolis: Democracy before Liberalism in Theory and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017, 28. Lásd még: Josiah Ober: The Original Meaning of ‘Democracy’: Capacity to Do Things, Not Majority Rule. *Constellations*, 2008 (15):1, 3–9.

23 Természetesen ez a partnerség az állampolgárok szűk, a nőket, rabszolgákat, idegeneket kizáró körére korlátozódott, mint az közismert.

24 Philip Pettit: *On the People’s Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 189.

kormányzatot az általuk támogatott abszolút kormányzat mintájára – és annak rosszul működő válfajaként – gondolták el. Az abszolút monarchia helyére azonban a népet mint egységes akarattal rendelkező kollektív ágenszt helyezték – szemben a klasszikus demokráciafelfogással, amely szerint a nép egy lényegileg plurális szubjektum, amelynek tagjai *együtt*, de *nem egyként* kormányoznak.²⁵

Igaz ugyan, hogy Mouffe úgy véli, az egységes népi akarat mindig vita tárgya és mindig kihívások érik a népet konstituáló egyenértékűségi lánc különböző pontjai részéről. Ám ez a népi politikára irányuló küzdelem mégis egy *hegemonikus* küzdelem, melynek elméleti végpontja – jóllehet e végpont a valóságban alkalmasint soha nem érhető el, és e küzdelem mindig csak időlegesen jut nyugvópontra – egy koherens népi akarat létrehozása és e népi akarat hegemon erővé tétele a politika terében. Ebben a tekintetben a populizmus elsődlegesen úgy tekint a népre, mint amely csupán a számos politikai aktor egyike, amely – megannyi más érdekcsoporthoz, szervezethez, párthoz és mozgalomhoz hasonlóan – mindössze saját érdekeit és akaratát igyekszik érvényesíteni a politikai hegemoniáért folyó harc arénájában.

A populista számára a kérdés az, hogy a hatalomért folytatott hegemonikus küzdelemben miként győzhet a nép és miként mérhető vereség a nép ellenségeire – a modernitásban ez a kérdés összekapcsolódik azzal, hogy miként ragadhatja magához a nép a szuverén hatalmat. Ehhez képest a demokratikus politika eredendően *antihegemonikus* és *antiszuverenista*. Nem azt a kérdést teszi fel, hogy miként válhat a kollektív ágensként elgondolt nép a szuverén politikai hatalom birtokosává, hanem azt, hogyan érhető el egy olyan állapot, amelyben a politikai közösség tagjai – mint eredendően és redukálhatatlanul plurális nép – mindnyájan a közös politikai tér teljes értékű társszerzőiként tekinthetnek magukra. Ennek előfeltétele nem valamiféle kollektív népi akarat és a nép mint kollektív ágens létrehozása, hanem ellenkezőleg, a nép tagjainak mint egyéneknek a politikai cselekvőképesség hatalmával való felruházása, képessé tétele (*empowerment*) az autonóm politikai cselekvésre és a politika terének együttes alakítására.

Azt gondolhatnánk, hogy még ha a demokrácia fogalma eredetileg csakugyan antihegemonikus és antiszuverenista konnotációkat hordozott is, a politikának a modernséggel bekövetkező struktúraváltása ezt a

25 Az „együtt, de nem egyként” kormányzás demokráciaelméleti ideálját a nemzetközi politika, különösen az Európai Unió vonatkozásában részletesen kidolgozza: Kalypso Nicolaïdis: *The Idea of European Democracy*. In Julie Dickinson – Pavlos Eleftheriadis (eds.): *Philosophical Foundations of EU Law*. Oxford University Press, Oxford, 2012, 247–274.

demokrácia- és politikafelfogást elavulttá tette: a modernségben a politika egésze hegemonikus és szuverenista, így ha létezik még a demokráciának reális megvalósítható formája, akkor az szükségképpen hegemonikus és szuverenista. Ezzel az állítással szemben észre kell vennünk, hogy a demokratikus politika antihegemonikus és antiszuverenista felfogása a modernitásban is rendre felüti a fejét mind a politikai elmélet, mind a politikai gyakorlat színterén.

Vegyük például a XVIII. századi republikánus politikai hagyományt – például James Madison munkáit –, amelyen belül számos különféle formában életben maradt az antipopulista és antiszuverenista népi politika gondolata, amely nem annyira a nép akaratformáló erejére, hanem a nép tagjainak képessé tételére, hatalomhoz juttatására és a politikai intézmények és intézményi döntések társszerzői státuszának affirmálására helyezte a hangsúlyt, elsősorban a jogalkotáson és a politikai hatalmi intézmények decentralizálásán keresztül.²⁶ A XVIII. század végétől ugyancsak hangsúlyosan jelentek meg a radikális baloldali mozgalmak demokratikus gyakorlataiban azok az elemek, amelyek a hatalom decentralizálására, az elszámoltathatóság növelésére és az egyének közötti partnerségi, társszerzői viszonyok kialakítására helyezték a hangsúlyt – így például a párizsi kommünben, a szindikalizmus és a tanácskommunizmus mozgalmaiban²⁷ –, semmint a nép mint egységes akarattal bíró és identifikációs alapként szolgáló kollektív ágens létrehozására és az egységesként elgondolt népi érdekek hegemonikus pozícióba juttatása. Napjainkban ezt az antiszuverenista és antihegemonikus demokráciaideált megtaláljuk olyan radikális demokráciaelméleti szerzők munkáiban, mint Antonio Negri és Michael Hardt,²⁸ de bizonyos mértékig republikánus és liberális szerzőknél is.²⁹ Az antiszuverenista és antihegemonikus demokratikus hagyomány tehát egy nagyon is élő elméleti és gyakorlati politikai ideált jelent.

26 Jack Rakove: Impotence, Perspicuity and the Rule of Law: James Madison's Critique of Republican Legislation. In Andreas Niederberger – Schink Philipp (eds.): *Republican Democracy: Liberty, Law, and Politics*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013, 58–59; James Bohman: Republican Cosmopolitanism: Popular Sovereignty in Multilevel Systems. In Eva Erman – Sofia Näsström (eds.): *Political Equality in Transnational Democracy*. Palgrave Macmillan, New York, 2013, 17–40.

27 Vö. Brian S. Roper: *The History of Democracy: A Marxist Interpretation*. Pluto, London, 2012, 243. Darrow Schecter: *The History of the Left from Marx to the Present*. Continuum, London and New York, 2007, 106.

28 Antonio Negri – Michael Hardt: *Assembly*. Oxford University Press, Oxford, 2017.

29 Pettit: *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*; Jeremy Waldron: Democracy. In David Estlund (ed.): *The Oxford Handbook of Political Philosophy*. Oxford University Press, Oxford, 2012, 189–203.

A jelen tanulmány központi kérdése az volt, vajon lehet-e demokratikus a populizmus. Amellett érveltem, hogy a válasz „nem”. Ennek oka azonban elsősorban nem az, hogy a populizmus szükségképpen elbukik a *pluralizmus* vizsgáján, amely a demokrácia előfeltétele. Kétségtelen, hogy elgondolhatók – és napjaink politikai valóságában nagyon is könnyedén tetten érhetők – a populizmus antipluralista válfajai. Azonban a populizmus definíciója nem implicál szükségképpen egy antipluralista attitűdöt. A populizmus politikaelméleti támogatója felvázolhat egy olyan pluralizmuseszményt, amely összhangban van populista alaptételeivel, de amelyet mégis a pluralizmus egy válfajaként ismerhetünk fel. Ugyanakkor mindez nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon mennyire elfogadható vagy plauzibilis az a pluralizmuskép, amelyet a populizmus megenged. Véleményem szerint bár a populizmus lehet pluralista, ez a típusú pluralizmus további súlyos problémákkal küzd, amelyek okot adhatnak elutasítására.

A populizmus és a demokrácia összeférhetlenségének okát azonban nem elsősorban a pluralizmus területén azonosítottam. Amellett érveltem, hogy a populizmus és a demokrácia azért összeférhetetlenek egymással, mert e két elképzelés a népi politika radikálisan eltérő fogalmával dolgozik. A populizmus számára a népi politika az egységesként – de nem szükségképpen homogénként – elgondolt népi érdekek előmozdítása egy *hegemonikus* politikai küzdelemben, melynek logikai végpontja a *szuverén* hatalom megszerzése. Ezzel szemben a demokrácia számára a népi politika a politikai közösség tagjainak képessé tételét, hatalommal való felruházását (*empowerment*) jelenti, amely által kollektív cselekvés útján tudják a politika közös terét *együtt*, de *nem egyként* alakítani. A demokrácia tehát egy *antihegemonikus* és *antiszuverenista* népi politika elképzelésére épül.³⁰ Ezzel még semmit nem mondtam arról, hogy a népi politika e két elképzelése közül melyiket fogadjuk el, melyiket részesítsük előnyben. Ennek a kérdésnek a megválaszolása nem képezte a jelen tanulmány tárgyát; ez a feladat további és mélyebb politikaelméleti és politikafilozófiai reflexiót igényelne. Ugyanakkor úgy vélem, hogy

30 Felmerülhet a kérdés, hogy vajon nem lehetséges-e a populizmus megfosztása annak hegemonikus és szuverenista elköteleződéseitől, és valamifajta minimális vagy kvalifikált populizmus összeegyeztetése a demokratikus politikával. Ennek a lehetőségét itt nem zárom ki, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy egy ilyen értelemben vett „populizmus” csakugyan populizmus maradna-e az első szakaszban vázolt értelemben. Egy ilyen kvalifikált populizmusfogalomról bővebben lásd: Henry S. Richardson: *Democratic Autonomy*. Oxford University Press, Oxford, 2003, 56.

mind e reflexió, mind a valóságos politikai gyakorlat végső soron a népi politika demokratikus és nem populista ideáljának elfogadása felé mutatna.³¹ Mouffé és Laclau nem téved, amikor azt mondják, napjainkban a progresszív – baloldali – politika feladata a demokrácia elmélyítése, be nem váltott ígéretei megvalósítása. E cél eléréséhez azonban a populista politika semmilyen formájában nem visz közelebb.

31 Emellett röviden érveltem itt: Kapelner Zsolt: Populizmus és a nép mítosza. URL <<https://merce.hu/2018/04/20/populizmus-es-a-nep-mitosza/>> (Letöltés dátuma: 2019.03.21.)

Populizmus, avagy a demokrácia válsága

„...nem épp a szabadságban való telhetetlenség és a többi érték elhanyagolása változtatja át ezt az államot, és készíti a türannisz kívánására?”

(Platón: Az állam 562c)

Ha létezne olyan fogalom, amellyel Tony Blair, Hugo Chavez és Orbán Viktor rendszere egyaránt jellemezhető, annak használatát kerülni kellene, mert csak valami semmitmondó általánosság lehetne, ami nem visz közelebb politikájuk megértéséhez. Az alábbiakban tehát azzal próbálkozom, hogy a populizmust mint politikai jelenséget megkülönböztessem attól, ami szerintem nem az. Teszem ezt abban a reményben, hogy a fogalom szűkebb értelmezése segítségünkre lesz abban, hogy a vitát a demokrácia lehetőségéről vagy lehetetlenségéről zajló diskurzus részeként folytassuk, ami egyidős magával a demokráciával.

Geopolitika: a demokrácia diadala vagy a demokrácia határai?

A szovjet birodalom önfelszámolásának évtizedében világszerte a liberális demokrácia elvei terjedtek el. Ezek az előző két évszázad során a társadalom mélyreható, lassú átalakulásának eredményeként alakultak ki az Atlanti-óceán két oldalán. A XX. század vége felé ellenben felvilágosult vagy egyszerűen csak fülig adósodott autokraták, a nyugatiak jólétét irigylő „keleti” néptömegek, szabad társadalmat sosem látott értelmiségiek, szovjet vazallusállamok élelmes funkcionáriusai vallották magukat egyszerűen a szabadság és egyenlőség híveinek, és vezették be

A szerző filozófus, író, filmrendező, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karának docense. E-mail: land@tatk.elte.hu.

országokban a demokratikus jogállam odáig ismeretlen – vagy régóta eltörölt – intézményeit. A világ proletárjai végre egyesültek – a *Pepsi feeling* jegyében –, a világ új urai pedig támaszpontok helyett bevásárlóközpontokat építettek, miközben a pártállamok többpártállammá alakultak, és a kormányok hatalmát az általános és titkos választásokon így vagy úgy leadott szavazatok többsége legitimálta. Az elméletalkotók ezért olyan világról kezdtek fantáziálni, amelyben gyökeres politikai változás többé elvileg sem lehetséges, hiszen „a célok felé való közvetlen törekvés naivitássá válik”, hála a szabadság rendszerének, melyben „nincs semmilyen természetes elsőbbség, semmilyen privilegizált pozíció”, ezért a funkcionálisan differenciált társadalmi érintkezés alrendszerei, ha akarnák, se tudnák egymás autonómiáját korlátozni. Nem véletlenül példálózom a rég megtagadott Francis Fukuyama helyett Niklas Luhmann-nal: az ő elmélete jóval színvonalasabb formában juttatta kifejezésre a győztes nyugat polgárainak reményét, hogy „ezentúl mindig így lesz”.¹

Valójában az úgynevezett fiatal demokráciákban a demokrácia sem ekkor, sem a későbbiek során nem „diadalmaskodott”, és a legtöbb helyen még csak nem is hiányzott az emberek többségének. Hiányoztak viszont a mindenkori uralomtól anyagi és szellemi értelemben független politikai szereplők, a népszuverenitás gyakorlására képes autonóm közösségek. S hiányzott vagy gyengélkedett a kulturális hagyomány, amely az egyének és közösségek autonómiaigényét megalapozná. Oroszországban, Törökországban, Dél-Amerikában stb. a demokrácia azért nem kerülhetett válságba, mert nem volt minnek válságba kerülnie. Az újjászerveződő önkényuralmi rendszerekben nem illiberális demokráciákat, hanem hamisítatlan, régi vágású diktatúrákat kell látnunk, amelyek egyben-másban alkalmazkodni igyekeznek a nemzetközi közösségben névleg elfogadott egyes konvenciókhoz. Szembe kell néznünk azzal, hogy amit a demokrácia ügye iránti lelkesedésnek véltünk, az esetek egy jelentős részében eleve csupán a nyugati termelő és nem melleleg a haditechnika fölénye iránt érzett vonzalom volt. A társadalmi és gazdasági élet liberalizálásának mértékét többnyire ez határozta meg: a világgazdaság rendjébe való szorosabb bekapcsolódás igyekezete, a fejlett technológiák átvételéhez fűződő érdek, valamint a világ vezető katonai hatalma, az Egyesült Államok által az úgynevezett fejlődő országokra gyakorolt nyomás nyugati típusú reformok bevezetésére. A világgazdaság új rendjéről azonban hamar kiderült, hogy az a demokráciákkal szemben – egyébként azonos feltételek esetén – a parancsuralmi rendszereknek biztosít előnyt: azoknak az országoknak, ahol a szociális, környezeti és egyéb érdekek védelmében fellépő társadalmi mozgalmak nem nehezítik a beruházók

1 Niklas Luhmann: *Ökológiai kommunikáció*. Gondolat Kiadó, Bp., 2010, 132, 141.

dolgát. A nemzetközi pénzvilág kegyeiért folyó verseny győztesei rendre azok az országok lettek, ahol a legolcsóbban lehetett természeti erőforrásokat, munkást és állami hivatalnokot vásárolni.

Mindez meglehetősen köztudott, emlegetésük itt azt a célt szolgálja, hogy a populizmusnak nevezett jelenség térbeli határait kijelöljük. Az egykori második és harmadik világ újabban illiberális demokráciaként emlegetett országaiban a felemás demokratizálás kísérleteit követő visszarendeződés dinamikája alapvetően különbözik azoktól a körülményektől, amelyek Nyugat-Európában az újpopulizmus sikerét előkészítették. A demokratikus átmenetből Kelet-Közép-Európa posztkommunista országaiban is a demokrácia bizonyult átmenetinek. A térségben és tőlünk keletre a hagyományosnak mondható állami paternalizmust restaurálták, és a nép akarataira vagy a nemzet egységére történő sűrű hivatkozás inkább a helyi közönség számára ismerős történelmi mintákat követte, mintsem a nyugat-európai újpopulizmusról szóló beszámolókat. Meglehet, a kétféle ideológia – a jelszavak szintjén legalábbis – sok hasonlóságot mutat: defenzív nacionalizmus, etnocentrikus nemzetfelfogás, elitellenes szólamok, euroszkepticizmus. Mégis, másképpen hangzik mindez egy spontán keletkezett civil mozgalom kiáltványában vagy falragaszain, mint az állampárt óriásplakátján, a hivatalos propagandagépezet által sulykolt ideológiaként. Nyugaton az újpopulizmus már csak helyzeténél fogva is az állami tekintélyuralom ellenségének mutatkozik, és a civilek részvételi jogát a döntésekben nem imitálni és korlátozni, hanem érvényesíteni akarja. Nem kérdőjelezi meg a demokratikus jogállam alapelveit, ellenkezőleg, épp ezeket kéri számon a kiüresedő parlamenti rendszeren. A tömeges bevándorlással kapcsolatos, kezelhetetlen konfliktusok e mozgalmak keletkezése körül játszottak fontos szerepet, és nem a kormány táboroztatta demonstratív céllal a főváros szívében az országán átutazni óhajtó jövevényeket.

A migráció kérdését külön is érintenünk kell, mert az ezzel kapcsolatos reakciók a populistának tekintett jobboldali pártok népszerűségét nagymértékben növelték. A populizmus és a bevándorlásellenesség fogalmi összekapcsolása mégis félrevezető, és egyik jelenség megértését sem könnyíti meg. A sokakat foglalkoztató témát az új jobboldal csak ráadásul, mintegy ajándékba kapta az establishmenttől, és – ahogyan erre Cas Mudde is rámutat² – minél közelebb kerül a hatalomhoz, annál kevésbé képes azt kiaknázni. Azzal a megállapítással tehát, hogy a populizmus sikeréhez kapóra jön egy kis idegengyűlölet, nem jutunk közelebb mibenlétének megértéséhez.

2 Vö. Cas Mudde: So what? Three Decades of Populist Radical Right Parties in Western-Europe. *European Journal of Political Research* 2013 (52), 541–563.

Magyarázatra inkább az szorul, hogy miért nem vált már korábban politikai üggyé a klímaváltozástól, népességrobbanástól és az ezek következtében fellángoló helyi háborúktól sújtott szegény országok lakóinak tömeges áttelepülése a gazdag Európába. Mert a távoli földrészekről ide özönlő népesség beilleszkedésének sikertelenségéről, úgyszólván kilátástalanságáról, majd az asszimilációs kudarcra válaszként terjedő agresszív disszimilációs magatartásformákról, aki akart, már a kilencvenes években hiteles kutatási beszámolókból értesülhetett. Európa etnikai térképe néhány évtized alatt gyökeresen átalakult. A fogadó országoktól élesen elütő kulturális környezetből, ekkora tömegben és ilyen rövid idő alatt érkező migrációra a népvándorlás kora óta nem volt példa kontinensünk történelmében. „Ami a sokasodó diaszpórák világában nem történik meg, az éppen a határok eltűnése. Inkább új határok emelkednek, minden leromló környék minden utcasarkán”, állapítja meg már évtizedekkel korábban Jonathan Friedman, a globalizáció és a multikulturalizmus antropológus kutatója.³ Az alsóbb néposztályok számára mindez régóta a mindennapok része Európa számos nagyvárosában. Bármely konzervatív párt a zászlajára tűzhetné volna a témát már korábban, a közbiztonság vagy a hagyományos életformák és értékek védelmére hivatkozva. A szociáldemokraták és más baloldaliak is tiltakozhattak volna a munkásnegyedek és elővárosok lakóinak életminőségét rontó fejlemények ellen. A szakszervezetek pedig leleplezhetnék volna a beáramló olcsó munkaerő nyilvánvalóan veszedelmes hatását bérharcuk kimenetelére. Minderre mégsem került sor, vagy csak igen-igen szőr mentén.

Hogy így történt, az több, egymástól független tényező együtthatásának a következménye, miközben külön-külön ezek egyike sem szolgálhatna a *Willkommenskultur* kielégítő magyarozatául. Tény, hogy a világpiacon pozíciókat veszítő európai gazdaságnak komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy ismét idehaza jusson olcsó munkaerőhöz, valamint igénytelen, mindenevő fogyasztók tömegéhez. Az is igaz, hogy ezzel egyidejűleg, de ettől függetlenül az internacionalista baloldal és a kozmopolita liberalizmus történelmi egymásra találása egy hosszú korszakon át megakadályozta, hogy magára valamit is adó értelmiségi nyilvánosan kétségbe vonja a kultúrák, etnikumok és nemi szerepek közötti korlátlan átjárhatóság áldásos voltát, vagy a milliósámra érkező jövevények alapvető emberi jogát arra, hogy ott telepedjenek le, ahol éppen kedvük tartja. Ehhez járultak még olyan morális kényszerek, mint a súlyosan terhelt német lelkiismeret tiltakozása a faji megkülönböztetés bármely

3 Vö. Jonathan Friedman: The Hybridization of Roots and the Abhorrence of the Bush. In M. Featherstone – Scott Lash (eds.): *Spaces of Culture*. SAGE, London, 1999.

elképzelt formája ellen, vagy a britek és franciák kötelezettsége arra, hogy egykori gyarmataik és tengerentúli tartományaik lakóit minden korlátozás nélkül befogadják. Mindez együtt és csakis együtt magyarázza, miért kezelték tabuként a bevándorlás témáját évtizedeken keresztül, és miért engedték azt át szalonképtelennek vélt politikai erőknek még akkor is, amikor az kritikussá vált.

Médiapolitika: egy „technikai” kérdés

A politika hangnemének megváltozásával, „elbulvárosodásával” kapcsolatos észrevételek át- meg átszövik az újpopulizmusról zajló diskurzust. Ezért talán megér egy rövid kitérőt a populizmus mint irányzat elhatárolása a populáris politikai stílus általános térhódításától. Gyanítom ugyanis, hogy ez utóbbi az elektronikus tömegmédiák korában alig elkerülhető következménye a társadalmi nyilvánosság drasztikus átalakulásának.

Margaret Canovan, amikor a populizmust a politológusok figyelmébe ajánlja, világosan szól annak lényegéről.⁴ A népszuverenitás elvén nyugvó demokratikus jogállam, miközben óvatosan egyensúlyoz egyéni és kollektív jogok, többség és kisebbségek, lokális érdekek és nemzetközi kötelezettségek között, minden idők legkomplikáltabb kormányzati rendszerét alakította ki, amellyel a szuverén nép egészen egyszerűen nem tud mit kezdeni. Ezért a feje felett intézkedő racionális bürokráciák uralmát saját szuverenitása korlátozásának érzi, visszaélésnek a demokrácia alapelveivel. Az ebből eredő frusztrációt juttatják kifejezésre vagy lovagolják meg a különféle populista mozgalmak. Elemzése meggyőző, érveit bátran meríthette abból a széles körű szakmai közmegegyezésből, mely szerint a modern ipari tömegtársadalom viszonyai között a demokrácia, tetszik-nem tetszik, technikai értelemben lehetetlen. Hiszen a választópolgárok többé nem képesek, de nem is igen akarják ellenőrizni a választott testületek működését, mert az ehhez kellő információ megszerzése vagy meggyőződésük képviselője aránytalanul sok időt és energiát követelne tőlük. Beérik azzal, hogy előítéletek, félelmek és egyéb hiedelmek alapján válasszanak a politikai pártok által felkínált és a médiában készen tálalt alternatívák közül. Ez a távolságtartás a politikával szemben mindenesetre ambivalens: olyan intézményekre hagyatkozik,

4 Margaret Canovan: Populism for Political Theorists? *Journal of Political Ideologies*, 2004 (9):3, 241–252.

amelyekben valójában nem bízunk. Ha elfogadjuk a fenti érvelést, bátran feltehetjük, hogy az ebből eredő feszültség robban ki időről időre a közvetlen demokrácia ígéretével fellépő populista mozgalmakban.

Akik így vélekednek, magától értetődőnek tartják, hogy a demokrácia átalakulása vagy ellehetetlenülése – ahogy tetszik – a legszorosabban összefügg a politikai nyilvánosságban végbement és agyonelemzett változásokkal. Miközben a színpalak mögött think tankok, vezérkarok és részvénytársasági igazgatótanácsok fontos és bonyolult, egyre bonyolultabb dolgokról döntenek, a közvélemény kegyéért versengő politikusok ellenkezőleg, hangzatos és leegyszerűsített üzenetekkel igyekeznek befolyásolni a magánvélemények alakulását. Közvélemény nincs is talán, legfeljebb egymástól elkülönülő ízlés-, vélemény- vagy gyűlöletközösségek, rajongótáborok, kiszámítható reakciókkal és mozdíthatatlan előítéletekkel. A politikai kommunikáció egyirányú, és egyre egyirányúbb, amióta a tömegrendezvényekhez a hangszórót, a mozgóképhez az elektronikus jeltovábbítást feltalálták. Ezen a szociális média megjelenése, a közhiedelemmel ellentétben, alig változtatott. A web.2 sokat reklámozott interaktivitása alig jelent többet, mint hogy a politikai marketing központjaiból érkező információk és vélemények (információnak álcázott vélemények) megosztásán és terjesztésén immár önkéntesek milliói munkálkodnak, a reagálásukat ellenőrző és manipuláló szakemberek láthatatlan, de annál hatékonyabb felügyelete mellett. A spontán vélemények és alternatív szubkultúrák jelenléte a virtuális térben továbbra sem meghatározó. Nyilvános képviselőtüket pedig inkább korlátozza, mintsem előmozdítaná a netizen nemzedék számítógéphez láncolt életformája.⁵

A médiafogyasztó tehát társaitól többé-kevésbé, a tőle idegen véleményektől pedig, ha akarja, szinte teljesen elszigetelve találkozik politikai üzenetekkel, melyek megformálását az határozza meg, hogy az egymással vetélkedő hírek, események, látványok végtelen bőségében kell magára vonniuk elfoglalt és türelmetlen közönségük figyelmét. Ha erről megfeledkeznénk, érthetetlennek találnánk, miképpen lehetséges, hogy egy ennyire bonyolult – és állítólag egyre racionálisabban szervezett – világban a tömeges terjesztésre szánt, közérdekű üzenet mégis egyre leegyszerűsítettebb, harsányabb, szélsőségesebb. De nem feledkezünk meg róla, és még csak nem is csodálkozunk, amikor úgy találjuk, hogy a demokratikus és diktatórikus berendezkedésű országokban egyaránt elapósodó közbeszéd a nyilvános illemhelyek faláról kölcsönzött

5 Minderről persze sokan sokféleképpen gondolkodnak. A hazai vitákból ízelítőt nyújtanak Aczél Petra, Z. Karvalics László, Bognár Bulcsu, Molnár Attila Károly, Tallár Ferenc és mások írásai a *Se vele, se nélküle – tanulmányok a médiáról* c. kötetben (szerk. Lányi András, László Miklós, CompLex, Bp., 2014).

jelszavak, vicclap-karikatúrák, olcsó szójátékok körül forog. Ez jön át, mondják. Nem csak a közönség lett műveletlenebb (bár a tömegoktatás világszerte nagy erővel dolgozik ezen), hanem a vezetői is, hiszen a nyilvánosan okoskodó értelmiség helyét a műsorokban a szórakoztató tudatipar (*infotainment*) pergő nyelvű celebjei foglalták el a maguk egyperces, azonnal oldódó és gyorsan feledhető mondanivalójával. Íme, a demokrácia Canovan-féle paradoxona a visszajáról: egy demokratikus társadalomban a politika „mindenkihez” szól, a teljesen tudatlan, a politika iránt közömbös, az adott társadalom kultúrájába nem integrált elemekhez is. Attól demokrácia, hogy minden vélemény számít, azoké a leginkább, akiknek nincs véleményük. Mert őket a legkönnyebb befolyásolni. És minden egyes szavazat ugyanannyit ér.

A populista korszellemért tehát,⁶ úgy tűnik, elsősorban az új közeg, a mediatisált tömegkommunikáció természete felelős. Annál fontosabb, hogy ezt a „technikai” tényezőt, amivel a szavazatokra vadászó államférfiak, tömegpártok és sajtóorgánumok populárisnak minősített megnyilatkozásait általában magyarázni szokták, leválasszuk a populizmusról mint politikai irányzatról.

Populizmus és tömegtársadalom

Kérdés, persze, hogy egyáltalán mi marad a populizmusból, miután megkülönböztettük egyrészt azoktól a hatalomtechnikai eljárásoktól, amelyekkel a posztkommunista és posztkolonialista látszatdemokráciákat maguk alá gyűző autokraták sikert aratnak, másrészt attól a beszédmódtól is, amit a tömegmédiák kényszerít világszerte a politikára? Az alábbiakban a populizmus megkülönböztető sajátosságát egy negatívumban igyekszem megragadni, de az nem valaminek az elutasítása lesz (pl. elitellenesség, idegengyűlölet), hanem a hiánya. Éspedig olyan hiányosság, ami a modern tömegtársadalom természetéből adódik, e rendszer keretei között tehát nem orvosolható, ezért különböző programokkal, más és más társadalmi bázison keletkező mozgalmak indítékai között újra és újra megjelenik.

Ehhez egy pillanatra vissza kell térnünk a tömegmédiák által teremtett kommunikációs helyzet értelmezéséhez. A baloldali médiakritika középpontjában a viszonyok aszimmetriája áll, az önálló tájékozódásra

6 Cas Mudde: *The Populist Zeitgeist. Government and Opposition*, 2004 (39):4, 542–563. (A tanulmány fordítását lásd a jelen lapszámban.)

képtelen, könnyen befolyásolható médiahasználó és a felé áramló személytelen vagy álszemélyes üzenettömeget kibocsátó távoli, nagyhatalmú központok között. A strukturalista vagy neodurkheimi iskola kétségbe vonja a helyzetnek ezt a leírását, és a médiaeseményekben, kvíziójátékokban és valóságshow-kban megpróbál újfajta közösségformáló rítusokat látni. Azt állítja, hogy ezek a maguk módján „összehozzák az embereket”, és valódi közösségi élményt nyújtanak még abban a klasszikus értelemben is, hogy alkalmasnak bizonyulnak a társadalom erkölcsi értékrendjének megszilárdítására. Témáik kicsinyes hétköznapiságával együtt, botrányaik és botrányéhségük dacára, vagy épp ezek révén. Míg az egyik talán eltúlozza, a másik inkább negligálja a „magányos tömeg” néven közismert tünetegyüttest.⁷ Nem véletlenül. A tömegkultúra kritikusai és apológétái egyaránt jó demokraták: az utóbbiak a modern ipari társadalom rendjét mint a demokrácia vívmányát védik, míg az előbbiek egy eljövendő, még igazságosabb demokrácia nevében támadják. A tömeg pedig, ami nem egyszerűen emberek sokasága, vitathatatlanul a modernizáció „vívmánya”.

Tömegnek nevezem a hagyományos közösségek bomlása után visszamaradó népességet, melynek egyedeit a demokratikus politika és az állami bürokrácia gyúrja majd néppé, azaz olyan egységgé, melynek tagjai kilétüktől és hovatartozásuktól lényegében függetlenül állnak majd közvetlenül és egyenként a modern ipari állam intézményeinek rendelkezésére (pl. hadsereg, népoktatás, adóhivatal, gyáripar, árupiac). A tömeg: egymáshoz gyenge és esetleges szálakkal kötődő, többé-kevésbé elszigetelt individualistákból álló alaktalan alakzat. Az újrakollektíválására tett erőszakos kísérletek – akár az osztály, akár a faj eszméjének jegyében – a huszadik század történetének legborzalmasabb fejezeteit idézik. Ami pedig az előzményeket illeti, azokat mint hagyományos, úgynevezett kényszerközösségeket a modernitás már egyszer s mindenkorra „leírta”. Csakhogy az emberi természettől elválaszthatatlan az igény: tartozni valakikhez. Ez köszön majd vissza a tömegkultúra rajongótáborainak képében, és nem egyszer politikai mozgalmak formájában.

A populizmus feltámadását a közösség hiányában szenvedő és ezért önazonosságában elbizonytalanodó tömegember politikai reakciójának

7 A kritikai médiaelmélet jellegzetes képviselője George Gerbner: *A média rejtett üzenete*. Osiris, Bp., 2002; a strukturalistának nevezett elmélet Császi Lajos: *A média rítusai* (Osiris, Bp., 2002) című munkájából ismerhető meg. Az irányzatok összehasonlítását lásd pl. E. Katz – J. Blumler – M. Gurevitsch: *A tömegkommunikáció használata az egyének által*. In Angelusz–Tardos–Terestyéni (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény*, Gondolat, Bp., 2007, ill. Myat Kornél: *Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. Médiakutatás 2010 (2)*. https://www.mediakutato.hu/cikk/2010_02_nyar/04_mediaelmélet. (Letöltés dátuma: 2018. 12. 15.)

tartom. Nem egyenes folytatása, mégis örököse a kapitalista modernizáció ellen tiltakozó vidéki kistulajdonosok „harmadikutas” mozgalmainak, amelyek annak idején elsősorban Észak-Amerikában és Kelet-Közép-Európában váltak politikai tényezővé.⁸ A döntő különbség, hogy a száz évvel ezelőtti populizmus még létező közösségeket védelmezett, míg a mostani a közösségek eltűnése nyomán fellépő frusztrációból merít energiát a maga defenzív identitásának kiépítéséhez. De tudni azt, hogy kikhez nem tartozunk, vagy egyetérteni egy értékrend elutasításában már majdnem olyan, mintha tudnánk, hogy kik vagyunk.⁹

Az is igaz, hogy ha a „hagyományos közösségek” zárójelét feloldjuk, valójában igen színes képet találunk. Ennek elemei között korántsem a premodern agrártársadalmak merev vérségi, rendi és vallási keretekhez kötődő közösségei alkotják a többséget, hanem az urbánus társadalomalakulás képződményei: céhek, testvériségek, magisztrátusok, asztaltársaságok és törzsközönségek, kamarák, szakszervezetek, titkos és nyilvános egyesületek, többé-kevésbé önkéntes társulások.¹⁰ Végül, horribile dictu: nemzetek. Ez utóbbiak is inkább a modern urbánus, mintsem a hagyományos közösségek közösségeként jöttek létre annak idején. Egedy Gergellyel értek egyet, aki szerint „a nemzet sikere abban rejlik, hogy a dinasztikus és vallási kötelek felbomlását, illetve háttérbe szorulását ellensúlyozva képes volt alternatív közösséget teremteni. Az elmúlt évszázad eseményeinek fényében alig vonható kétségbe, hogy a nemzet erősebb hívószónak bizonyult, mint akár az emberiség nehezen átélhető kategóriája, akár a marxisták által bálványozott osztály”.¹¹ A moderni-

- 8 A XIX–XX. századi populizmus eszmetörténetét foglalja össze Kovács Gábor: *Mi is hát a populizmus?* című kiváló tanulmánya a *Liget* 2009/9. számában.
- 9 Manuel Castells *Az identitás hatalmában* némileg hasonlóképpen jellemzi a hátrányos helyzetű kisebbségek defenzív identitásának kialakulását. Őt azonban kevésbé foglalkoztatta a többség reagálása az általa leírt helyzetre, a nemzetállam intézményrendszeréhez kötődő s azt legitimáló hagyományos identitások felbomlására.
- 10 Önkéntes társuláson olyan közösséget értek, melynek tagjai valamilyen közös cél elérésére egymással együttműködve törekednek, annak ellenére, hogy az adott célt másképpen is elérhetnék, pl. egyénileg vagy egymás rovására. Ha ilyen alternatíva nem létezik, abban az esetben beszélnek kényszerközösségről. Vö. Manuel Castells: *Az identitás hatalma*. Gondolat – Infonia, Bp., 2006.
- 11 Egedy Gergely: Konzervativizmus és nemzettudat. In *Uő: Konzervativizmus az ezredfordulón*. Magyar Szemle Könyvek, Bp., 2001, 153. Nincs itt se tér, se szükség arra, hogy a nemzetértelmezések vitájába belebonyolódjunk. Jelen gondolatmenetünket ez csak annyiban érinti, amennyiben más republikánus vagy szabadelvű konzervatív szerzőkhöz hasonlóan (pl. Sandel, MacIntyre, Nisbet, Scruton és persze: Tocqueville) azt állítom, hogy a modern nyugati társadalmak tagjai számára az önazonosság magától értetődő kereteit a szomszédság, a közös tapasztalat és bizonyos mértékű egyetértés jegyében szerveződő kisebb-nagyobb helyi

záció a hosszú tizenkilencedik század végéig (1914) legalább annyira teremtette, mint amennyire rombolta a közösségeket. Olyan közösségeket, melyek érintkezési viszonyait továbbra is a tagoknak a közösség belső ügyeire nézve elvitathatatlan kompetenciája és kommunikációjuk ennek megfelelően exkluzív természete jellemezte. A kívülről, például a hivatalos kultúra és a politika központjai felől érkező üzeneteket a tagok közösen dolgozták fel, maga az üzenet is rendszerint a közösség saját csatornáinak közvetítésével jutott el az egyénhez. Az érintkezések demokratizmusa azonban korántsem a szereplők egyenlőségében nyilvánult meg. A pozíciók hierarchikus rendszerén belül legfeljebb a mobilitás lehetősége adódott minden résztvevő számára, és értékrendjük volt közös, ami a „véleményvezérek” tekintélyét megalapozta, érdemeiket igazolta, egyúttal megkérdőjelezhetővé tette a tagok részéről. A tekintély alapja ismert személyek elismert, a közösség szempontjából előnyösnek ítélt és ellenőrizhető képessége volt. Ezek szerintem a demokratikus közösség ismérvei.

Tömeget a szó szoros értelmében egy népesség akkor alkot, amikor elveszíti tagoltságát, azaz nem viszonylagos önállóságot élvező egységek alkotják többé. A tömeg kifejezést nem metaforaként használom, ahogyan Ortega tette egyfelől, a modernizáció kultúraellenes magatartásformáinak megnevezésére,¹² másfelől pedig a néphatalmat ünneplő (és színlelő) kortársai a „dolgozó nép” szinonimájaként. Tömegben egy meghatározott viszonyt értek az emberek között. A tömegetársadalomban az egymástól függetlenített egyének rendezett együttműködésének fenntartása univerzális szabályok szerint működő s így bárki számára egyenlőképpen hozzáférhető, személytelen közvetítő rendszerekre hárul, mint amilyen a jog, a pénz, az informatika. A közvetítő intézmények azután – működjenek bár hálózatszerűen vagy az állam, esetleg egy nemzetek feletti szervezet mindenre kiterjedő ellenőrzése mellett – újfajta, szélsőségesen egyenlőtlen viszonyokat teremtenek, amelyek éppen azért tűnnek kikezdehetetlennek, mert a rendszer működésének személytelen logikája szinte automatikusan hozza létre és erősíti meg őket: a késő modern technobürokrácia, pénzvilág és kommunikációs hálózatok kulcspozícióihoz fűződő kiváltságok rendszerét. Az ezekben

közösségek kínálják. Ezeket keresztül – és csakis ezeken keresztül – jutunk (vagy csak jutottak? egykor? „ők”?) arra a meggyőződésre, hogy egy tágasabb politikai közösséghez, egy nemzethez tartoznak, s mint ilyenek, egymásnak hűséggel tartoznak. Az így felfogott szolidaritás pedig a demokratikus politikai berendezkedés nélkülözhetetlen előfeltétele. Ezzel kapcsolatos nézeteim bővebb kifejtésére *Mi az, hogy „mi”?* című tanulmányomban vállalkoztam (In Lányi: *Elképzelt közösségeim*. Scolar, Bp., 2016).

12 José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Pont Könyvkereskedés, Bp., 1995.

zajló érintkezés szükségképpen nem demokratikus. A tömegdemokrácia fából vaskarika.¹³

A populistának nevezett mozgalmak erre a közösségihiányra reagálnak. Nem melleleg arra a homályos felismerésre is, hogy a tömegfogyasztás, a populáris kultúra és a szociális média korlátlanul felhasználóbarát világa valahogy mégsem róluk szól, sőt, éppen ellenkezőleg. De ezt nem tudnák megfogalmazni. Ahhoz, hogy tudatosítsák frusztrációik valóságos okát, vagyis belássák, hogy csupa olyasmire vágnak, ami a politikai és gazdasági világrendszer kínálatában nem szerepel, ugyanolyan bonyolult magyarázatokra szorulódnak, mint maga a rendszer, amelyben nem képesek eligazodni. Ehelyett – és ez a populista politika lényege – a közösségre vagy a közös politikai cselekvés élményére vágyó emberek indulatait valami feltűnő részjelenségre irányítják, mint az elitek önzése vagy a bevándorlók viselkedése, és ezzel, akarva-akaratlanul, a rendszer keretein belül tudják levezetni. „Nincs populizmus egy részleges tárgyba való affektív befektetés nélkül”, hangsúlyozza Ernesto Laclau, aki felismeri, hogy korunk szélsőségesen heterogén társadalmait csak homályos célok, „üres jelölők” jegyében lehet egyesíteni – vagyis megosztani: az új mozgalom híveire és az ellenségeikre.¹⁴ A populizmus tehát nemcsak elvben rendpárti, hanem fennen hirdetett radikalizmusa dacára, botrányaival és szélsőséges kilengéseivel együtt is hozzájárul a válságok felé sodródó nyugati társadalom rendjének fenntartásához, elterelve a figyelmet a rendszer strukturális problémáiról.

Önképük szerint ezek a mozgalmak a társadalom egységét, önazonosságát kívánják helyreállítani, illetve megvédelmezni a közösséget kívülről fenyegető vagy belülről bomlasztó erőktől. Nem ők tehetnek róla, hogy azok a közösségek, amelyeknek a populista politikusok az oltalmára kelnek, többé nem léteznek vagy nem az ő elképzeléseiknek megfelelően léteznek. Ebből az ellentmondásból származik e mozgalmak legtöbb vonása. A görcsös ragaszkodás fiktív közösségekhez. A képzelt ellenség elleni védekezés tragikomikus pátosza. Az idegengyűlölet, amely a közösség ténylegesen hiányzó belső kohézióját hivatott pótolni. Az önbizalmát, biztonságát és tájékozódási képességét veszített kisember védekező agresszivitása és leküzdhetetlen vonzalma az erőt sugárzó külsőségek,

13 Állításaim természetesen csak egy bizonyos demokráciafelfogás keretei között érvényesek. E felfogás, amit komunitáriusnak szokás nevezni, a „régiek szabadságát”, azaz a közsabadságot nem a „moderneknak szabadsága”, az egyéni autonómia ellenében, hanem annak nélkülözhetetlen előfeltételeként választja kiindulópontjává. Jelszava nem az egyenlőség lesz, amit napjaink baloldali liberalizmusa tűz zászlajára, hanem a különbség, a tizenkilencedik századi liberalizmus alapelve. Erről bővebben: *Eltorzult liberális alkat, zsákutcs rendszerváltozás*. In Lányi András: i. m.

14 Ernesto Laclau: *A populista ész*. Noran Libro, Bp., 2011, 137. Ford. Csordás Gábor.

erőteljes gesztusok, adott esetben a fizikai erőszak iránt. Aggudalomra legfeljebb az adhat okot, hogy a mai populista mozgalmak jellegzetes vonásairól a legtöbbet mégiscsak a fasizmus tömeglélektanával foglalkozó irodalomból tudhatunk meg.

Ez utóbbi párhuzam azonban a tagadhatatlan tömeglélektani rokon vonások dacára félrevezető, mert azok a történelmi körülmények, amelyek egy évszázaddal korábban a totalitárius rendszereket segítettek hatalomra, ma szerencsére hiányoznak. Európát most nem változtatta mézárszékké egy világháború, és a lesüllyedt középosztályok nem nyomorognak. A populizmus jelenlegi formájában a kontinens nyugati felén, az úgynevezett jóléti társadalmakban lépett fel, és keleti változata, vagy amit annak neveznek, részben más gyökerekből táplálkozik, és szerintem más megítélés alá esik. (Erre még visszatérnék a dolgozat végén.)

Az is igaz, hogy az önmagukat többnyire jobboldali radikálisként azonosító populista mozgalmak átütő sikere elsősorban annak tudható be, hogy a hagyományos baloldal mind a mai napig nem tudta kiheverni választott népének, a kizsákmányolt proletariátusnak elvesztését. Kárpótlásul az elnyomott kisebbségek, elsősorban a bőrszínük, nemük vagy szexuális irányultságuk miatt hátrányt szenvedő kisebbségek felszabadításában találta meg új küldetését, ami paradox helyzetet teremtett. Amint erre Laclau, az események éles szemű marxista elemzője is rámutat, a korlátlan meg-nemkülönböztetés – jellegzetesen értelmiségi, azaz elitista – balliberális programja nem vonzza a nyitott társadalom veszteseit, és nem pótolja „mi” és „ők” radikális megkülönböztetését, amit egykor a proletárforradalmi ideológia kínált kizsákmányolók és kizsákmányoltak szembeállításával. A biztonságát és identitását veszített többség most elsősorban az idegenekkel szembeni elhatárolódásban talál önmagára, elutasítva a kozmopolita-internacionalista elit értékrendjét (ami egyébként a védelmezett etnikai kisebbségek világnézetétől is idegen). „A populizmus népe olyan *plebs*, amely az egyedüli legitím *populus*nak tartja magát,” állapítja meg Laclau.¹⁵

Veszélyeztetheti-e a többség a demokráciát?

Igen. Míg az isten kegyelméből, de az alkotmány szigorú keretei között uralkodó monarcha szerencsés esetben megtestesítheti a nemzet egységét, és a választók szeszélyeitől függetlenül örködhet az állam törvényes rendje felett, nehogy a többség (vagy a kisebbség) visszaéljen jogaival,

15 Uo., 99.

addig a többség kegyelméből uralkodó pártvezér teljhatalmát semmi sem korlátozza többé, mielőtt sikerült megszabadulnia a demokratikus jogállam lényegét alkotó fékek és ellensúlyok rendszerétől. A populizmus a demokrácia összetévesztése a többségi akarrattal: része annak a veszélynek, amit a demokrácia önmagára nézve jelent.

A jobboldali radikalizmus kutatója, Cas Mudde szavaival: „A populistá radikális jobboldal nem afféle normális betegsége az európai demokráciának, amelynek ne volna köze alapvető értékeinkhez, inkább egy betegesen normális jelenség, amely az uralkodó értékek radikalizálására törekszik.”

¹⁶ A kisebbségek jogainak abszurditásig menő túlhangsúlyozása a liberális demokráciákban kiváltotta a többség haragját. Mindkét irányzat „uralkodó értékek radikalizálására törekszik”, épp ez a baj velük.

A modern demokrácia ugyanis nem a többség uralmát jelenti, hanem olyan intézményeket, amelyek biztosítják többség és kisebbség erőszakmentes együttélésének feltételeit. A demokrácia „az egész nép” uralma, nem a részeké egymás felett. Miképpen lehetséges ez, amikor a közjó kérdésében nincs – soha nincs – egyetértés? (Közjó ellenben, minden ellenkező híresztelés dacára, létezik, mert a közjavak sorsáról csak jónak elismert célokhoz képest dönthetünk helyesen. A jó célokat nem pótolják az igazságosnak vélt elosztás formális szabályai, mert a legfőbb közjavak természetük szerint oszthatatlanok.) A demokrácia egy politikai közösség kinyilvánított eltökéltsége arra, hogy a közakarat megállapításánál tekintettel legyen *valamennyi* tagjának az akaratára, és ennek érdekében korlátozza a többségi akarat érvényesülését. Alighanem Ortega liberalizmus-meghatározása illik a leginkább erre a politikai magatartásra: a többség nagylelkűsége a kisebbség iránt.¹⁷

A többség azonban ritkán, a többségtől nyert felhatalmazásukra hivatkozó vezetők még ritkábban bizonyulnak nagylelkűnek, ha hatalmuk érvényesítéséről van szó. Bírálói a demokráciát nem azért utasítják el, mert nem tartják kívánatosnak, hanem azért, mert nem tartják lehetségesnek. Ebben a kérdésben nehéz újat mondani Platón *Államához* képest. A totalitárius rendszerek az ő idejében is, azóta is a demokrácia normális patológiájaként keletkeznek. Demokratikus kormányzás bevezetésére akkor kerül sor Platón szerint, amikor az állam irányításáért folyó küzdelemben a szegények kerekednek felül: nekik áll érdekükben, hogy a mindenkire egyenlőképpen kiterjedő szabadságot fogadják el kormányzati alapelv gyanánt. Platón *Az állam* című dialógusának szereplői mindazonáltal elkerülhetetlennek tartják, hogy a demokráciában éppen

16 Cas Mudde: So what? Three Decades of Populist Radical Right Parties in Western Europe. Id. kiad., 16.

17 José Ortega y Gasset: i. m., 70.

a legvagyonosabbak gyakorolják a közhatalmat, mert vagyonuknál és befolyásuknál fogva ők fogják elnyerni a többség bizalmát. A mindenre és mindenkire kiterjedő szabadságban sem lát egyebet, mint csábítást az egyéni vágyak korlátlan kiélésére, ami ismét a szegények tönkretételének és eladósodásának, illetve a hatalmat gyakorló gazdagok gazdagodásának lesz az eszköze. Nehéz nem kiolvasni a több mint kétezer éves szövegből napjaink fogyasztói vagy élménytársadalmának kritikáját, ha úgy tetszik, a marcuse-i represszív deszublímáció parafrázisát. A szélsőséges értékrelativizmus (amit majd a semleges állam szószólói hirdetnek a mi korunkban) úgyszintén hozzájárul Platón szerint a demokratikus államok hanyatlásához. „Ha valaki azt mondja: a gyönyörök közül egyesek szép és jó vágyakból fakadnak, mások gonoszakból, és az előbbieket föl kell karolnunk és kitüntetnünk, az utóbbiakat viszont zaboláznunk és rabszolgává tennünk – mindezt ő elutasítja és kijelenti: minden gyönyör hasonló, és mindet egyformán kell becsülnünk”¹⁸ – állítja az élvezetek szabadságában nevelkedett ifjúról. Azonban „a szertelen szabadság, úgy látszik, szertelen szolgaságba csap át, a magán és az állami életben egyaránt”.¹⁹ Így lesz a nép vezéréből és mindig belőle *türannisz*, aki előbb fűt-fát ígérve kivételes felhatalmazást követel magának, hogy megvédhesse a népet a gazdagok uralmától, majd folytonos háborúkat gerjesztve egyre aljasabb módszerekre kényszerül, hogy korrupt uralma ellenzőit eltehesse láb alól, „míg nem marad sem barátja, sem ellensége valamit érő”, mert minden erény veszedelmes uralmára nézve. „Végzete... azt parancsolja, hogy csupa gazember között éljen, akik gyűlölik – vagy ne éljen többé.”²⁰

A folyamat és szereplői közeli ismerőseink. Újdonságként legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy manapság sokkal könnyebb a *türannisz* dolga, amióta az érdekei szerint tagolt „nép” saját hovatarozását ismerő csoportjai helyén könnyen befolyásolható, amorf tömeget talál. Platón ráadásul nem számolhatott a hatalom- és vagyonkoncentráció az ő korában elképzelhetetlen növekedésével, a gazdagok világát a szegényekétől képletesen és szó szerint elválasztó társadalmi szakadék elmélyülésével, sem a népbolondítás rendelkezésére álló technológia káprázatos fejlődésével a tömegmédiák korában. Az általa leírt alaphelyzet azonban mit sem változott: a szabadságok egyenlősége szélsőséges vagyoni és kulturális egyenlőtlenségekhez vezet, az ezek következtében fellépő népi elégedetlenség pedig véres önkényuralmi kísérletek táptalaja lesz. Európa megtapasztalta ezt a huszadik században s okult belőle. Az ezredvég viszonylagos társadalmi békéjének záloga a nyugati országokban a gazdagok és

18 Platón: Az állam. 561c. In Platón *Összes művei II*, Európa Kiadó, Bp., 1984.

19 Uo., 564a.

20 Uo., 567b, c.

szegények összefogása a természet kifosztására (tudományos-technikai forradalom), illetve más kontinensek lakóinak kifosztására (szabadkereskedelmi világrend). Nem is volt addig semmi baj, amíg a természetpusztítás nem vezetett ökológiai katasztrófához, a szabadkereskedelmi világrendről pedig ki nem derült, hogy azt diktatúrák ugyanúgy képesek a maguk javára fordítani, mint a demokráciák, ezért a kétféle berendezkedés versengése továbbra is kétesélyes. Pontosabban, hogy csak a legfejlettebb technológiával és a legnagyobb tőkeerővel rendelkező országok engedhetik meg maguknak a demokrácia fényűzését.

Ezzel magyarázható, hogy míg a nyugati elemzők gyakran jutnak arra a végkövetkeztetésre, hogy a radikális populista mozgalmak nem veszélyeztetik a demokráciát, még akkor sem, ha időnként kormányra kerülnek, inkább egészséges kihívást jelentenek, mert élénkíthetik az elitek – kissé beragadt – rotációját, addig más égtájakon a populizmus vagy azzal rokonítható törekvések akár véget is vethetnek az eleve ingatag és felemás demokratikus kísérleteknek.

Hazai tanulságok

Vajon Magyarország melyik kategóriába tartozik? Ki számít nálunk populistának és ki nem? A választ két, a populista ideológia és stílus elemeivel rendszeresen élő párt, a Jobbik és a FIDESZ összehasonlítása alapján próbálom megtalálni.

A Jobbik stratégiáját az újpopulizmushoz hasonlóan az elitellenes indulatokra, az idegengyűlöletre, és egy identitáshiányos, erősen megosztott társadalom belső feszültségeire építette. Szellemisége mégis inkább a jobboldali radikalizmus hazai hagyományait idézi, és primitív, brutális fellépése eleve Európán-kívüli jelenséggé teszi: Nyugat-Európa sikeres populista mozgalmaitól általában idegenek az antiszemita provokációk, a náci hagyomány vállalása és az egyenruhás randalírozás. A párt vezetőinek megkésített kísérlete, hogy mérsékelt jobboldali tényezővé alakuljanak át, nem tűnt túl hitelesnek, és a formáció a vállalhatatlan szélsőségekkel együtt mintha népmozgalmi jellegét is elveszítette volna. Régióinkban ugyanis a radikális jobboldali jelszavakra fogékony alsóbb néposztályok politikai kultúrájának jobban megfelel az a hangnem, amit a Jobbik hőskorában megütött: az útszéli gyűlölködés. De végzetesnek a párt számára valójában az bizonyult, hogy ezzel egyidejűleg a kormányzó pártkoalíció, behozhatatlan médiafölényével élve, ellopta tőle a show-t. Orbán Viktor ellenállhatatlanul sikeres populista témát talált hatalma

megszilárdításához a kontinensünket fenyegető új népvándorlásban.²¹ Később ezt ügyesen kombinálta az európai elitek elleni honvédő háború retorikájával, végül a Soros György elleni gyűlöletheadjárattal. A magyar származású pénzmágnás alakja a keresztény és nemzeti értékek ösellen-ségét, a magyarfaló liberális zsidóság világméretű összeesküvését teste-síti meg, átütő sikerrel. Ez a mesterhármás, úgy tűnik, hosszabb időre prolongálja a Nemzeti Együttműködés Rendszerét – amit azonban ezzel együtt sem neveznek populistának.

A populizmus elnevezést fenntartanám az olyan mozgalmak szá-mára, amelyeket nem egy leplezetlenül elitista rendszer népszerűsítése és megszilárdítása céljából találtak ki, hanem olyanok kezdeményez-tek, akik politikai karrierjüket a mindenkori rendszer kárvallottjaiban felhalmozódott elkeseredés kiaknázására, a szélsőséges jelszavakra fo-gékony *plebs* képviselőre alapozzák. Orbán nem ezt teszi, ő egy régi vágású, szigorúan hierarchikus, központosított tekintélyuralmi rendszer közjogi és intézményes alapjait hozta létre. Hatalmi bázisát egy példátla-nul szűk körű, tőle közvetlenül függő új oligarchia biztosítja. Nem elitel-lenes, hanem elitteremtő. Nem kihasználja a néphangulatot, hanem céljai szerint alakítja. Rendszerében a retorikán kívül nincs semmi populáris. (Ami lett volna, a focimánia volt az egyetlen, amivel minden igyekezete dacára kudarcot vallott. Aligha véletlenül: itt olyan pályára tévedt, ahol a NER kedvezményezettjeinek előbb-utóbb valódi ellenfelekkel szemben kellett volna helytállniuk, egyenlő feltételek mellett.) A kistulajdonosokat tönkretette, az elitpozíciókat megerősítette, népi kezdeményezéseknek teret nem enged, civil támogatóinak fellépése körülbelül annyira függet-len és spontán, mint az észak-koreai dolgozók ünnepi felvonulása május elsején. A Nemzeti Együttműködés Rendszerében a nevén kívül semmi sincs, ami az együttműködést szolgálná. Kihhasználja ugyan a neoliborális elit által erőltetett beszédmóddal, illetve politikával szemben jelentkező elégedetlenséget, de azt a saját ideológiai egyeduralmának kiépítésére használja, távol bármiféle pluralizmusnak tett engedménytől. Ez a rend-szer tehát semmiben sem hasonlít azokra a törekvésekre, amiket tőlünk nyugatra manapság populistának neveznek. Az utóbbi irányzattal ro-kon vonásokat nálunk a kilencvenes években inkább Torgyán kigazdái, újabban a Jobbik mutattak, még ha céljaikat, stílusukat tekintve sokban

21 Köztudomású, hogy Magyarország nem tartozik a célországok közé. Így nyilván-való, hogy a bevándorlásellenes hisztéria belpolitikai célokat szolgált, erről, azt hiszem, már mindent megírtak. A xenofób reflexekre építő, hazugságoktól sem mentes kormányzati propaganda ráadásul egybemosta a migrációs válság kezelését a népirtás elől menekülő üldözöttek befogadásának elemi kötelezettségével. Ami a populizmus és a migráció közötti összefüggést illeti, arra kitértem írásom első, *Populizmus és geopolitika* címet viselő szakaszában.

különböznek is a mai nyugati populizmustól. Sikertelenségük sem véletlen. Az újpopulizmus a liberális demokrácia hitelvesztésére reagál. Ahol a liberális demokrácia alapjai eleve ingatagok, az állami abszolútizmus hagyománya pedig olyan erős, mint nálunk, ott a rendpárti és tekintélyuralmi berendezkedés restaurációját lényegesen könnyebb mindenféle népi kezdeményezés kikapcsolásával, egyszerű elitcserével vinni véghez.

Összegezve: nem tekintem populistának a formális parlamentarizmus keretei között populista *retorikával* többséget szerző parancsuralmi rendszereket. Így az én szememben ennek hazai változata, az Orbán-rendszer sem az.²² A paternalista politika átmeneti vagy tartós sikerét Európa keleti felén inkább a térség társadalomtörténeti örökségével magyaráznom. Még azt is megkockáztatom, hogy másféle tömeg az, amelynek identitásközösségeit a tömegfogyasztás és az elektronikus információ áradata mosta el, és megint más, amely az állami abszolútizmus lánctalpai alatt veszítette el közösségformáját s vált alaktalan masszává. Ellenben ragaszkodnék ahhoz, hogy a populista politika mindenkori ismérvének a tényleges elitellenességet tekintsük: a technokrata uralommal elégedetlen alsóbb néposztályok által követelt reformok végrehajtására tett (jó- vagy rosszhiszemű, sikeres vagy sikertelen) kísérletet.

Furcsa számomra ebben a vitában, hogy a politikai törekvések megítélésénél a vélekedők elsősorban a programokra, nyilatkozatokra és jelszavakra hagyatkoznak, az aktorok tényleges intézkedései helyett. A politikai illúziók világában talán többre megy, aki a jeles magyar illuzionista, Rodolfo intelmére hallgat: „Ne azt tessék figyelni, amit mondok, hanem azt, amit a kezeimmel csinálok.”

22 Az Orbán-rendszer elemzésére tett komolyabb kísérlet szétfeszítené dolgozatom kereteit. Korábban erre vállalkoztam *A változás rendszertelen, a rendszer változatlan* című tanulmányban. Az új népvándorlás problematikáját különböző szempontokból tárgyalom *Eltorzult liberális alkat, zsákutcás rendszerváltozás*, valamint *Mi az, hogy „mi”?* és *Tíz pont a bevándorlókról* című írásaimban. Mindezek *Elképzelt közösségeim* címen kötetben is megjelentek a Scolar Kiadónál 2016-ban.

Kiss Tamás

A fejlődési idealizmus és a neoliberais populizmus között Szempontok a román professzionális középosztály antikorrupciós diskurzusának értelmezéséhez

Az ezredfordulót követően a korrupcióellenesség, a klientelizmus elutasítása és a meritokratizmus köré egy igen erőteljes identitásdiskurzus szerveződött, amit a román társadalom széles rétegei osztanak, de leginkább a fiatal és középkorú, felsőfokú képzettséggel rendelkező urbánus középosztály körében népszerű. Az identitásdiskurzus hordozói önmagukat „progresszívként”, „Nyugat-barátként”, vagy nemes egyszerűséggel „Románia jobbik arcaként” határozzák meg. 2017 februárjában, a hírhedt 13. kormányrendelet (OUG 13)¹ kibocsátását követően, százezrek vonultak az utcára országszerte, a korrupció ellen tüntető fiatalok ikonikus képei pedig bejárták a vezető nyugati sajtóorgánumokat. Mindez óriási többletlegitimitást adott a korrupcióellenes retorikának, illetve a körülötte kikristályosodó identitásdiskurzusnak.

Tanulmányom első (már mások, például Alina Mungiu-Pippidi² által is megfogalmazott) tézise, hogy a korrupcióellenesség köré szerveződő identitásdiskurzus valójában a populizmus egy nem szokványos formája. Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy a román korrupcióellenesség minden elemében azonos vagy hasonló lenne azokhoz a politikai diskurzusokhoz, amelyeket Kelet- vagy Nyugat-Európában szokványosan populizmusként szoktunk beazonosítani. Ellenkezőleg, a korrupcióellenes diskurzus sok szempontból szemben áll az Orbán

Kiss Tamás szociológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója.
E-mail: t_kiss77@yahoo.com

- 1 A 13. számú kormányrendelet módosította Románia büntető törvénykönyvét, az általános vélekedés szerint megbocsátott egyes korrupciós bűncselekményeket.
- 2 Lásd Alina Mungiu Pippidi: Romania's Italian-Style Anticorruption Populism. *Journal of Democracy* 2018 (29):3, 104–116.

Viktor, Jarosław Kaczyński vagy Nikola Gruevski képviselte irányvonalal. A legfontosabb különbség, hogy ez utóbbiak nem minden elemében igenlik a nyugati modellkövetésen és a nyitott, globális piacgazdaságon alapuló fejlődési modellt, az úgynevezett *fejlődési idealizmust*,³ míg a román antikorrupciós diskurzus kifejezetten a fejlődési idealizmus talaján áll. A populizmus minimalista meghatározásának azonban nem része a fejlődési idealizmus, illetve a globalista-neoliberális fejlődési modell elutasítása. A román korrupcióellenesség pedig megfelel a populizmus minimalista meghatározásának, ugyanis egy manicheista világgépet reprodukál, a politikai közösség társadalmi kizárásra építő meghatározását propagálja, és végső soron veszélyezteti a liberális demokrácia intézményes berendezkedését.

A tanulmány második tézise, hogy a korrupcióellenes diskurzust sokan pontosan „progresszív” jellege, vagyis a fejlődési idealizmussal való összekapcsolódása miatt vonakodnak populizmusként címkézni. Ahhoz, hogy a román antikorrupciós diskurzus különböző jelentésrétegeit szétszálazzam, nem pusztán egy populizmustipológiában próbálok elhelyezni azt, hanem a fejlődési idealizmushoz való viszonyát is megkísérlem egyértelművé tenni.

A tanulmány hat részre tagolódik. Az első részben röviden vázolólok a román politikai mező két, egymással ütköző metanarratíváját. Közülük az egyik éppen az általam elemzett korrupcióellenesség, míg a másik a „párhuzamos állam” diskurzusa, ami az antikorrupciós intézkedések ellenhatásaként született meg. A második részben, az ezzel kapcsolatos szakirodalomra támaszkodva, megadom a populizmus minimalista meghatározását, ami alapján eldönthetővé válik, hogy a román antikorrupciós diskurzus beazonosítható-e populizmusként. A harmadik rész röviden áttekinti az 1980-as éveket követő periódus európai populizmusainak a legfontosabb jellemvonásait, majd a negyedik részben a rendszerváltás utáni kelet-európai populizmusok jellemzésére térek át. Ezen a ponton részletesebben tárgyalom a fejlődési idealizmus fogalmát, illetve osztályozom a különböző fejlődési diskurzusokat. Amellett érvelek, hogy Kelet-Európában a populizmus jelensége nem érthető meg a félperifériás helyzet meghaladására vonatkozó szándékra, illetve az utolérő modernizáció (*catch-up type modernization*) ígéretére való utalás nélkül. Az ötödik részben a román antikorrupciós diskurzus kialakulását mutatom be, és amellett érvelek, hogy az valójában egy

3 A fejlődési idealizmus (*developmental idealism*) kifejezés Arland Thorntontól származik (Arland Thornton: *Reading History Sideways: The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*. Chicago University Press, Chicago, 2005.)

felülről építkező politikai program és a hozzá tartozó retorika, valamint egy alulról építkező („civil”) protesztmozgalom fúziójaként jött létre. A hatodik rész az így kialakult identitásdiskurzus jellemzésére vállalkozik, visszautalva egyfelől a populizmustipológiákra, másfelől pedig a fejlődésdiskurzusokra. Míg a populizmus irodalmában a Paolo Gerbaudo⁴ által vázolt állampolgári populizmus (*citizenism*) jelenthet támpontot, addig a fejlődési diskurzusok tekintetében a román középosztály korrupcióellenessége a fejlődési idealizmus egy tiszta változatához, illetve a „Nyugat” és a nyugati modellkövetés egy utópisztikus elképzeléséhez kötődik.

A korrupcióellenes fundamentalizmus és a „párhuzamos állam” diskurzusa között

A korrupcióellenes kampány, majd az Országos Korrupcióellenes Igazgatóság (DNA⁵) működése körüli csatározások közel másfél évtizede uralják a román politikai küzdőteret. Mára ott tartunk, hogy a korrupcióhoz és a korrupcióellenes intézkedésekhez való viszony a legfontosabb politikai törésvonallá vált, amely mentén a klasszikus értelemben vett politikai székértáborok keletkeztek. „Korrupció-ellenesnek” vagy „DNA-ellenesnek” lenni Romániában világnézetté vált, az egymásnak feszülő metanarratívák pedig mélyülő szakadékokat teremtenek a politikai táborok között.⁶

Elsőként a korrupcióellenes diskurzus vált önmagán túlmutató általános világmagyarázattá vagy politikai metanarratívává. Következésképpen sok román(iai) gondolja úgy, hogy az ország a korrupcióellenes intézkedések révén érheti el a „jó kormányzást” (*buna guvernare*), vagy – Alina Mungiu-Pippidit,⁷ a Korrupcióellenes Igazgatóságot megalapozó romániai igazságügyi reform egyik legfontosabb ideológusát

4 Paolo Gerbaudo: *The Mask and the Flag. Populism, Citizenism and Global Protest*. Oxford University Press, Oxford, 2017.

5 Románul *Directia Națională Anticorupție*.

6 Az egymásnak feszülő nézetrendszerek tárgyilagos bemutatását lásd Dan Cirjan: *The Romanian “Parallel State”: The Political Phantasies of Feeble Populism*. *Bilten*, April 3., 2018.

7 Alina Mungiu-Pippidi Monica Macovei tanácsadója volt, aki 2004 decembere és 2007 áprilisa között töltötte be igazságügyi miniszteri funkciót, és aki a korrupcióellenes kampány intézményes hátterét kidolgozta.

parafrazálva – „válhat Dániává”.⁸ A korrupcióellenes diskurzus (cizellált változata) szerint a korrupció egy általános intézményes és kulturális környezet része és következménye. Ennek jellemvonásai a klienteláris szerveződés, illetve az, hogy az informalitás folyamatosan felülírja a törvényes jogszabályokat. A korrupciótól áthatott intézményes környezet, illetve az informalitás magas szintje az ország demokratizálódása és modernizációja előtt álló legfőbb akadálnak tekinthető. Így legfőbb feladat a korrupció és a politikai osztály által működtetett patronázshálózatok felszámolása, ami a nemzetközi szervezetek felülről jövő és a civil társadalom alulról jövő nyomásának a kombinálásával érhető el, amennyiben az erre specializált bűnüldöző szervek szintén teszik a dolgukat.

Ebben az elképzelésben természetesen nincs semmi, ami sajátosan román lenne, hanem sokkal inkább egy, a nemzetközi szervezetek által termelt és fenntartott diskurzusról van szó. A korrupció kérdése folyamatosan ott szerepel a különböző nemzetközi szervezetek napirendjén, és teljesen általános, hogy azt a fejlődés egyik legfontosabb gátjaként azonosítják. A korrupció monitorizálására olyan nemzetközi civil szervezet szakosodott, mint a Transparency International.⁹ Szintén lényeges elem, hogy a nemzetközi aktorok kulcsszerepet játszottak a román antikorrupciós intézményrendszer felépítésében, ami aztán meghatározónak bizonyult a későbbi politikai folyamatokra nézve. A csatlakozási periódusban Románia és Bulgária rendszeresen úgy jelentek meg a vezető nyugati lapok címdalain, mint a korrupció és a maffiaszerű politikai berendezkedés melegágyai. Kelet-Európai összehasonlításban sajátos elem, hogy a bővítés második körében e két ország esetében a „rendszer-szintű korrupció” visszaszorítását csatlakozási kritériumként jelölték meg. Ráadásul a nemzetközi nyomás ebben a vonatkozásban az uniós csatlakozást követően sem enyhült. Az Európai Bizottság megpróbálta szigorú megfigyelés alatt tartani az intézményes reformokat és közvetlenül támogatni a korrupcióellenes harcot az EU-csatlakozást követően is. Ennek eszköze volt az Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmus, egy (az uniós intézményrendszeren belül példátlan módon) kifejezetten erre a két országra szabott monitoringrendszer. 2011-ben, amikor a vezető nyugati államok megakadályozták Románia és Bulgária csatlakozását a Schengen-övezetbe, a hivatalos indoklásban a széles körben elterjedt korrupcióra és a megfelelő ellenintézkedések hiányára hivatkoztak. Mungiu-Pippidi¹⁰ a Románia és Bulgária közötti különbségeket is kihangsúlyozta,

8 Alina Mungiu-Pippidi: *În căutarea bunei guvernări. Cum au scăpat alte țări de corupție?* Polirom, București, 2018, 57–85.

9 Lásd: <https://www.transparency.org/>.

10 Mungiu-Pippidi: *Romania's Italian-Style*. Id. kiad. 105.

és amellet érvelt, hogy a nemzetközi aktorok valójában csupán Románia esetében voltak sikeresek az antikorrupciós kampányt támogató intézményrendszer kikényszerítésében.

A nemzetközi aktorok meghatározó szerepe ellenére hiba lenne azt gondolni, hogy a korrupcióellenes diskurzus hidegen hagyta a románokat. Ellenkezőleg, rövid idő alatt mély gyökereket eresztett a romániai társadalomban és leginkább a városi középosztályt hatotta át. Először is, a korrupcióellenes retorika rendkívül sikeres kampányeszköznek és hatékony politikai fegyvernek bizonyult.¹¹ 2004-et követően valójában minden egyes kampányban ez volt a jobboldali szereplők központi üzenete. Így a korrupcióellenes harc akkor is uralma alá vonta a román politikai mezőt, ha igazuk van azoknak az elemzőknek, akik szerint a korrupcióellenes intézkedéseknek az intézményes környezetre gyakorolt hatása minimális volt, az új („európai”) intézményes környezethez való „viselkedésbeli és kulturális alkalmazkodás” pedig nem következett be.¹² Másodsor, a korrupcióellenes diskurzus fokozatosan az alulról szerveződő protesztmozgalmak és a parlamenten kívüli politikai mobilizáció központi elemévé vált, mégpedig az eredetileg diffúz és policentrikus közösségi cselekvési formák sikeres keretezése (*framing*) által.¹³

Érdemes kiemelni, hogy 2014 előtt a korrupcióellenes diskurzus hegemon pozícióban volt. Ezalatt nem azt értem, hogy az ezt megelőző periódusban hatékonyabb lett volna a korrupcióellenes küzdelem, vagy, hogy különböző politikai szereplők ne igyekeztek volna az antikorrupciós kampány elé különböző intézményes akadályokat gördíteni. A hegemonia a korrupciós retorika nyilvánosságban betöltött pozíciójára vonatkozott, vagyis arra, hogy nem volt olyan szereplő, aki a korrupcióellenes harc fontosságát, illetve az ezt megalapozó intézményes szerkezet felállításának üdvöztítő voltát nyilvánosan megkérdőjelezte volna. Ez éppen-séggel az antikorrupciós diskurzus és a fejlődési idealizmus (mintegy magától értetődő) összekapcsolódásával állt összefüggésben. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az antikorrupciós diskurzus egy szélesebb értelemben vett modernizációs konszenzus részeként volt képes a román politikát az uralma alá vonni, és végső soron maga köré szervezni a politikai törésvonalakat. Modernizációs konszenzus alatt azt a helyzetet értem,

- 11 Isabela Iețcu-Fairclough: Populism and the Romanian ‘Orange Revolution’: a Discourse Analytical Perspective on the Presidential Election of December 2004. *Studies in Language & Capitalism*, 2007 (2), 31–74.
- 12 Cosmina Tanasoiu – Mihaela Racovita: Post-Accession (Anti-)Corruption Record in Romania and Bulgaria. *L’Europe en Formation* 2012 (2), 243–263. DOI: 10.3917/eufor.364.0243; Mungiu-Pippidi: *Romania’s Italian-Style*. Id. kiad.
- 13 Dan Cirjan: Did it Ever Happen? Social Movements and the Politics of Spontaneous Consensus in Post-Socialist Romania. *Lefteast*, January 4, 2016.

amikor a különböző politikai táborok, illetve a fontosabb, a nyilvánosságban konvertálható szimbolikus tőkével rendelkező aktorok (közéleti értelmiségiek, meghatározó médiaszereplők stb.) megegyeznek az ország számára kívánatos fejlődési pálya alapvonalaiban.¹⁴ Ilyenkor az ország előtt álló fejlődési pálya mintegy „objektíve adottként” és alternatíva nélkülüként tűnik fel.¹⁵ Kelet-Európában a rendszerváltást követően, ezen belül Romániában (viszonylag későn) a kilencvenes évek második felében, ilyen modernizációs konszenzusok alakultak ki. Ebben a vonatkozásban érdemes Dorothee Bohle és Greskovits Béla¹⁶ munkájára utalni, akik a kelet-európai kapitalizmusok különböző változatait különböztetik meg. Ezek a balti államokra, Romániára és Bulgáriára jellemző neoliberais, a visegrádi négyekre jellemző beágyazott neoliberális és a Szlovéniára jellemző (és amúgy a nyugat-európai országokhoz legközelebb álló) korporatív modellek. A szerzők szerint Románia a kilencvenes években szintén egy korporatív modell kialakításával próbálkozott, amit az állam nagyobb gazdasági szerepvállalása, a szervezett munkaerő nagyobb érdekérvényesítő képessége, illetve nemzeti protekcionizmus jellemezett (volna). Ez a kísérlet azonban az adminisztratív kapacitások elégtelensége, illetve a hatékony vezetés hiányában elbukott. A kudarcot követően az ország kénytelen volt szigorúbban követni az olyan transznacionális szereplők utasításait, mint az IMF vagy a Világbank, amelyek egy sor neoliberális reform bevezetését irányozták elő, és az országot mintegy a neoliberális berendezkedés laboratóriumává tették. A modernizációs konszenzus azt jelentette, hogy a különböző politikai szereplők és a nyilvánosság egyéb aktorai ezt a modellt mint magától értetődő és az ország számára egyedül üdvözítő fejlődési pályát fogadták el. Azt természetesen érdemes hozzátenni, hogy Romániában a (neoliberális) modernizációs konszenzus megmaradt elitkonszenzusnak, hisz a lakosság széles rétegei eközben a nagyobb állami felelősségvállalást és a nemzeti protekcionizmust támogatták.

14 Vö. Kiss Tamás: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Kriterion, Kolozsvár, 2010; Sebők Miklós: A modernizációs konszenzus, mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In Földes György – Antal Attila (szerk.): *Holtpont – Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág, Bp., 2016, 52–85.

15 Az objektív és szubjektív teleológia különbségéről lásd David Stark – Bruszt László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

16 Dorothee Bohle – Greskovits Béla: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, Ithaca, 2012.

Kelet-európai összehasonlító perspektívában szemlélve sajátos, hogy a neoliberális diskurzív renddel szembeni kritikák a politikai osztály korrupcióellenes intézkedésekkel szembeni ellenállása mentén fogalmazódtak meg.¹⁷ Az ennek nyomán létrejövő ellennarratíva, amelyet elsősorban a szociáldemokraták (PSD) termelnek és terjesztenek, fő eleme a „párhuzamos állam” megléte,¹⁸ amelynek célja, „az úgynevezett korrupcióellenes kampány leple alatt [...] tulajdonképpen a törvényesen megválasztott politikai hatalom üldöztetése és végül lefejezése”.¹⁹ Ez az argumentáció, amelyet a politikai osztály tagjai széles körben osztanak, megjelenik a PSD Végrehajtó Bizottsága 2017. november 17-én kiadott nyilatkozatában, amelyben elítéli az úgynevezett párhuzamos államot. A párhuzamos állammal kapcsolatos nyilvánosan megjelenő argumentáció ugyanakkor meglehetősen szűkszavú, ködös és összeesküvés-elmélet ízű. E szerint a „párhuzamos államot” transznacionális szervezetek (vagy a narratíva egy extrémebb formája szerint közvetlenül a CIA) hívták életre, hogy a hírszerzési szolgálatokra támaszkodva a legitim (azaz megválasztott) politikai hatalom autoritását aláássák. A titkosszolgálatokkal együttműködő Korrupcióellenes Igazgatóság a legfőbb eszköz a megválasztott köztisztviselők megfegyelmezésében és ellenőrzésében. Az argumentáció obskúrus jellege miatt nem meglepő, hogy a „párhuzamos államot” sok elemző egyszerű propagandaeszköznek tekinti, amelyet a PSD a jogállam és a jogrend autonómiája elleni támadásainak az elfedésére használ. Ezt az érvelést hivatott erősíteni, hogy egyesek a Liviu Dragnea vezette PSD, valamint Orbán Viktor Fidesze és Jarosław Kaczyński PiS pártja közötti hasonlóságra hívják fel a figyelmet.

Kis kitérőként érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a „párhuzamos államnak” létezik egy sajátos erdélyi magyar változata is, amely szerint a DNA és a titkosszolgálatok megpróbálják megállítani az egyházi és közösségi ingatlanok visszaszolgáltatását, valamint megpróbálnak egy recentralizációs folyamatot előidézni azzal, hogy a magyar többségű Székelyföldön akadályozzák a helyi közigazgatás működését, és szisztematikus üldöztetésnek vetik alá a magyar közösség vezetőit. 2017 óta az RMDSZ politikusai ezeket az állításokat többször megfogalmazták nyilvánosan is, miközben „a párhuzamos állam” magyarellenességét a

- 17 Létezik a neoliberális diskurzusnak egy újbaloldali kritikája is, amit elsősorban a *CriticAtac* köré tömörülő fiatal értelmiségiek képviselnek. Ők a kelet-európai újbaloldali szcéna fontos szereplői, az általuk megfogalmazott kritikai diskurzus pedig kifejezetten színvonalas. Románián belüli politikai súlyuk azonban elenyésző.
- 18 A dokumentumot lásd: http://media.hotnews.ro/media_server1/document-2017-11-17-22118247-0-rezolutie-cex-impotriva-statului-parallel-2.pdf
- 19 Cirjan: *The Romanian "Parallel State"*. Id. kiad.

magyar elit bizonyos szegmensei köztudomású tényként kezelik. Érdeemes Horváth Annát, Kolozsvár volt alpolgármesterét idézni, aki a következőket nyilatkozta, miután a bíróság első fokon három év letöltendő börtönbüntetésre ítélte:

„Hazudnék, ha azt mondanám, hogy meglepett a mai döntés. A hozzám közelállók tudják, igyekeztem minden lehetőségre felkészülni. Nem azért, mert bármi törvénytelen tettem volna, hanem azért, mert az elmúlt 526 napban saját bőrömön tapasztaltam, hogy Románia szekusállam. (...) Akik mégis próbálják a mai döntést a jogállam szabályai mentén értelmezni, azoknak üzenem: ne fáradjanak! Romániában nem leépülőben van a jogállam, hanem nincs. Megszűnt létezni. (...) Ezért az igazságügyi reform és a már egyharmadában alkotmányellenesnek minősített BTK. módosítása ellen háborgóknak tudom üzenni: nagy-nagy odafigyeléssel tanulmányozzák ezt az ügyet! Ne csússzon senki át könnyed kézlegyintéssel a részletek felett, ne áltassa magát, mert ami ebben a »doszárban« most megtörténhet, az nemcsak politikusokkal, hanem bárkivel bármikor megtörténhet, ha az éppen aktuális államrezon útját keresztezi üzletemberként vagy egyszerűen csak véleményformálóként, közösségi emberként.”²⁰

Magam ezekben a kérdésekben szükségszerűen egy agnosztikus álláspontra helyezkedem, miután szociológusként nincsenek megfelelő eszközeim az ilyen típusú argumentáció hitelességének ellenőrzésére. Ugyanakkor inkább hajlok arra, hogy a magyar elit számára kidolgozott akkommodációs modell erózióját inkább a korrupcióellenes harc egy nem szándékolt következményének, kollaterális áldozatának tekintsem, mintsem a titkosszolgálatok, vagy a „mély állam” tudatos mesterkedésének. A magyar elit román politikai mezőn belüli integrációja ugyanis a formális etnikai hatalommegosztás helyett egy nagymértékben az informalitásra alapozó partikuláris politikai alkufolyamaton keresztül valósult meg, ami a korrupcióellenes harc által uralt intézményes környezetben problematikussá vált. Ezzel párhuzamosan az RMDSZ a szociáldemokraták minden fontos lépését támogatta, amely a DNA tevékenységének a leszűkítését célzó jogi reform felé irányult. Következésképpen számos ellenzéki vezető, közéleti szereplő és a korrupcióellenes narratívát elfogadó román állampolgár az RMDSZ-t úgy tartja számon, mint az egyik olyan politikai alakulatot, amely gátolja az ország demokratizálódását és modernizációját, és támogatja a PSD klientelizmusát.

20 <http://rmdsz.ro/sajtoszoba/hir/letoltendo-bortonbuntetesre-iteltek-első-fokon-horvath-annat>

A következőkben nem foglalkozom többet a párhuzamos állam diskurzusával, hanem az antikorrupciós diskurzust veszem górcső alá, és amellet próbálok érveket felsorakoztatni, hogy a populizmus egy sajátos, az 1980 utáni európai viszonyok között egyáltalán nem szokványos formájával állunk szemben. Megpróbálom továbbá kimutatni, hogy a korrupcióellenesség jelenlegi formája a Băsescu által hirdett, „felülről szerveződő neopopulizmus”²¹ és a 2012–2018-as periódus protesztmozgalma közötti fúzió eredménye, amelyet Gerbaudo²² nyomán állampolgári populizmusként (*citizenism*) azonosíthatunk be. Ezzel ugyanakkor nem állítom azt, hogy a korrupció, a politikai patronázs, illetve a klienteláris logika közszférán belüli jelenléte ne jelentenéek nagyon komoly társadalmi problémát Romániában.²³ Amellett sem akarok érvelni, hogy a román demokrácia szempontjából kedvező fejlemény lenne, ha a korrupcióellenes intézkedésekben ellenérdekel politikai csoportosulások teljhatalomra tennének szert az állami intézményrendszer fölött. Ellenkezőleg, úgy vélem, hogy egy ilyen fordulat a demokratikus intézményrendszer szempontjából rendkívül káros folyamatokat indíthatna be. Ez azonban nem kellene gátoljon bennünket abban, hogy szembenézzünk az antikorrupciós diskurzus mibenlétevel.

A populizmus minimalista meghatározása felé

A populizmus gyakran használt fogalom, amely nagymértékben különböző politikai jelenségeket, mozgalmakat, szereplőket vagy diskurzusokat jelölhet. Következésképpen a fogalom tartalma erősen vitatott. E vita részleteibe nem kívánok belemenni, ehelyett (a szakirodalomra támaszkodva) a populizmus minimalista meghatározását fogom felvázolni, amely alapján eldönthető, hogy a korrupcióellenesség köré épült identitásdiskurzus populistának

- 21 Michael Shafir: From Historical to "Dialectical" Populism: The Case of Post-Communist Romania. *Canadian Slavonic Papers* 2008 (50):3–4, 425–470.
- 22 Gerbaudo: i. m.
- 23 Korábbi tanulmányunkban kimutattuk, hogy az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolat is a klienteláris szerveződés irányába csúszott el (Kiss Tamás – Barna Gergő Székely István Gergő: A társadalomépítéstől a klientúraépítésig. Az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolódás átalakulása. *Magyar Kisebbség*, 2013: 2, 8–40), amin tovább rontott a magyarországi támogatások becsatornázásának mikéntje (Kiss Tamás: Az anyaországi nemzetpolitika dimenziói és az erdélyi magyarságra gyakorolt hatásai. *Pro Minoritate*, 2019: 1, 95–127).

minősíthető-e vagy sem. Újra hangsúlyozom, nem állítom, hogy a romániai korrupcióellenes diskurzus minden tekintetben hasonló lenne az olyan, a közmegegyezés által populistaként beazonosított szereplők diskurzusához, mint Orbán Viktor vagy Marine le Pen. Ellenkezőleg, a romániai korrupcióellenes diskurzus sok tekintetben inkább ellentéte a fenti szereplők diskurzusának. Így például a román korrupcióellenesség nem párosul sem etnicizmussal, sem euroszkeptizmussal, és kifejezetten elutasítja például azt a fajta „nemzeti protekcionizmust”, amit Orbán vagy Marine le Pen intézményesíteni akar. Azonban ezen elemek egyike sem része a populizmus minimalista definíciójának. Amellett, hogy a román antikorrupciós diskurzust szembesítem ezzel a definícióval, el is kívánom helyezni azt az európai, illetve a sajátosan kelet-európai populizmusok térképén. A tanulmány végén amellet fogok érvelni, hogy a román antikorrupciós populizmus leginkább pregnáns sajátossága, hogy (a populizmusok között) nem szokványos módon összekapcsolódik a fejlődési idealizmussal.

A populizmus minimalista meghatározásában a szakirodalom leginkább közkezen forgó tételeire támaszkodom, és három egymással összefüggő kérdést tárgyalok. (1) Egyrészt mi a különbség a populizmus mint szűken fókuszált ideológia (*thin-centered ideology*), másrészt a populizmus mint identitástdiskurzus között? (2) A politikai közösséget („a népet”) a populizmus minden válfaja társadalmi kizárási mechanizmusokon keresztül konstruálja-e? (3) Mi az összefüggés a populizmus és a liberális demokrácia intézményrendszere között?

(1) A populizmus közkeletű meghatározásának alapelemei fellelhetők a fogalom mindkét típusú meghatározásában. Az egyik meghatározás szerint a populizmus egy „szűken fókuszált” ideológia, a másik szerint egy diskurzus vagy érvelési stílus.²⁴ Canovan²⁵ és Mudde²⁶ képviselik az első típusú megközelítést, a populizmus leggyakrabban idézett meghatározása pedig a következő:

A populizmust olyan ideológiaként definiálom, amely szerint a társadalom végső soron két homogén és antagonistikus csoportra, „a tiszta

24 Létezik egy harmadik típusú meghatározás is, amely szerint a populizmus egy politikai stratégia. Lásd: Noam Gidron – Bart Bonikowski: *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*. Wetherhead Center Working Paper Series, Harvard University, Cambridge Mass, 2013; Paris Aslanidis: Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies*, 2015, doi: 10.1111/1467-9248.12224.

25 Margaret Canovan: Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In Yves Mény – Yves Surel (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2002, 25–44.

26 Cas Mudde: The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 2004 (39):4, 542–63.

népre” és a „korrupt elitre” oszlik, és azt állítja, hogy a politikának a nép „volonté générale”-ját (általános akaratát) kell kifejeznie.²⁷

Ez a meghatározás két kulcsfontosságú tényezőt hangsúlyoz: az első, hogy a populisták antagonisztikus ellentétet feltételeznek az elit és „a nép” között, a második, hogy a népszuverenitás közvetlen formáit részesítik előnyben. Amint Mudde és Kaltwasser²⁸ hangsúlyozzák, a populista ideológia szűken fókuszált jellege teszi lehetővé, hogy az a legkülönbözőbb ideológiai irányzatokkal kapcsolódjon össze, a jobboldali nacionalizmustól kezdve a piacpárti neoliberalizmuson keresztül egészen a baloldali egalitáriánus elképzelésekig.

Egy másik megközelítés szerint a populizmus egy diszkurzus vagy érvelési stílus, amely a politikai folyamatok manicheus definícióját adja, a „tisza nép” és a „korrupt elit” közötti morálisan túlterhelt bináris opozíciót helyezve a középpontba.²⁹ A szűken fókuszált ideológiaként való meghatározáshoz hasonlóan, a populizmus annak diszkurzív stílusként való értelmezése szerint is nagyon eltérő ideológiákkal párosulhat.³⁰ Ernesto Laclau³¹ szerint a populizmus leginkább a politikai közösség („a nép”) konstruálásának egy jól meghatározható módja, amelynek a „mi” és az „ők” közötti szimbolikus distinkció és határmegvonás áll a középpontjában. Ilyen értelemben a populizmus tulajdonképpen egy identitásdiskurzus, amely (mint „üres jelölő”) időben és térben igen különböző formákat ölthet.

A jelen tanulmányban a populizmust magam is identitásdiskurzusnak tekintem, és megpróbálom a politikai közösség megkonstruálásának, illetve a „mi” és „ők” közötti határ megvonásának a mechanizmusait megragadni. Meglátásom szerint a romániai korrupcióellenes populizmusnak az európai jobboldali populizmus konvencionálisabb formáitól megkülönböztető egyik fontos eleme, hogy az előbbiben az etnikai határmegvonás nem játszik szerepet vagy szerepe elhanyagolható. Egyébként ez az egyik olyan elem, ami az antikorrupciós diskurzust sok erdélyi magyar számára is vonzóvá teszi.

27 Uo., 543. (A tanulmány fordítását lásd a jelen lapszámban.)

28 Cas Mudde – Rovira Kaltwasser: *Populism and (Liberal) Democracy: A Framework for Analysis*. In Cas Mudde – Rovira Kaltwasser (eds.): *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge University Press, Cambridge, 1–26.

29 Michael Kazin: *The Populist Persuasion: An American History*. Basic Books, New York, 1995; Kirk Hawkin: *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

30 Kazin: i. m.

31 Ernesto Laclau: *On Populist Reason*. Verso, London, 2005.

Szintén fontos, hogy amikor a populizmust diskurzusként határozom meg, kifejezetten el akarom kerülni az esszencialista címkék osztogatását.³² A politikai közösség megkonstruálásának populista eszközeit különböző szereplők párhuzamosan használhatják, adott esetben úgy, hogy más-más határképzési mechanizmusokat részesítenek előnyben (például amikor az egyik szereplő egyszerű állampolgárokról, a másik a román népről beszél). Számomra nem az a tét, hogy egyik vagy másik szereplőre mint populistára mutassak rá, míg másokat mentesítek e címke alól. Azt sem állítom, hogy mindenki populista, aki részt vesz a korrupcióellenes küzdelemben, vagy hogy aki egyszer beleszúzott egy populista stílusú argumentációba, az minden megnyilvánulásában populista marad. Mindössze azt állítom, hogy Romániában a különböző elemek fúziója nyomán a korrupcióellenesség körül erőteljes identitásdiskurzus épült ki, amelyet a fogalom minimalista meghatározása szerint populistának kell tekintenünk.

(2) Ha a populizmust identitásdiskurzusként, illetve a politikai közösség megalkotásának módjaként határozzuk meg, kulcskérdés, milyen típusú identitásdiskurzusok, illetve milyen típusú konstrukciós eljárások minősíthetők populistának. Egy széles körben elterjedt, valójában azonban erőteljesen Európa-centrikus perspektíva alapján a válasz nyilvánvalónak tűnhet. Eszerint a populizmus alapvetően egy, a társadalmi kizárára építő identitásdiskurzus, mi több, az 1980-as éveket követően az európai populizmusok példáján az is nyilvánvalónak tűnhet, hogy a kizárás egyben etnikai alapú kizárás is. Ez onnan ered, hogy miközben Nyugat-Európában a bevándorlók,³³ addig kelet-európai viszonylatban a nemzeti kisebbségek, különösen a romák³⁴ kerültek a populisták célkeresztjébe. Ide kívánczik Gary Freeman fogalma, az „antipopulista” norma.³⁵ Ez alatt Freeman azt érti, hogy (legalábbis a *mainstream*) politikai szereplők tartózkodnak a politikai közösség faji vagy etnikai alapú meghatározásától, illetve a bevándorlóellenes érvekkel is csínjában bánnak az elektorális küzdelem során. Következésképpen a populizmus utóbbi évtizedben történő látványos térnyerését felfoghatjuk egyfajta visszahatásként, illetve az „antipopulista norma” elleni lázadásként.

32 Aslanidis: i. m.

33 Gidron – Bonikowski: i. m.

34 Michael Stewart (ed.): *The Gypsy 'menace': Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst & Co., London, 2012; Feischmidt Margit: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus politikai kultúrája*. L'Hartmattan, Bp., 2014.

35 Gary Freeman: Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic States. *The International Migration Review* 1995 (29):4, 881–902.

Tágabb történelmi és földrajzi perspektívából személve azonban a populizmus és a társadalmi kizárás, különösen az etnikai alapú kizárás összekapcsolódása már korántsem annyira egyértelmű. Mudde és Kaltwasser³⁶ szerint ebben a vonatkozásban a regionális különbségeknek alapvető fontosságuk van. Nézetük szerint Latin-Amerikában (Európával összevetve) a populizmus sokkal inkluzívabb, egyes formáiban egyenesen a politikai közösség kiterjesztésére törekszik. Természetesen az is megfogalmazható, hogy a populizmus minden válfajában egyszerre van jelen az inklúzió és a kirekesztés. A (szokványos) európai populizmusok például a (fehér és bennszülött) munkásosztály vagy alsó osztályok nagyobb fokú bevonását irányozzák elő a hagyományosan az elit által dominált politikai folyamatokba (legalábbis a retorika szintjén).

A fenti megfontolásokat nem tévesztve szem elől, elfogadom Jan-Werner Müller³⁷ azon érvét, hogy parttalan lenne minden identitásdiskurzust populistának nevezni, és hajlamos vagyok azokra az identitásdiskurzusokra szorítkozni, ahol tetten érhető valamely jól körülírható társadalmi csoport szimbolikus kirekesztése. Ebben az értelemben rá fogok mutatni, hogy a romániai korrupcióellenes populizmus esetében ez a politikai közösségből kirekesztett „ők” nemcsak „a korrump politikai osztályt” takarják, hanem mindazokat a jól meghatározható szegmeneket, amelyek nem felelnek meg a privilegizált helyzetben lévő városi középosztály „normalitásról” és „normális Romániáról” alkotott elképzeléseinek.

(3) Széles körben elterjedt nézet, hogy a populizmus veszélyes vagy egyenesen toxikus a demokráciára nézve.³⁸ Mindamellett egyes politikatudósok szerint a populizmus – megfelelő kontextusban – a demokrácia korrekcióját végezheti el.³⁹ Mások egyenesen a populizmus „progresszív”, inkluzív és egyenlőségelvű formáit sürgetik a szélsőjobboldali előretörés megállítása vagy a demokratikus részvétel helyreállítása érdekében.⁴⁰

Meglátásom szerint a fogalom minimalista meghatározása mindenképpen magába kell, hogy foglalja a populizmus és a liberális demokrácia

36 Cas Mudde – Cristóbal Rovira Kaltwasser: Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 2013 (48):2, 147–174.

37 Jan-Werner Müller: *What is Populism?* University of Pennsylvania Press, 2016.

38 Gidron-Bonikowski: i. m.

39 Mudde–Kaltwasser: *Populism and (Liberal) Democracy*. Id. kiad.; Mudde–Kaltwasser: *Exclusionary vs. Inclusionary*. Id. kiad.

40 Gerbaudo: i. m.; Chantal Mouffe: *For a Left Populism*. Verso, London, 2018.

intézményrendszere közötti feszültséget. Mudde és Kaltwasser⁴¹ (2013) ebben az értelemben azt hangsúlyozzák, hogy a populizmus a pluralizmus közvetlen ellentéte. A pluralisták azt gondolják, hogy sem „az elitet”, sem „a népet” nem lehet homogén entitásokként meghatározni, a politikát pedig különböző hatalmi központok és választói csoportok változó szövetségei közötti küzdelemként fogják fel.⁴² Canovan⁴³ azt hangsúlyozza, hogy belső feszültség van a populizmus és a liberális demokrácia intézményrendszere között, mivel ez utóbbinak a fékek és ellensúlyok rendszere, a nem választott testületek és a kisebbség jogainak az alkotmányos védelme is szerves részét képezik. A populisták pedig gyakran érzik úgy, hogy ezek az intézmények gátat szabnak a „népakarat” érvényesülésének.

Jelen tanulmányban amellet fogok érvelni, hogy a román korrupcióellenes populizmus szintén a demokrácia torz felfogásához vezetett, azonban nem a nem-megválasztott szervek legitimitásának a megkérdőjelezésével, hanem épp ellenkezőleg, „politikaellenes” jellege révén, vagyis azzal, hogy a technokrata kormányzást és az ügyészséget részesíti előnyben a megválasztott testületek ellenében. Az intézményes rendnek ez a (meglehetősen szokatlan) felfogása azonban szintén a demokrácia illiberális formájához vezet.

Populizmus Európában

Mielőtt rátérnék a román antikorrupciós diskurzus tárgyalására, érdemes kitérni arra, hogy a vonatkozó szakirodalom hogyan írja le a nyugat- és kelet-európai populizmusokat. Először általában véve az 1980-as évek utáni európai populizmus öt fontos jellemvonását sorolom fel, majd, a következő alfejezetben kitérek a kelet-európai populizmusok sajátos jegyeire. Ez utóbbi alfejezetben tárgyalom részletesebben a fejlődési idealizmus már többször érintett fogalmát, és érvelek amellet, hogy a kelet-európai populizmusokat a fejlődéstdiskurzusokhoz való viszonyukban is meg kell vizsgálni.

(1) Mudde és Kaltwasser 2013-ban kijelentették, hogy „a populizmus jelenleg »érdekházasságban él« a radikális jobboldallal; csak elszigetelten

41 Mudde–Kaltwasser: *Populism and (Liberal) Democracy*. Id. kiad.

42 Robert A. Dahl: *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy vs. Control*. Yale University Press, 1982.

43 Canovan: i. m.

fordulnak elő sikeres, nem radikális jobboldali populizmusok a mai Európában”.⁴⁴ Mára, a Syriza⁴⁵ és a Podemos⁴⁶ megjelenésével ez a tézis már kevésbé tartható. Mindemellett továbbra is igaz, hogy az 1980-as évektől az európai populizmus jobbára szélsőséges jobboldali populizmus volt.⁴⁷

(2) A tiszta „nép” és a „korrupt elit” közötti ellentét mellett a (jobboldali) európai populisták a „mi” és az „ők” etnikai és faji meghatározását működtetik. A nativizmus és a neonativizmus⁴⁸ szoros kapcsolatban áll a populizmussal. Az európai populizmus egyik fontos hívószava a jóléti sovinizmus, amely a szociális juttatásokat a törzsökös népességre korlátozná.

(3) Az európai populizmus mindinkább átítatódik euroszeptícizmussal és globalizációellenességgel, ami igaz mind a jobboldali, mind a baloldali változataira. Kneuer⁴⁹ (2018) szerint ez a szoros összefonódás egyrészt a 2008-as gazdasági válság, másrészt a 2015-ös menekültválság következménye. Kriesi és szerzőtársai szerint⁵⁰ a globalizáció már a válság előtt módosította a politikai törésvonalakat, egy új „integráció- és globalizációpárti” vs. „demarkációs/protekcionista” törésvonalat hozva létre. A globalizációval társuló gazdasági és kulturális versengés „győztesek” és „vesztesek” csoportjait hozta létre, a populista pártok pedig sikeresen mozgósították a „veszteseket”. Következésképpen a populista diskurzusok a kulturális és gazdasági protekcionizmus és a nemzeti szuverenitás „régimódi” formájával kapcsolódnak össze.

(4) Közkeletű tézis, hogy a populizmus és a karizmatikus vezetés gyakran jár együtt. Az erős vezetők valóban főszerepet játszanak a populista politizálásban,⁵¹ aminek Jean-Marie és Marine Le Pen, Jörg Haider, Pim Fortuyn és Gert Wilders voltak az emblemikus figurái.

44 Mudde–Kaltwasser: *Exclusionary vs. Inclusionary*. Id. kiad, 155.

45 Cas Mudde: *SYRIZA: The Failure of the Populist Promise*. Palgrave Macmillan, Cham, 2016.

46 Gerbaudo: i. m.

47 A válság utáni állapot leírását lásd Takis Pappas – Hansperer Kriesi (eds.): *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. ECPR Press, 2016.

48 André Gingrich – Marcus Banks: *Neo-nationalism in Europe and Beyond: Perspectives from Social Anthropology*. Berham Books, London, 2006.

49 Marinne Kneuer: The Tandem of Populism and Euroscepticism: a Comparative Perspective in the Light of the European Crises. *Contemporary Social Science*, 2019 (14):1, 26 – 42.

50 Hanspeter Kriesi – Simon Bornschier – Romain Lachat – Martin Dolezal – Edgar Grande – Tim Frey: *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

51 Takis Pappas: Are Populist Leaders “Charismatic”? The Evidence from Europe. *Constellations*, 2016 (23):3, 378 – 390.

(5) A populizmust általában az alacsonyabb státusú társadalmi rétegek támogatják. A munkásosztály – amely korábban leginkább baloldali pártokra szavazott – a jobboldali populizmus legfőbb szavazóbázisává vált Európában, elsősorban a bevándorlókkal szembeni munkaerőpiaci és jóléti versengés, valamint a nemzeti identitás feletti kulturális aggodalmak okán.⁵²

Populizmus a félperiférián: az utolérő modernizáció ígérete

A szakirodalom a kelet-európai populizmust sok tekintetben a fentiekhez hasonlóan írja le.⁵³ A szlovákiai Smer figyelemre méltó kivételével a sikeres kelet-európai populisták jobboldaliak, az etnonacionalizmus, a nemzeti protekcionizmus és az euroszeptícizmus alapvető szerepet tölt be a diskurzusukban, a populisták támogatói pedig az alacsonyabb státusú és konzervatívabb rétegek közül kerülnek ki (alacsonyabb képzettségűek, idősek, vidékiek). Müller⁵⁴ jórészt kelet-európai példákön szemlélteti „a hatalmon levő populizmus” jellemzőit. Szerinte a hatalmi pozícióban levő populisták egy (elképzelt) liberális főszó ellenében pozicionálják magukat, és folyamatos politikai és jogalkotási kampányt folytatnak ellenük. Ugyanakkor erős körökben a tendencia, hogy a politikai patronázsrendszerre és klientelizmusra támaszkodjanak, illetve, hogy „a néphez” tartozó (nemzeti, törzssökös stb.) középosztály létrehozásával próbálkozzanak.

Mindezen hasonlóságok dacára lényeges, hogy a kelet-európai populizmusokat nem lehet megérteni a centrum–periféria viszonyrendszer, illetve a térség félperifériás jellegének a figyelembe vétele nélkül. A centrum–periféria viszonyrendszer több szempontból vizsgálható,

52 Daniel Oesch: Explaining Workers’ Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland. *International Political Science Review* 2008 (28):952–972.

53 Enyedi Zsolt: Paternalist Populism and Illiberal Elitism in Central Europe. *Journal of Political Ideologies* 2016 (21):1, 9–25; Peter Učeň: Parties, Populism, and Anti-Establishment Politics in East Central Europe, *SAIS Review*, 2007 (27):1, 49–62; Ben Stanley: A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections. *East European Politics and Society*. Published online July 8, 2018, Doi: <https://doi.org/10.1177/0888325418783056>

54 Müller: i. m.

tanulmányomban azonban egy történetileg konstruált diskurzív rendnek tekintem, amely a nyugati magországok és Kelet-Európa között egy aszimmetrikus viszonyrendszert rögzít. Melegh Attila⁵⁵ ugyanebben az értelemben használja a Kelet–Nyugat lejtő kifejezést, ami megfogalmazása szerint egy történetileg kialakult globális-hierarchikus értékelési séma, ami a nyugati országokat a hierarchia csúcsára helyezi, a többi szereplőt pedig a Nyugathoz viszonyított közelség-távolság alapján ítéli meg. Kulcsfontosságú, hogy ebben a diskurzív rendszerben a hierarchia alsó pozícióiban lévők is interiorizálják a lejtő gondolatát, ami által mintegy „kolonizált szubjektumokká” válnak. Ebben a helyzetben „a lejtő alján levők alapérzése, hogy az ország [periférikus, visszamaradott] pozíciója nem fenntartható, azon mindenáron változtatni kell”.⁵⁶ Amennyiben ezt belátjuk, a politikai küzdelmeket a félperifériás helyzetből való kitörés különböző stratégiáinak a versenyeként, a kelet-európai társadalomtörténetet pedig az utolérő modernizációs kísérletek sorozataként fogjuk látni.⁵⁷

Amint már említettem, a rendszerváltást követően Kelet-Európában egy új (neoliberális) konszenzus alakult ki a lehetséges és kívánatos fejlődési pályákról. Ezt a konszenzust a régió fejlődési kilátásaira vonatkozó hiperoptimista nézet, vagy – Arland Thornton⁵⁸ kifejezésével élve – a fejlődési idealizmus táplálta. Kognitív szerkezetét tekintve a fejlődési idealizmus hasonló a második világháború utáni evolucionista modernizációelméletekhez, amelyeknek talán Rostowtól⁵⁹ származik a legkidolgozottabb változata. Thornton azonban a fejlődési idealizmusra nem (tudományos jellegű) fejlődéselméletként, hanem mint kulturális modellre (hit-, norma- és jelentésrendszerre) hivatkozik. Ilyen szempontból pedig nem az a kérdés, hogy a fejlődésre vonatkozó premisszái igazak vagy hamisak, hanem, hogy azokat a társadalom mekkora része és milyen szegmensei fogadják el. A fejlődési idealizmus legfontosabb elemei a következők:

- 55 Melegh Attila: *On the East West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Ceu Press, Bp., 2006.
- 56 Uo., 133.
- 57 Antohiés Kiossev a kitörési stratégiák igen eredeti tipológiáit dolgozták ki (Sorin Antohi: *Romanians and the Balkans. From Geopolitical Bovarism to Ethnic Ontology*. Transit Online 2002 (21); Alexander Kiossev: Notes on Self-colonizing Cultures. In B. Pejić – D. Elliot (eds.): *After the Wall. Art and Culture in post-Communist Europe*. Moderna Museet, Stockholm, 1995, 114–28).
- 58 Thornton: i. m.
- 59 Walt Rostow: *Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

(1) A társadalmi fejlődés alapvonalai és fő stádiumai világszerte minden országban hasonlóak. Következésképpen az országokat rangsorolni lehet fejlettségi szintjük szerint.

(2) A nyugati magországok (azaz Nyugat-Európa és az onnan kirajzott telepes-társadalmak) a társadalmi és gazdasági fejlődés csúcán helyezkednek el. Következésképpen minden más ország számára a fejlődés modelljeként szolgálnak.

(3) Ok-okozati összefüggés van a fejlődés különböző dimenziói között. Thornton főként azt hangsúlyozta, hogy a fejlődési idealizmus a nyugati családmodell elterjedése és a társadalmi fejlődés közötti párhuzamot feltételezi. Ugyanakkor négy dimenziót határoz meg, nevezetesen az erőforrások kihasználását, a társadalmi intézményeket, a kulturális értékeket, valamint a családra és a magánéletre vonatkozó modelleket, amelyek egységes fejlődési modellt kapcsolódnak össze. Fontos elem, hogy a nyolcvanas évek neoliberais fordulatát követően a demokrácia, illetve a piacgazdaság a fejlődési idealizmus központi elemeivé váltak.

(4) A felzárkózó fejlődés nemcsak kívánatos, hanem lehetséges is. A periférikus és a félperiférikus országok bekerülhetnek a magországok közé, ha elég következetesek a társadalmi és gazdasági modernizációt elősegítő intézmények és értékek átvételében, illetve általában véve a nyugati modellkövetésben. Ha nem kerülnek be a centrumba, annak az „atavisztikus” intézményes struktúrák és társadalmi értékek az okai. Érdemes kiemelni, hogy a korrupció, a klienteláris struktúrák és a meritokratikus értékrend hiánya a fejlődési idealizmus híveinek szemében ilyen „atavizmusok”.

Az 1990-es években és a 2000-es évek elején Kelet-Európában a fejlődési idealizmus elsősorban annak az ígérését jelentette, hogy intézményes reformokkal, valamint egy funkcionális piacgazdaság és demokrácia révén ezek a társadalmak utolérhetik a nyugat-európai magországokat. Melegh Attila⁶⁰ ebben az összefüggésben használta a liberális utópia, míg Alexander Kiossev⁶¹ az önkolonizáló kultúra kifejezést. Mindkettő a fejlődési optimizmushoz, illetve az utópisztikus nyugati modellkövetéshez kapcsolódik. A populizmus megerősödése ennek a liberális utópiának és fejlődési optimizmusnak az eróziójával áll összefüggésben. Ez fokozatosan ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy az intézményes reformok ortodox (neoliberais) módszerei csak súlyosbították a kelet-európai társadalmak problémáit, illetve megerősítették azok félperiférikus helyzetét. Következésképpen a társadalmi fejlődés új modelljeire van szükség, amelyek megvédik a nemzeti társadalmakat a gazdasági kizsákmányolástól,

60 Melegh: i. m.

61 Kiossev: i. m.

illetve a magországi kulturális penetrációjától. A kelet- és nyugat-európai populizmusokban tehát látszólagosan közös elem a nemzeti (kulturális és gazdasági) protekcionizmus. Fontos különbség azonban, hogy ezen keresztül a nyugati populisták a status quo megőrzésére töreksenek, míg az olyan kelet-európai populisták, mint Orbán Viktor, felzárkózást és utolérő modernizációt ígérnek (hasonlóan amúgy a liberális utópia vagy önkolonizáló stratégia híveihez).

A román korrupcióellenes populizmus eredete

A romániai populizmusnak jelentős irodalma van, jellemző azonban, hogy a legtöbb elemző viszonylag marginális politikai szereplőket, illetve csekély politikai súllyal rendelkező diskurzusokat tárgyal ezen címszó alatt. Ilyenek a Nagy-Románia Párt (PRM) és Corneliu Vadim Tudor,⁶² az Új Nemzedék Pártja (PNG) és Gigi Becali,⁶³ a Dan Diaconescu Néppártja (PPDD), illetve maga Diaconescu.⁶⁴ Természetesen akadnak jelentékeny kivételek is. Így Sorina Soare,⁶⁵ a Szociáldemokrata Párt paternalista-populista jellemvonásaira hívja fel a figyelmet, míg Corbu és szerzőtársai⁶⁶ Traian Băsescu volt elnököt nevezik meg a „legpopulista**bb** *mainstream* politikusként” (mintha a populizmus definíció szerint a nem *mainstream* szereplők sajátja lenne). A romániai populizmussal

- 62 Alina Mungiu-Pippidi: The Return of Populism – The 2000 Romanian Elections. *Government and Opposition*, 2001 (36):2, 230 – 252; Grigore Pop-Eleches: *Whither Democracy? The Politics of Dejection in the 2000 Romanian Elections*. Program in Soviet and Post-Soviet Studies, Working Paper Series, Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, UC Berkeley, 2001.
- 63 Shafir: i. m.; Paul Sum: The Radical Right in Romania: Political Party Evolution and the Distancing of Romania from Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 2010 (43):1, 19–29.
- 64 Sergiu Gherghina – Sergiu Miscoiu: A Rising Populist Star: The Emergence and Development of the PPDD in Romania. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 2014 (22):2, 181–197.
- 65 Sorina Soare: Genul și speciile populismului românesc. O incursiune pe tărâmul tinereții fără bătrânețe și al vieții fără de moarte. In Sergiu Mișcoiu – Sergiu Gherghina (ed.): *Partide și personalități populiste în România postcomunistă* Institutul European, Iași, 2010, 87–118.
- 66 Nicoleta Corbu, Delia Balaban-Bălaș, and Elena Negrea-Busuioac: Romania. Populist Ideology Without Teeth. In: Toril Aalberg, Frank Esser, Carsten Reinemann, Jesper Strömbäck, and Claes H. de Vreese (ed.): *Populist Political Communication in Europe*. Routledge, London, 2016, 205–218.

foglalkozó szakirodalom legeredetibb munkái szintén Traian Bănescu diskurzusát vizsgálják,⁶⁷ Alina Mungiu-Pippidi⁶⁸ egyik legutóbbi tanulmánya pedig azzal is számot vet, hogy az antikorrupciós küzdelem is az olasz „tisza kezekhez” hasonló populizmus irányába csúszott el.

Értelmezésben a romániai korrupcióellenes populizmus (mai formájában) történetileg konstruált, több különálló jelentésréteg fúziója nyomán keletkezett identitásdiskurzus. Mint ilyen, két meglehetősen különböző forrás táplálta, nevezetesen Traian Bănescu „felülről szerveződő neopopulizmusa”,⁶⁹ illetve a nagyvárosi professzionális középosztály körében létrejött protesztkulturúra, amelynek kezdetei 2012-re tehetőek, és amely a 2017-es #rezist mozgalomban csúcspontot ért el.⁷⁰ A romániai korrupcióellenes diskurzus ez utóbbi jelentésrétegét a Gerbaudo⁷¹ által leírt állampolgári populizmus vagy anarchopopulizmus fogalmak mentén lehet értelmezni.

Bănescu politikai kommunikációjának a populista jegyei viszonylag jól ismertek.⁷² Ennek a diskurzusnak a középpontjában maga az elnök állt, mint erős, karizmatikus vezető, aki közvetlen kapcsolatot tart fenn a román néppel, és aki egy személyben szegül szembe a korrump politikai osztállyal, illetve az olyan nem hatékony és fölösleges intézményes szerkezetekkel, mint például a parlament. A „néppel” való közvetlen kapcsolatot Bănescu a vaskos humorral fűszerezett hétköznapi nyelvezet használatán keresztül is hangsúlyozta.⁷³ A legagresszívabb korrupcióellenes kampány 2004-ben (még a PSD kormányzása alatt) zajlott le, de a korrupcióellenes retorika és a masszív elitellenesség az elnök összes kampányát végigkísérte. Michael Shafir idézi Bănescu azon mondatát, miszerint a „saját kezemmel végzek ki bármely, korrupcióval gyanúsított minisztert”,⁷⁴ amelyen keresztül az elnök, ha csak a verbalitás szintjén is, duterte-i magasságokba emelkedett. Elektorális értelemben Bănescu

67 Iețcu-Fairclough: i. m.; Shafir: i. m.

68 Mungiu-Pippidi: *Romania's Italian style*. Id. kiad.

69 Shafir: i. m., 442.

70 Tina Olteanu – Shaazka Beyerle: The Romanian People Versus Corruption. The Paradoxical Nexus of Protest and Adaptation. *PaCo*, 2017 (10):3, DOI: 10.1285/i20356609v10i3p797; Henry P. Rammelt – Ruxandra Gubernat: Recreative Activism in Romania How Cultural Affiliation and Lifestyle Yield Political Engagement. *Socio.hu*, January 2017, Doi: 10.18030/socio.hu.2017en.143.

71 Gerbaudo: i. m.

72 Iețcu-Fairclough: i. m.; Shafir: i. m.

73 Iețcu-Fairclough: i. m.; Jonathan Koban – Mihaela Ioana Danetiu: Populist Elites in Postcommunist Romania. *International Relations and European Studies*, 2013 (V. Suppl.), 279–290.

74 Shafir: i. m., 454.

„felülről szerveződő neopopulizmusa” rendkívül sikeresnek nevezhető, hisz két elnökválasztást és két népszavazást sikerült behúznia a korrupció- és elitellenes üzenetekkel.

Băsescu intézményes öröksége ugyancsak megkerülhetetlen. A populisták többségétől eltérően, az elnök elsősorban a demokratikus intézményes rendszer választott testületeit támadta, nevezetesen a parlamentet, a politikai pártokat és a kormányt. Az elnöksége alatt ezeknek az intézményeknek a legitimitása drasztikusan leromlott. Ezzel párhuzamosan a (korruptnak ítélt) választott tisztségviselők befolyásán kívül elhelyezkedő, úgymond önálló és független intézmények létrehozását és megerősítését kezdeményezte.⁷⁵ A Nemzeti Korrupcióellenes Ügyészséget (*Parchetul Național Anticorupție*) 2002-ben hozták létre a szociáldemokraták kormányzása alatt, de 2005-ben, amikor Monica Macovei, Băsescu közeli szövetségese igazságügyi miniszter lett, átszervezték, megerősítették és átnevezték Országos Korrupcióellenes Igazgatósággá (DNA). Nem szabad figyelmen kívül hagyni az erőszakos szervezetek és a titkosszolgálatok megerősítésére tett intézkedéseket sem. Ahogy azt Mungiu-Pippidi⁷⁶ is leírja, a hírszerzési szolgálatok (főként az elnök ellenőrzése alatt álló SRI) anyagi támogatását jelentős mértékben megnövelték, Băsescu pedig nagymértékben támaszkodott ezekre az intézményekre az elnöksége alatt.

A romániai protesztmozgalom kezdetei 2012-re tehetőek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a korrupció csak fokozatosan vált központi kérdéssé a kezdetben policentrikus és diffúz identitással rendelkező mozgalmon/mozgalmakon belül. Eredetileg a protesztseményeken résztvevő emberek változatos és nem is mindig jól meghatározható kérdések mentén szerveződtek és kapcsolódtak be a parlamenten kívüli politikai részvétel különböző formáiba.⁷⁷ A korrupcióellenesség középpontba kerülése valójában bizonyos politikai szereplők – elsősorban Klaus Iohannis államelnök – utólagos és viszonylag késői, ám nagyon is sikeres keretezésének (*framing*) köszönhető.⁷⁸ A sikeres keretezést akár úgy is értelmezhetjük, hogy ezáltal jött létre a „felülről irányított neopopulizmus” és az alulról szerveződő civil mozgalmak fúziója, amely a korrupcióellenes diskurzus ma ismert formáját létrehozta.

Érdemes röviden áttekinteni a protesztmozgalom kiemelkedő mozzanatait. Olteanu és Beyerle⁷⁹ nyomán hangsúlyozhatjuk, hogy a visz-

75 Cirjan: The Romanian “Parallel State”. Id. kiad.

76 Mungiu-Pippidi: *Romania's Italian Style*. Id. kiad.

77 Cirjan: *Did it Ever Happen?* Id. kiad.

78 Uo.

79 Olteanu-Beyerle: i. m.

szatéró protesztalkalmak az állampolgárság aktív közéleti részvételhez kötött újradefiniálásához vezettek, illetve – Rammelt és Gubernat⁸⁰ szavaival élve – megteremtették a részvétel kultúráját.

A protesztmozgalom első hulláma a gazdasági válsághoz és az abból következő megszorítási intézkedésekhez köthető. A tüntetések 2012 januárjában kezdődtek, miután Traian Băsescu lemondatta a közmegebecsülésnek örvendő megbízott egészségügyi minisztert, Raed Arafatot. Eredetileg a tüntetés ehhez az egyedi eseményhez kapcsolódott, végül azonban a tüntetők Băsescu lemondását, Arafat hivatalba való visszahelyezését és előrehozott választásokat követeltek. Băsescu megtartotta ugyan a hivatalát, de Emil Boc miniszterelnök 2012 februárjában lemondott, Băsescu pedig gyakorlatilag elvesztette a politikai mezőny feletti ellenőrzés képességét. Mindebből politikai szinten a szociáldemokraták profitáltak. Megalakult a Szociál-Liberális Unió (USL), amely nagy arányban megnyerte a helyhatósági, majd a parlamenti választásokat. Amint Olteanu és Beyerle⁸¹ rávilágítottak, a megszorítási intézkedések és a létező politikai berendezkedéssel szembeni ellenérzések álltak a tüntetések középpontjában, azonban a korrupcióellenesség ekkor még nem szerepelt a szlogenek között. További adalék azonban, hogy szemben például a megszorítások ellen Görög- vagy Spanyolországban tiltakozókkal, a romániai tüntetők nem vagy alig használtak globalizáció- és kapitalizmusellenes jelszavakat.

A tüntetések második hullámát 2013 őszén a verespataki bányaprojekt engedélyezése váltotta ki. Ezt a tüntetők a korporatív-multinacionális érdekeknek a román állam és jogalkotás fölötti hatalomátvételeként értékelték.⁸² A bányaprojektet a teljes politikai osztály egyöntetűen támogatta, amit a tüntetők a korrupció megnyilvánulásaként érzékeltek.⁸³ A tüntetések mindemellett egy környezeti problémára összpontosítottak. Emellett érintették a globális kapitalizmus és a korrump elitek közötti kapcsolatot, de valójában nem a korrupcióellenesség volt a tüntetők legfőbb problémája.

A harmadik, Colectivként rögzült tüntetéshullámot egy 2015. október 30-án bekövetkezett tragikus baleset váltotta ki: 64 ember halt meg egy klubban kitört tűzben, annak következtében, hogy a tulajdonosok nem tartották be a biztonsági előírásokat. A tüntetés egyrészt a gyász és

80 Rammelt–Gubernat: i. m.

81 Olteanu–Beyerle: i. m., 807.

82 Alina Pop: *Rosia Montana: Social Representations Around an Environmental Controversy in Romania*. Shaker Verlag, 2014; Isabela Fairclough – Irina Diana Mădroane: *An Argumentative Approach to Policy ‘Framing’. Competing ‘Frames’ and Policy Conflict in the Roşia Montană Case*. *Rozenberg Quarterly*, 2016.

83 A tüntetők egyik szlogenje a nagy rablás (*marele jaf*) volt (Fairclough–Mădroane: i. m.).

a kétségbeesés spontán megnyilvánulása volt, azonban a tüntetők hamar eljutottak odáig, hogy a kormány és Bukarest polgármesterének a lemondását követeljék. Victor Ponta miniszterelnök 2015. november 4-én mondott le, a kormányzást pedig a volt uniós biztos, Dacian Cioloș vezette „technokraták” vették át. A Colectiv-tüntetések fontos fordulópontot jelentettek a teljes protestmozgalomban. Cirjan⁸⁴ rámutatott, hogy a 2015-ös tüntetések inkább spontánul alakultak és az érzelmek (keserűség és harag) vezérelték őket, mintsem valamilyen pontosan megfogalmazható politikai cél. Szerinte a Klaus Iohannis által a tüntetések nyomán kezdeményezett „civil kerekasztalnak” volt döntő szerepe abban, hogy a Colectiv-tüntetések nyomán a korrupcióellenesség (az „emberség, méltóság, tisztelet, meritokrácia és szabadság” jelszavai mellett) a protestmozgalom középpontjába került. Fontos hozzátenni persze (és ez Cirjan érvelésének az erejét csökkenti), hogy Klaus Iohannis 2014-es megválasztása szintén akár a protestmozgalom egyik állomásának tekinthető (vagy azzal legalábbis átfedődött). A jelenlegi államfő megválasztásában kulcsszerepet játszott az antikorrupciós, illetve politikaellenes jelszavak mentén történő mozgósítás, Iohannis ellenjelöltje, Victor Ponta a politikai elit korruptségének a szimbóluma volt, már jóval azelőtt, hogy a Colectiv-tragédia kapcsán lemondásra kényszerült volna.

A tüntetések negyedik hullámát, a 2017 februárjában zajlott, több száz ezer főt megmozgató tömegeseményt és az abból kinövő #*rezist* mozgalmat a protestmozgalom tetőpontjának lehet tekinteni. Ezt ismételten kihasználta és keretezte Iohannis államelnök és más intézményes szereplők, mint például Augustin Lazăr legfőbb ügyész vagy a DNA főügyésze, Laura Codruța Kövesi. Mindemellett a korrupcióellenesség ezzel megtalálta a helyét a romániai „állampolgári populizmus” identitásdiskurzusának a középpontjában.

Összegzés helyett: a román antikorrupciós diskurzus helye a populizmustipológiákban és viszonya a fejlődési idealizmushoz

Amint már említettem, a romániai korrupcióellenes diskurzus sok tekintetben hasonlít ahhoz, amit Paolo Gerbaudo⁸⁵ állampolgári populizmusnak (*citizenism*) nevezett. A fogalom révén Gerbaudo a 2011-es

84 Cirjan: *Did it Ever Happen?* Id. kiad.

85 Gerbaudo: i. m.

Occupy-mozgalmak ideológiáját írja le. Ennek az ideológiának a középpontjában az állampolgárságnak az önszerveződő és aktív politikai részvételen keresztül történő újrafogalmazása áll. Az analógia több aspektusára is érdemes részletesen kitérni.

Először is az állampolgári populizmus, még ha a nemzeti szimbólumokat (például a nemzeti zászlót) használja is, nem a „régimódinak” ítélt román népre, hanem az „egyszerű állampolgárookra” hivatkozik. Márpedig ez nem egy lényegtelen szemantikai szörszálhasogatás. Amint Gerbaubo⁸⁶ is hangsúlyozza, az átlagpolgárookra való hivatkozás több teret ad a diverzitásnak, a pluralizmusnak és a nézetkülönbségeknek, mint „a nép” homogénebb fogalma. Következésképpen az állampolgári populizmus sokkal inkább kompatibilis a fiatal városi középosztály individualizmusával.

Másodszor: a Gerbaudo által leírt állampolgári populizmushoz hasonlóan, a romániai korrupcióellenes diskurzus (a Băsescu utáni korszakban) vezető(k) nélküli populizmussá vált. Klaus Iohannis, a 2014-ben megválasztott elnök kihasználta a korrupcióellenes identitásdiskurzust, mi több, talán amellett is érvelhetünk, hogy az az ő „keretezése” nyomán jött létre. Iohannisra, ugyanúgy vagy még inkább igaz, mint Băsescura, hogy gyakorlatilag a korrupcióellenesség az egyetlen politikai üzenete. Az is igaz, hogy a Mentsétek meg Romániát Szövetség (USR) a korrupcióellenesség mentén jött létre azzal a céllal, hogy „a dühös fiatalokat” képviselje. Ugyanakkor sem Iohannis, sem az USR vezetői nem hordozzák a karizmatikus vezető imázsát, és nem képesek arra, hogy egyértelműen irányítsák a korrupcióellenes diskurzust.

Harmadszor a korrupcióellenes populizmus mint identitásdiskurzus leginkább fiatal és középkorú, középosztálybeli, felsőfokú végzettséggel rendelkező, Románia nagyvárosaiban élő emberek számára bír vonzerővel. Több elemző⁸⁷ rámutatott – nézetem szerint abszolút mértékben helyesen – a protestmozgalom és a korrupcióellenes identitásdiskurzus osztályjellegére. Meggyőző az is, ahogyan Gubernat és Rammelt⁸⁸ a protestmozgalmat és az abból kinövő aktivizmust a professzionális városi középosztály szabadidő-kultúrájaként értelmezte.

86 Uo., 61–89.

87 Tamás Gáspár Miklós: Romania's Protests and Hungary: Interview with G. M. Tamás. *LeftEast*, February 13, 2017; Florin Poenaru: Ceai sau cafea? *CriticAtac*, 1 februarie 2017; Costi Rogozeanu: Hora unirii clasei de mijloc. *CriticAtac*, 9 decembrie 2016; Ciprian Şiulea: Anticorupția împotriva retrograzilor – multă ipocrizie, puțin ideal. *Baricada*, 6 februarie 2017.

88 Rammelt–Gubernat: i. m.

Mindemellett a Gerbaudo által leírt Occupy-mozgalmakhoz viszonyított különbségek is fontosak. A legfontosabb ezek közül, hogy a romániai korrupcióellenes populizusból és a köré épülő identitásdiskurzból gyakorlatilag hiányzanak a globalizmus- és kapitalizmuskritikus elemek. Amint Olteanu és Beyerle⁸⁹ rámutatott, a kapitalizmushoz és a transznacionális struktúrákhoz a román antikorrupciós diskurzus a fejlődés és a hatékonyság képzetét társította, még a 2012-es, megszorítási intézkedések elleni tüntetések kontextusában is.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy – a fejlődési idealizmussal való összekapcsolódásából következően – a korrupcióellenes diskurzus a populizmus egy Nyugat- és Európa-párti, illetve neoliberális változata. Érdemes rögtön hozzátenni, hogy a neoliberális populizmus csak Európában szokatlan, globális viszonylatban azonban korántsem példa nélküli.⁹⁰ Ezt az első látásra szokatlannak tűnő kognitív struktúrát akkor érthetjük meg, ha visszatérünk ahhoz a meglátáshoz, miszerint a fejlődési idealizmus Kelet-Európában maga is az ország félperiférikus helyzetének meghaladását szolgáló stratégia. Ilyen értelemben a korrupcióellenes diskurzus a Nyugat egyik utópisztikus víziójához kapcsolódik, amit az antikorrupciós narratíva szerint akkor lehetne elérni, ha az ország végre képes lenne megszabadulni a(z atavizmusként értelmezett) politikai partikularizmustól. Innen nézve a korrupcióellenes populizmus valójában a 2000-es évek modernizációs konszenzusának az örököse. A Kiossev⁹¹ féle „önkolonizáló kultúra” fogalma különös relevanciával bír, miután a (korrupció miatt) „dühös fiatalok” saját társadalmukat valójában a hiányon keresztül határozzák meg. Az ország „jobbik arcát” képviselő tüntetők szerint Románia egy olyan hely, ahol hiányoznak a „normális” társadalomra (vagyis az elképzelt, utópisztikus Nyugatra) jellemző intézményes struktúrák és kulturális normák.

Az „önkolonizáló” stratégia, illetve a Kelet–Nyugat lejtőn való pozicionálódás határozza meg az „egyszerű állampolgárok”, a „korrupt” nemzeti/helyi elit és a transznacionális szervezetek hármásának viszonyát. Orbán, Kaczyński vagy Gruevski diskurzusában az eurobürokraták, a multinacionális vállalatok vezetői és a nemzetközi szervezetek képviselői az elit részét képezik, mi több, ők azok, akik kihelyezett helytartóikra, a globalista és liberális politikai erőkre támaszkodva a magyar, a lengyel vagy a macedón népre törnek. Ezzel szemben ők, vagyis a helyi elit, illetve a nemzeti kormány a nép védelmezői a globális szereplőkkel

89 Olteanu-Beyerle: i. m.

90 A populizmus neoliberális formáiról lásd Kurt Weyland: *Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe. Comparative Politics*, 1999 (31):4, 379–401.

91 Kiossev: i. m.

szemben. Nem így a korrupcióellenes populizmus által forgalmazott világkép szerint: itt az „egyszerű állampolgárok” és a „korrup” helyi elitek feszülnek egymásnak, miközben az Európai Unió, a nemzetközi szereplők és általában véve (a nyugatiként azonosított) globális elit nem ellenségei, hanem szövetségesei az egyszerű állampolgároknak. Az ellenséget a helyi választott tisztségviselők képviselik, akik a globális és európai struktúrák, illetve az átlagpolgárok között egyfajta korrupit közvetítő réteget alkotnak. Így a helyi politikusok uralmánál a korrupcióellenes tábor számára akár a nemzetközi struktúrák közvetlen kontrollja is jobb megoldásként jelenik meg. Ennek életszerűbb formája a globális beállítottaságú helyi technokraták kormányzása. Így személyesítheti meg bizonyos rétegek számára az ideális kormányzati formát az egykori EU-biztos és európai technokrata, Dacian Cioloş.

Ebben az „önkolonizáló” képzetrendszerben nem csupán a „korrupit” (nemzeti/helyi) elit és az „egyszerű állampolgárok” közötti antagonizmusnak, hanem egy további határmegvonásnak is kulcsszerepe van. A „normalitásra”, „normális életre” és „normális országra” vágyó emberek nem csupán az önző és korrupit elitekkel állnak szemben, hanem azokkal a társadalmi rétegekkel is, akik túlzottan „kulturálatlanok” ahhoz, hogy „normálisan” viselkedjenek. Ez a „kulturálatlanság” a legkülönbözőbb hétköznapi helyzetekben megnyilvánulhat, olyan esetekben például, ha valaki ráparkol a nagyvárosokban frissen létesített kerékpárutakra, ha nem gyűjti szelektív módon a szemetet és így tovább. Bortun és Cheregi⁹² „elemzése” szerint (amely amúgy meglehetősen reflektálatlanul reprodukálja a vonatkozó sztereotípiákat), közéleti síkon az „új Románia” a klientelizmusra, az autoriter politikai kultúrára, az önzésre, a múltba révedésre, az etnikai nacionalizmusra, az idealizmusra, a vallásosságra és a fatalizmusra épülő „régí Romániával” is szemben áll.

Ezen a ponton eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy az antikorrupciós populizmus milyen társadalmi kizárási mechanizmusokon keresztül teremti meg a saját politikai közösségét, az „egyszerű és tisztességes állampolgárokat”, az „új” vagy „normális Romániát”. Tény, hogy a politikai közösség megkonstruálásában az etnikai kizárás nem játszik szerepet. Olyannyira nem, hogy miközben Románia Alkotmánya a szuverenitás letéteményeseként az etnikai értelemben vett román népet jelöli meg, addig az antikorrupciós diskurzus sokkal inkább etnikailag jelöletlen állampolgárokra hivatkozik. A román antikorrupciós populizmus

92 Dumitru Bortun – Bianca Cheregi: Ideological Meaning in the 2017 Romanian Protests: Discourses and Counter-Discourses. In Ana Adi – Darren Lilleker (eds.): *#Rezist. Romania's 2017 Anti-Corruption Protests: Causes, Developments and Implications*. Quadriga University of Applied Sciences, Berlin, 2017, 18–23.

semmilyen közvetlen negatív utalást nem tesz az őshonos kisebbségekre vagy a bevándorlókra, ami önmagában sajátossá teszi az európai populizmusok családján belül. A „mi” csoportba könnyedén bevonhatók például erdélyi magyarok és valóban, az erdélyi városokban sok magyar, döntően a magas státuszú, professzionális középosztály tagjai a proteszmozgalom vehemens támogatóivá is váltak. Ugyanakkor az antikorrupciós diskurzus és a proteszmozgalom nemcsak a fejlődési idealizmussal kapcsolódik össze, hanem mélyen beágyazódik az urbánus középosztály határfenntartási gyakorlataiba.⁹³ A román urbánus középosztály pedig nem pusztán a korrupt elittel, hanem az alacsony státusúakkal, a vidékiekkel, illetve általában azokkal szemben határozza meg önmagát, akik képtelenek „civilizáltan” élni. Az antikorrupciós diskurzus felfogható úgy, mint a határfenntartás közéleti dimenzióban megnyilvánuló formája, amelynek célkeresztjében a PSD, a korrupt politikusok, a patronázs támogatói kerülnek, akiknek az elégtelen politikai kultúrája és közéleti igénytelensége miatt nem tud az ország megfelelően fejlődni.

Mintegy másodlagos jelentésréteggként az antikorrupciós diskurzus hajlamos összekapcsolódni az orientalista típusú regionális sztereotipizációval. Eszerint nem csupán a PSD támogatottsága oszlik meg egyenetlenül regionálisan, hanem a korrupciónak és a nepotizmusnak is megvannak a regionálisan meghatározható melegágyai. Erről szól a „Románia teleormanizálódásával” (*teleormanizarea României*) kapcsolatos szlogen. Teleorman megye, ahonnan Liviu Dragnea, a PSD volt elnöke, illetve Viorica Dăncilă miniszterelnök származnak, nem csupán az ország déli területeit, hanem Románia „balkáni” jellemvonásait testesíti meg.⁹⁴ A másik oldalt, vagyis a „normális Romániát” az ország fejlettség szerint magasan pozicionált területei képviselik, vagyis leginkább Erdély, illetve a Bánság, amelyeket nem csupán az ott élők, hanem az ország más területein lakók is a fejlettségi hierarchia csúcsára helyeznek.⁹⁵ A korrupcióellenesség orientalista regionális fókusz mellett a diskurzus másodlagos etnicizálódása sem csupán elméleti lehetőség. A legtöbb

93 Az osztályhatárok fenntartásáról lásd Michele Lamont: *The Dignity of the Working Men*. Harvard University Press, Cambridge Mass, 2000; Michele Lamont – Molnár Virág: *The Study of Boundaries in the Social Sciences*. *Annual Review of Sociology*, 2002 (28):1, 167–195.

94 A balkanizmusról lásd Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, Oxford, 2009, a balkanista/orientalista értelmezési keret helyi/nemzeti szinteken való újratermelődéséről pedig Milica Bakić-Hayden: *Nesting Orientalism*. *Slavic Review*, 1995 (54):4, 917–931.

95 Kiss Tamás: *Escaping the “Balkanizing” Gaze? Perceptions of Global and Internal Developmental Hierarchies in Romania*. *East European Politics and Society*, 2017 (31):3, 565–595.

román képzetrendszerében az országban élő etnikai csoportok is egy képzeletbeli fejlettségi hierarchia mentén helyezhetők el, ahol a németek (és kisebb mértékben, illetve vitatott módon) a magyarok a többség fölött, míg a romák az alatt helyezkednek el. Cristian Cercel⁹⁶ ebben az értelemben tekinti a romániai germanofiliát a Kelet–Nyugat lejtőn való pozicionálódási stratégiának. A másik oldalon a romák azok, akik a politikai közösség illetően meghatározásából kicsúszhatnak, nem az etnikai eredetük miatt, hanem amennyiben képtelenek vagy nem hajlandóak a középosztály standardjai szerint élni.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a korrupcióellenességet középpontba helyező identitásdiskurzus részben a román társadalom privilegizált rétegeinek a határfenntartási gyakorlatait segíti, és lehetővé teszi, hogy önmagukat „progresszívnek”, az ország fejlődésének letéteményeseiként láttassák. Az érem másik oldala, hogy mindez a kizárás finom, de nem kevésbé hatékony technikáival kapcsolódik össze, és a gyakorlatban nagyfokú intoleranciához vezet mindazokkal szemben, akik nem tudnak vagy nem akarnak megfelelni a „progresszív” középosztály normarendszerének.

A legfőbb probléma azonban a korrupcióellenes diskurzus illiberális következményeiben rejlik, amelyekről Mungiu-Pippidi⁹⁷ már a jelen tanulmány előtt beszámolt. Ez leginkább azzal függ össze, hogy sem intézményesen, sem diskurzív szempontból nem tekinthetünk el attól, hogy a még oly progresszívnek látszó állampolgári populizmus és protesztmozgalom mégiscsak a Băsescu által „felülről kezdeményezett neopopulizmussal” fuzionált. A DNA és más, vele összefonódó, nem választott testületek (többek között a titkosszolgálatok) reflektálatlan támogatása, illetve a korrupcióellenes diskurzus „politikaellenessége” a demokratikus rend eltorzult felfogásához vezet. Ha mindez a választott testületek iránti bizalom hiányával és az individuális szabadságjogok (korrupcióellenes harc oltárán történő) felfüggesztésének támogatásával párosul, akkor ez a demokrácia egy mélyen illiberális formájához vezethet.

96 Cristian Cercel: *Romania and the Quest for European Identity. Philo-Germanism without Germans*. Routledge, London, 2019.

97 Mungiu-Pippidi: *Romania's Italian Style*. Id. kiad.

Populista antifasizmus?
A Magyar Front – Magyar Nemzeti Felkelés
Felszabadító Bizottsága (1944)
a korabeli dokumentumok alapján

Kifulladásban egy divatfogalom

Ha korunk legtöbbet emlegetett politikai fogalmait gyűjtenénk csokorba, a felsorolásban egészen bizonyosan kitüntetett helyen szerepelne a populizmus. Ennek ellenére a kifejezést tartós homály veszi körül. Isaiah Berlin már sok évtizeddel ezelőtt „Hamupipőke-komplexust” emlegetett, mivel a kutató „nem talál megfelelő méretű lábat, amely a definíció gyémántcipőjébe illenék.”¹ Valóban: míg ismert olyan megközelítés, amely huszonnégyszer féle módon igyekszik definiálni a populizmust,² addig egy 2009-es tanulmány szerzője az elméleteket gyakorlati példákon „tesztelve” mindössze két közös vonást talált az egyes populizmusok között: a „népcentrikusságot” és az egyértelmű ellencsoport (anti-group) szükségességét,³ magyar kollégája

A szerző történész, az MTA BTK Történettudományi Intézet kutatója. Email: bartha.akos@btk.mta.hu.

A kutatást a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézet támogatása tette lehetővé.

- 1 Idézi: Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika?* Osiris, Bp., 2003, 349.
- 2 Peter Wiles: A Syndrome, Not A Doctrine. In Ghiță Ionescu – Ernest Gellner (eds.): *Populism. Its Meaning and National Characteristics*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1969, 166–180.
- 3 Christa Deiwiks: Populism. *Living Reviews in Democracy*. 2009, 1, 1–9.

pedig 2011-ben egyet, a krízishelyzetet.⁴ Könnyen beláthatjuk az ekképp értett fogalom kiüresedését, hiszen a felsoroltak ugyanúgy illenek a nagybirtokellenes népi írókra, mint mondjuk a zsidógyűlölő és plebejus retorikájú nyilas mozgalomra.⁵ Pontosán ezt a vélt csoportidentitást igyekezett népszerűsíteni Révai József híres „kézfogós” metaforája⁶ – jöllehet, a kommunista kultúrpolitikus aligha ismerte a modern populizmuselméleteket. A fenti kitételek alapján mindenesetre könnyen az általa támadottak körében találhatta volna magát, hiszen ő maga a „népi demokrácia” osztályharcos hevületű főideológusa volt.

A populizmust a közkeletű megítélés (vagyis az erkölcsi elítélés) szerint kétértelműség, pontatlanság, üresség, homályosság, átmenetiség, manipuláció, demagógia, „primitivizmus”, szélsőségesesség, esetenként antiszemitizmus és nacionalizmus jellemzi – ahogyan már jó negyed évszázada hangsúlyozta Gyurácz Ferenc.⁷ Pedig nem volt ez mindig így. A gyökereket illetően a kutatók az angol polgári forradalomig, a reformáció koráig (Münzer Tamásig),⁸ vagy még annál is messzebb,⁹ egészen az antikvitásig (a tirannusokig, a Gracchusokig és Caesarig)¹⁰ vezetik vissza, jöllehet maga a „populista” szó az Egyesült Államokból hagyományozódik, a XIX. század végéről. Általánosságban „népbarátot” értettek alatta, s elsősorban a farmerek érdekvédelméért létrejött Amerikai Néppárt (People’s Party) programja képviselte. Ők büszkén vállalták is a kifejezést. A megítélés csupán a második világháború után változott meg – ám akkor drasztikusan. Amerikai történészek és politológusok egy csoportja (Richard Hofstadter, Arthur Schlesinger, Daniel Bell, Seymour Martin Lipset) az éppen megfogalmazott „totalitárius”

- 4 Kovács Gábor: A politikai eszmetörténet próteusza: A populizmus. In Péntes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 274.
- 5 Szálasi Ferenc 1944. október 15-i rövid rádiószózatában négy alkalommal hivatkozott „a népre”. Bartha Ákos: Népi írók és demokráciafelfogásuk 1943 és 1948 között. *Múltunk*, 2016, 1, 47.
- 6 Eszerint Erdei Ferenc „fogja Darvas József kezét, ő fogja Veres Péter kezét, ő fogja Illyés Gyula kezét, ő fogja Németh László kezét, ő fogja Kodolányi János kezét, ő fogja Féja Géza kezét, ő fogja Sinka István kezét, ő fogja Erdélyi József kezét, és végül ő fogja Szálasi Ferenc kezét.” Idézi: Pomogáts Béla: Népiség és szellemi honvédelem. *Vigilia*, 2012, 10, 759.
- 7 Gyurácz Ferenc: A „populizmus” külföldi értelmezéseiről. *Politikatudományi Szemle*, 1993, 4, 96–101.
- 8 Marco d’Eramo: Populism and the New Oligarchy. *New Left Review*, 2013: July–August, 9.
- 9 John Lukacs: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Európa, Bp., 2008, 59.
- 10 Molnár Tamás: A populizmus mindig újjáéled. *Hitel*, 1992, 2, 12–13.

ideológiák (bolsevizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus) „előszobájaként kezdte el értelmezni a XIX. század végi és a XX. századra is áthúzódó populista mozgalmat”.¹¹ E felfogás hatására a „nép” kifejezés lassacskán kikopott a politika szótárából, a populizmus negatív konnotációja pedig mélyen beivódott nemcsak a közbeszédbe, de a politikai és a tudományos diskurzusba is.¹² Mint újabban egyes kritikusok rámutattak, ez az ellenszenv abból az ötvenes-hatvanas években (főként az USA-ban) dívó fogalmi kisajátításából származik, amely egyenlőségjelet tett a demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus közé, és ilyen értelemben tagadta bármilyen harmadik utas megoldás demokratikus lehetőségét.¹³

A fentiekből következik a populizmusra vonatkozó – mára szinte áttekinthetlenné hízott – elméleti irodalom parttalansága (nem beszélve a közvéleményre sokkal nagyobb hatást gyakorló publicisztikákról). Egyes teoretikusok fantáziájánál csupán a történelem iránti érzéketlenségük a nagyobb. Jan-Werner Müller 2018-ban magyarul is napvilágot látott népszerű kötetében például nem rest kivetni a People’s Party-t a populizmus fogalomköréből, mivel az nem illik az általa megalkotott definícióba.¹⁴ A helyzet odáig fajult, hogy a laikus internetező homlokegyenest eltérő definíciókat találhat mértéktartó online lexikonokban. Az *Online*

- 11 Paár Ádám: A populizmus alakváltásai. In Bartha Ákos – Paár Ádám – Péterfi Gábor (szerk.): *Népi blog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*. L’Harmattan, Bp., 2016, 178–179. Vö. Martin Seymour Lipset: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Osiris, Bp., 1995. Richard Hofstadter: *The Age of Reform*. New York, 1962.
- 12 Az árnyaltabb megközelítések közül érdemes kiemelni Margaret Canovan tanulmányát, mely szerint a populizmus a demokrácia állandó kísérőjelensége, pontosabban „árnyéka”. Margaret Canovan: *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*. *Political Studies*, 1999, 1, 2–16. Francisco Panizza a populizmust egyenesen a modern demokráciák tükrének tartja. Francisco Panizza: *Populism and the Mirror of Democracy*. Verso, 2005, 30. Mások az intézményrendszerek anomáliáit hangsúlyozzák, miszerint feszültség vibrál a demokrácia népbárát ideológiája és az elitista demokratikus gyakorlat között. Vö. Yves Meny – Sures Yves (eds.): *Democracies and Populist Challenge*. Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- 13 d’Eramo: i. m., 13–21. A politika népi elhidegülését már Canovan 1981-es klaszikus monográfiája felismerte. Margaret Canovan: *Populism*. Junctions Books, London, 1981, 12.
- 14 „Az egyetlen párt az USA történelme során, amelyik nyíltan »populistának« nevezte magát, a valóságban nem is volt populista.” Jan-Werner Müller: *Mi a populizmus*. Libri, Bp., 2018, 140–141. Nem ez az egyetlen következetlenség a pluralizmusellenességet, a „közvetlen képviselet” iránti szándékot, illetve a populizmus moralizáló politika-felfogását hangsúlyozó kötetben. Müller előbb úgy vélekedik, „a populizmus csak a képviselői demokrácia kontextusában értelmezhető”, majd saját érveléséből azt a következtetést vonja le, hogy „a nemzeti szocializmust és az olasz fasizmust populista mozgalmakként kell értelmezni”. Uo., 127, 153.

Etimology Dictionary például latin (etruszk) gyökereket hangsúlyozva a People's Party-ból eredezteti a fogalmat, mely melléknévként (*populist*) az 1920-as években még a tömegek véleményének képviselését jelentette általános értelemben, hogy aztán később a kommunista államok retorikája által devalválódjék.¹⁵ Ezzel szemben a Tótfalusi István-féle *Magyar etimológiai nagyszótár* szerint a populizmus – mely „újabb keletű politikai szakszó a latin *populus* (»nép«) nyomán” – jelentése „nacionalista, demagóg, erősen jobboldali politikai irányzat”.¹⁶ A fogalom cikcakkos vándorútja tehát az antikvitástól előbb egy modern kori párthoz, majd a tömegképviseletig, végül a szélsőbal és/vagy szélsőjobboldalig vezet.¹⁷

E rendkívül vázlatos áttekintés után aligha meglepő, hogy a 2017-es összefoglalásában Gyurác Ferenc kétségeket támaszt az egyre cseppfolyósabbá váló fogalom „racionalizációja” iránt,¹⁸ Paár Ádám egy évvel később pedig szinte parodizálja, ki mindenki kapta meg a populista jelzőt napjaink politikájában.¹⁹ A szavak inflációja – idézhetjük ehelyütt a népi, tehát a közkeletű vélekedés szerint „populista” Kodolányi Jánost²⁰ – úgy tűnik, megállíthatatlan. Antal Attila például imponálóan széles körű elméleti szakirodalmi bázison végzett 2018-as áttekintésében egyrészt nacionalista jobboldali, „elitista populista” rezsimnek nevezi a Horthy-korszak uralkodó elitjét, másrészt hasonlóképpen populistának – egészen pontosan „biopopulistának” – tartja az 1948 és 1989 közti magyarországi kommunista rezsimeket is.²¹

15 Lásd: <http://www.etymonline.com/index.php?search=populism> (Letöltés dátuma: 2019-01-07).

16 Lásd: <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=p&qsearch=&qdetail=8981> (Letöltés dátuma: 2019-01-07).

17 A populizmus értelmezési keretrendszereihez bővebben: Bozóki András: Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 1994, 3, 59–64.

18 Gyurác Ferenc: „Populizmus”, 2016–17. *Hitel*, 2017, 12, 26.

19 Paár a populizmus fő ismertetőjegyeként a népcentrικusság és az ellenségkép mellett a „karizmatikus vezető” kívánalmát nevezte meg. Paár Ádám: A populizmus titkos fegyvere Magyarországon. *Ellensúly*, 2018, 1, 73–76.

20 Lásd Kodolányi bevezető előadását az 1943-as szárszói konferencián. Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA BTK TTI, Bp., 2017, 244–251, 278. Tegyük hozzá: a jelentések elértéktelenedésében Kodolányinak is volt némi szerepe.

21 Antal fő tétele szerint a Horthy-rendszer ugyanabba a sémába illeszkedik, mint a Rákosi-éra („exclusive populism”); a töréspont 1956, míg a Kádár-rendszere az „inclusive populism” kifejezés használható. A szellemes ideológiai vázon azonban erősen lötyög a sematikusán értékelt Horthy-korszak, a koalíciós időszakról nem történik említés, 1956 pedig „ellenpopulista megmozdulásként” tételeződik – bármit is jelentsen mindez. Antal Attila: Communist populism in Hungary. *Society and Economy*, 2018, 4, 623–642.

Egy makacsul kitartó (divatjamúlt) fogalom

Míg a populizmus fogalmának képlekenysége úgy vált sok évtizedes témává a szakemberek körében, hogy a kifejezés maga csupán az utóbbi néhány évben vált a politikai közbeszéd központi elemévé, más fogalmaink éppen ellenkező utat jártak be. Ilyen az „antifaszizmus”, mely 1945 után kezdte szédítő karrierjét, hogy aztán az évtizedek múlásával renoméja előbb megfakuljon, majd a megkérgesedni látszó fogalmi konstrukció alól elő-előtűnjön a zavarba ejtő egykori valóság. Mindez mégsem eredményezte, hogy a már az iskolapadban a fejekbe sulykolt szó elfoglalja méltó helyét az eszmetörténet széles tárházában, s az egykor volt történelmi események leírásához adekvát kifejezéseket találjunk.²²

Ennek fő oka, hogy a második világháború alatti náciellenesség 1945 után az antifasiszta doktrína alapján értelmeződött, vagyis hosszú évtizedeken át a kommunisták egy meghatározott csoportja által vezetett népfrontküzdelemről szolt a közbeszéd és a szakmai diskurzus egyaránt. A múltismeret e fogalmi konstrukcióhoz történő „igazításából” előbb Révai József, majd Kállai Gyula vette ki legintenzívebben a részét. Révai a második világháború idején a Szovjetunióban a magyar hadifoglyok közt folytatott antifasiszta propagandát, majd hazatérve Rákosi „négyesfogatának” tagja lett. 1945 és 1950 között a *Szabad Nép* főszerkesztőjeként, majd 1949 és 1953 között népművelési miniszterként is nagy hatást gyakorolt a korabeli közbeszédre. Kállai Gyula bár Révaival szemben nem volt „moszkovita”, már Rákosi alatt államtitkári, sőt 1949 és 1951 közt külügyminiszteri pozíciót töltött be. Pályája csúcsára azonban a Kádár-korszakban ért. 1961 és 1965 között a Minisztertanács elnöke volt, 1967 és 1971 között pedig az Országgyűlés elnökeként ténykedett. Kállai emellett a Hazafias Népfront Országos Tanácsának elnöki posztját 1957-től egészen 1989-ig betöltötte, vagyis hatása a hivatalos kultúr- és emlékezetpolitikára a korszakban végig biztosított volt. Számunkra különösen fontos, hogy „politikai szempontból ő felügyelte a népfrontgondolathoz kötődő emlékezeti kultúrát.”²³

22 „Az ellenállás meghatározásának tisztázása sürgős feladat lenne, ugyanis hiába használjuk fogalomszerűen, lényegében még az a vita sem folyt le, hogy milyen »ellenállások« voltak vagy lehettek egyáltalán. A rendszerváltás előtti diskurzusok a hatalom legitimálása érdekében szinte teljesen elsínték a nem-kommunista ellenállók szerepét, azóta pedig nem jelent meg az ellenállást teljes egészében összefoglalni kívánó munka.” Pócs Nándor: *Palota-ellenállás. Betekintő*, 2018, 1. (Kiemelések az eredetiben.)

23 Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa, Bp., 2012, 120.

A berettyóújfalusi születésű kommunista politikus munkái közül kiemelkedik a „magyar függetlenségi mozgalomról” írt, számos kiadást megért kötet. A könyvek sajátossága, hogy szerzője az események egykori résztvevőjeként fejtette ki – pozíciójából adódóan – kánonformáló nézeteit a magyarországi náciellenes erők küzdelmeiről. A legfontosabb kiadás 1965-ben jelent meg. Ennek alcímében a „magyar függetlenségi mozgalom” határait is kijelölte, jól érzékelhető összefüggésben a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán (1935) meghirdetett „népfrontpolitikával”.²⁴ A kultúrpolitikus könyvének 1978-as kiadásának előszavában már fájalta, hogy „egyes történészek és filozófusok – új eredeti koncepciót keresve – kétségbe vonják, hogy a magyarországi ellenforradalmi rendszer a fasizmus válfaja volt”, sőt még a kommunista párt világháború alatti „stratégiájának és taktikájának helyességében” is kételkedni merészelnék.²⁵ Vagyis a hetvenes évekre a Kállai-féle mesternarratíva és a diktatúra keretei közt újra szakszerűsödni igyekvő történettudomány útjai elváltak. Ennek ellenére az „antifasizmus” fogalma makacsul velünk maradt.

Valójában a második világháború alatti náciellenes erők zavarba ejtően sokféle ideológiai háttérrel és motivációval rendelkeztek és nem alkottak monolit csoportot. Ismerünk köztük régi vágású liberális demokratákat, konzervatívokat, legitimistákat, Mussolini iránt tartósan rajongó „fajvédőket”, sőt aktív szélsőjobboldaliakat is, akik az immáron deklaráltan nemzeti alapra helyezkedett, Teleki Pál miniszterelnök semlegességi politikáját támogató szociáldemokratákhoz²⁶ és az igen megosztott kommunistákhoz²⁷ hasonlóan a náci térhódítás ellen foglaltak állást. A „németellenes, függetlenségi mozgalom” elnevezés mindenképpen pontosabb az antifasisztánál, hiszen elsősorban a Magyarországon nagy hagyományokkal bíró, függetlenségi gondolathoz is könnyen kapcsolható „hagyományos németellenes hívószavakkal, elgondolásokkal operáltak”.²⁸ A paradigmaváltásként is értékelhető

24 Kállai Gyula: *A magyar függetlenségi mozgalom – 1936–1945*. Kossuth, Bp., 1965.

25 Kállai Gyula: *A magyar függetlenségi mozgalom – 1936–1945*. Magvető, Bp., 1978, 8. Ugyanezt a szókapcsolatot egy kormányzó-közeli náciellenes csoport hagyományrendszere is magáénak vallja – méghozzá egykor volt szervezetként. Vö. Török Bálint: *Farkas esz meg, Medve esz meg... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel-Bp., 2004. Jegyezzük meg, a kommunisták sem voltak restek intézményesíteni sajátjuknak vallott náciellenes hálózatuk emlékét. Vö. Kállai Gyula: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Bp., 1946.

26 *Népszava*, 1940. január 25. 1. (Szocializmus és nemzeti eszme)

27 Vö. Demény Pál: „*A párt foglya voltam*”. Medvetánc, Bp., 1988.

28 Papp István: Kovács Imre szerepe a németellenes függetlenségi mozgalomban. In Sipos Levente (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Bp., 2013, 93.

állítást azzal egészíthetjük ki, hogy a magyar náciellenes politikában – sőt esetenként a zsidómentésben – virtigli szélsőjobboldaliak (pl. Zsabka Kálmán) és az olasz fasizmus csodálói (pl. Bajcsy-Zsilinszky Endre) is komoly szerepet játszottak.²⁹ Nem volt ez magyar sajátosság: a budapesti zsidóság körében folytatott embermentésben elévülhetetlen érdemei vannak a Mussolini iránt rajongó Giorgo Perlascanak, aki korábban Franco oldalán a spanyol polgárháborúban is részt vett.³⁰ Másrészt, a historizálva instrumentalizált „németellenesség” fogalma félrevezető az olyan politikusok esetében, mint például a német–magyar identitású Gratz Gusztáv, aki a nemzetiszocializmus kérelmetlen ellensége volt.³¹ Ezért én a nyelvtörő kifejezések (vö. „nemzetiszocializmus-ellenes”) elkerülése végett a kétségkívül publicisztikai ízű, de rövidebb és kezelhetőbb „náciellenes” jelzőt használok.

Tagadhatatlan, a kommunista „vonal” tagjai az általuk „népfrontnak” nevezett érdekszövetség létrejöttéért és sikeréért politizáltak a számukra Magyarországon bő negyedszázadon át (1919–1945) tartó illegális kései szakaszában. Ám az antifasiszta (emlékezet)politika olyan jól ismert szimbolikus eseményei, mint a Batthyány-örökmécsesnél tartott megemlékezés, Kossuth és Táncsics sírjának megkoszorúzása, a *Népszava* híres karácsonyi száma, vagy a Magyar Történelmi Emlékbizottság demonstrációja csak 1941 ősztől datálódhatnak. A kései kiindulópont oka nyilvánvaló: 1939 augusztusától 1941 júniusáig a Szovjetunió a Harmadik Birodalom szövetségese volt, ami jókora zavart – majd több évtizedes emlékezeti hiátust – okozott a Komintern alapjain álló kommunista csoportoknál Európa-szerte.³² Ahogyan jó időre az is elfelejtődött, hogy a magyarországi náciellenes erők döntő többsége egyáltalán nem akart része lenni a kommunisták vezetete – politikai és társadalmi – felszabadító harcnak, vagyis annak a kettős küzdelemnek, amit az 1943 nyaratól rövid ideig Békepárt néven jegyzett alakulat nemcsak Magyarország náci

29 Zsabkához: Szécsényi András: Turulisták és rongyos gárdisták a második világháború utáni Magyarországon. In Ungváry Krisztián (szerk.): *Bűvőpatakok. A jobb-oldal és az állambiztonság 1945–1989*. 1956-os Intézet – Jaffa, Bp., 2013, 257–292. Bajcsy-Zsilinszkyhez: Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Életút és utóélet*. MTA BTK TTI, Bp., 2019.

30 Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Libri, Bp., 2015, 287.

31 Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Wolters Kluwer, Bp., 2018, 363–436.

32 A dimitrovi népfrontpolitika – Dimitrov általi – átértékeléséhez és annak hatásához: Svéd László: A szervezett munkásifjúság politikai tevékenysége és részvétele a fegyveres ellenállásban (1939–1945). In M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994, 259.

befolyástól történő megszabadításáért, de a radikális politikai változásokért és a hasonlóképpen gyökeres társadalom-átalakításért folytatott.

A populizmus mint lehetséges értelmezési keret a magyar ellenálláshoz

A náciellenes Magyar Front rendkívül hosszadalmas, többlépcsős tárgyalások után alakult meg 1944 májusában a Komintern alapján álló kommunisták (Békepárt), a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt, a legitimisták egy csoportja, majd őstől a Nemzeti Parasztpárt és egyes református egyesületek részvételével. A szervezet elsődleges célja a háborúból történő kiválás támogatása és a németek elleni harc előkészítése volt. Mivel az MF illegális alakulatként működött a németek megszállta országban, hivatalos kiadványokkal nem rendelkezhetett. A szervezet működéséről egyrészt sokrétű utólagos tudás, személyes motiváció vagy egyszerű emlékezeti defektus által terhelt visszaemlékezésekre, másrészt az általuk megjelentetett illegális és/vagy bizalmas kiadványokra hagyatkozhatunk. A tisztánlátást tovább nehezíti a politikai taktika, mellyel az ideológiaelemzők általában nem sokat vesződnek, jóllehet a különböző megtévesztő mozdulatok, elhallgatások vagy épp a többes kommunikáció éppúgy a politika világához tartozik, mint a pártprogramok. Így például a kommunisták saját újságukban a vágyott munkás-paraszt „népuralomra” hivatkozva ítélték el a „tessék-lássék polgári demokráciát” 1944 nyarán, szeptemberben pedig hevesen szapulták az árulónak és reakciónak mondott ’Horthy-klikket’. A „Szovjetunió és az európai munkásmozgalom hatalmas előretörése” immáron „megteremtették a lehetőségét, hogy országunk demokratikus átalakulása révén is eljuthasson a szocializmushoz” – olvashatjuk *A Kommunista Párt kiáltványa a magyar néphez* című brosúrában.³³ Mindeközben azonban Kállai Gyula révén aláírói voltak a „Főméltóságú Kormányzó Úr!” címzésű, 1944. szeptember 20-án kelt memorandumnak is, melyben a Magyar Front részeként követelték a békét, a német csapatokkal való szembeszállást

33 Október másodikán már konkrétumokkal is szolgáltak a háború utáni rendezést illetően; többek között Népköztársaságot, általános titkos választójogot, széles körű szabadságjogokat és radikális földreformot (200 hold felüli kisajátítással) terveztek. Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *Magyar Front*. Kossuth, Bp., 1984, 201, 213, 228–233.

és egy koalíciós kormány megalakulását „a Magyar Front pártjai és a hadsereg képviselőiből”.³⁴

Az ellenállás ekkor épp fogságban sínylődő későbbi vezére teljesen bizalmatlan volt a Magyar Front iránt. „Nincs ok a kommunistákkal szemben való meghátrálásra. A Magyar Front, így ahogy a Békepárt szellemében és vezetésével jelentkezik, halálos veszedelem. Ez egy színtiszta szervilizmus, azonfelül a szabotázsra való biztatás az anarchia előkészítése” – írta Bajcsy-Zsilinszky Endre egy 1944. augusztusban kicsempészett börtönlevelében.³⁵ Korábban ugyanő az *Álláspontom a „Magyar Front” felhívása ügyében* címmel is kifejtette vonatkozó nézeteit.³⁶ Mint a Békepárt, a „Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Agrárpárt”, a Kettős Kereszt Szövetség és a Szociáldemokrata Párt által – ebben a sorrendben – aláírt dokumentum kapcsán a kisgazdapárti politikus kifejtette, „a felhívás stílusa és szóhasználata elárulják, hogy azt csak egy kommunista fogalmazhatta”. A fogalmi keretekkel általában meglehetősen szabadon bábó politikus figyelemre méltó észrevétele szerint árulkodó a szóhasználat, mindenekelőtt a „fasizmus” általánosító használata minden „nem kommunista totalitárius rendszerre”, s „a szovjet számára nem elég demokratikus körökre is pártokra is. Ez igény szempontjából így fasiszta lenne Kállay [Miklós miniszterelnök – B. Á.] is, jóllehet ő valójában a parlamentarizmus meggyőződéses híve” – tette hozzá.³⁷

Ha a Magyar Frontot feszítő belső feszültséget a populizmus fogalmi nyelvére szeretnénk lefordítani, segítségünkre lehet Pierre-André Taguieff megközelítése. Taguieff azok táborát gyarapítja, akik szerint a populizmus nem politikai irányvonal, hanem politikai beszédmód és stílus, mely demokratikus, autoriter vagy totalitárius berendezkedést is eredményezhet. A francia filozófus megkülönböztette egymástól az *identitás-nemzeti populizmust*

34 Uo., 234–236.

35 „Attól tartok, hogy ezek a kommunisták dolgoznak, de [ne] engedjétek őket felülkerekedni. Ha kint volnék, tudnám, mit kell csinálni. Bele ne szédüljenek a Magyar Front című kommunista szervezkedésbe” – olvashatjuk egy augusztus végi levéltörredékben. Az eredeti levelekhez és átiratukhoz: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [a továbbiakban: OSZK Kt] 28. fond. 182. és 222. Ennek ellenére a magyar ellenállás eddigi utolsó áttekintésében azt olvashatjuk, hogy Bajcsy-Zsilinszky „egyértetűt” a Magyar Front „megteremtésével”. Korom Mihály: A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük fő jellemzői. In *Magyarország 1944*, 168.

36 A kiáltványt közli: *A Magyar Front*, 190–195.

37 OSZK Kt 28. fond 15. (Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai [magyar fordításban]) Bajcsy-Zsilinszky a rendeletileg felosztatott Kisgazdapárt szerepeltetését jogtalannak tartotta. A Kisgazdapártot – más alakulatok társaságában – március végén oszlatta fel Jaross Andor belügyminiszter. Ránki György: 1944. március 19. (*Magyarország német megszállása*). Kossuth, Bp., 1968, 118.

és a *protest-populizmust*. Az első esetben a hangsúlyok a nemzeti jellegben vannak, amit „az idegen” veszélyeztet; ebből adódik alapvető, esetenként a liberalizmustól a rasszizmusig több irányba elmozduló konzervativizmusa. A protest-populizmus ezzel szemben nem állagvédő, hanem határozottan kritikus, radikálisan elitellenes, erős demokratikus-plebejus töltettel.³⁸ Esetünkben elsősorban a kommunisták *protest-populizmusa állt szemben a többi pártalakulat identitás-nemzeti populizmusával*. Az „idegen” az előbbieik politikai világmépbén is jelen volt, ám csupán a – rendre „imperialista” hatalomként, vagyis *marxi kontextusban emlegetett – náci Németországra vonatkozott. A kommunistákkal szimpatizált a Szociáldemokrata Párt vezetőségének egy része is. Bár a szociáldemokraták utolsó 1945 előtti főtítékára az angolbarát Szeder Ferenc volt, mégsem ő, hanem a Magyar Front 1944 szeptemberében létrehozott Intéző Bizottságát elnöklő Szakasits Árpád írt alá egyezményt a hivatalosan feloszlott SZDP nevében a Kommunista Pártot képviselő Kállai Gyulával 1944. október 10-én. Ebben nem csak az együttműködést, de a későbbi egyesülést is kilátásba helyezték az aláírók, akik leszögezték, hogy „mindkét párt végcélja a szocializmus megvalósítása Magyarországon”, ami „egy független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül érhető el”. Mint írták, „a magyar nép harcának sikerét a békéért s a háború gyors befejezésével az új demokratikus Magyarország kialakításáért egyes egyedül a munkásosztály harcos, forradalmi egysége, határozottsága és vezetése biztosíthatja.”³⁹ Ezek a kitételek nem csupán Taguieff *protest-populizmus* koncepciójába, de – például – Müller populizmus-meghatározásába is illeszkednek, hiszen a szövetség kifejezetten a politikai pluralizmus ellenében jött létre, s „a nép” képviselőitnek radikálisan szűkítő értelmezésén nyugodott. *Ezzel szemben az identitás-nemzeti populizmus Magyar Frontba tömörült hívei (akiknek természetesen fogalmuk sem volt róla, hogy egyszer majd efféle keretben értelmezik őket) nem terveztek a fentiekhez mérhető radikális változásokat, csupán korrekciós változtatásokra, tehát reformokra vállalkoztak volna*. A hivatásrendi alapokon nyugvó Katolikus Szociális Népmozgalom például hitet tett a keresztény erkölcsi alapokon nyugvó szabadságjogok, az általános, egyenlő és titkos választójog, a családcentrikus szociálpolitika és az állam által kontrollált kapitalizmus mellett.⁴⁰ További jelentős különbség volt, hogy ezek a csoportok legalábbis*

38 Pierre-André Taguieff: *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*. *Telos*, 1995, Spring, 9–43.

39 *A Magyar Front*, 250.

40 Kovrig Béla (szerk.): *Magyar társadalompolitika*. Kolozsvár, 1944, I–II. Kiszagdapárt és Szociáldemokrata Párt eredetileg az 1943. július 31-én Kállay Miklós miniszterelnöknek átadott memorandum alapján képzelte el a „kibontakozást”. Közli: Pintér István – Rozsnyói Ágnes: *Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok. Századok*, 1965, 1–2, 172–198.

gyanakvással, ha nem ellenségesen tekintettek a keletről vészesen közelítő „idegenre”, vagyis a szovjet Vörös Hadseregre.

Legenda és valóság: a Magyar Front – Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága

Legkésőbb a sikertelen kiugrás (1944. október 15.) után mindenki számára nyilvánvalóvá lett, hogy az angolszász hatalmak szóbeli bátorításai és kisebb missziói⁴¹ ellenére csakis az immáron az ország határain belül harcoló Szovjetunióval együttműködve lehet megkísérelni a veszélyesebbnek tekintett „idegen”, vagyis a náci Harmadik Birodalom járma alóli felszabadulást (és a nyilasok vezette kormány megdöntését). Többek között ezért is vállalta el Bajcsy-Zsilinszky november elején a Magyar Front „akcióbizottságának”, vagyis a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnöki posztját. Szimbolikus, hogy Vác mellőli rejtkehelyéről a Nemzeti Parasztpárt politikusa, Kovács Imre hozta vissza Budapestre a nemzeti radikális politikust,⁴² akivel aztán a kommunista Kállai Gyula (is) tárgyalta a részletekről. Kállai felkérte Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy elnöklete „alatt a Magyar Front és más ellenálló csoportok részvételével” alakítsák meg „a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát. Dolgozzuk ki a szovjet hadsereg oldalára való átállásnak és Budapest megmentésének a tervét. Zsilinszky mintha mindezt magától értetődőnek tekintette volna” – emlékezett Kállai,⁴³ noha valószínűtlen, hogy ekkor már konszenzus volt a csúciszerv elnevezésében.⁴⁴

41 Ezekhez: Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában: az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. MTA BTK, Bp., 2015, 31–77.

42 Bajcsy-Zsilinszky 1936-tól haláláig kisgazdapárti politikus volt, ám a párton belül a radikálisabb szárnyat képviselte, saját korábbi Nemzeti Radikális Pártja (1930–1936) szellemében. Mindazonáltal szünni nem akaró konfliktusai mégsem csupán ebből a belső – politikai jellegű – ellentmondásból fakadtak. Széles körű kötődései és temperamentumos habitusa is komoly szerepet játszottak legendás összeférhetlenségében.

43 Kállai Gyula: Legfőbb szövetségeseünk: Zsilinszky. In Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Magvető, Bp., 1984, 370.

44 Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás (1944. március 19.–1945. április 4.)*. Kossuth, Bp., 1970, 198.

„A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságban a következő pártok és szervezetek képviselői vettek részt: Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt, Kommunista Párt, Demokrata Néppárt, a legitimista csoport, a református szervezetek, a szakszervezetek, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete, Magyar Március Szövetség, a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja, valamint néhány horthysta ellenál-lási góc” – fogalmazott Pintér István 1961-es tanulmányában.⁴⁵ Újabb kutatásokból azt is tudjuk, hogy az MNFFB vezetőségének többsége Magyar Közösség tag volt, s a később kivégzett négy vezetőségi tag közül csupán Nagy Jenő nem volt felavatva a titkos szervezetben.⁴⁶ Emellett a SZUBME-t vezető Péntes Géza 1945 tavaszán írt – s Kállai által 1967-ben (!) hevesen cáfolt⁴⁷ – beszámolójában komoly konfliktusokról értekezett a jövő politikai erőit tömörítő, s ezért szerinte kivárára játszó Magyar Front és a harcra kész náciellenes társadalmi szerveződések között.⁴⁸ Hasonlóan feszültségektől volt terhes az MNFFB katonai vezérkara (vitéz Kiss János, Nagy Jenő, Tartsay Vilmos) és a Kommunista Párt Katonai Bizottságának (Pálffy György, Sólyom László) kapcsolata is. Kissék tü-relemre intettek és a szabotázsakciók mérséklését kérték a kommunista sejtektől az erők egyesítése és a katonai cselekmények pontos időzítése érdekében. A „gombnyomásra” történő átállás tervét elvető Pálffyék

45 „A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságban a Magyar Front pártjait és a csatlakozott szervezeteket egy-egy küldött képviselte: a Független Kisgazdapártot dr. Csorba János, a Kommunista Pártot Kállai Gyula, a Szociáldemokrata Pártot és szakszervezeteket Szakacsits Árpád, a Nemzeti Parasztpártot Kovács Imre, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségét Dudás József, [...] a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesületét Péntes Géza, az ifjúsági szervezeteket Gyenes Antal”. Pintér István: Adatok a Magyar Nemzeti Tanács Felszabadító Bizottságának történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1961, 2, 436.

46 Szekér Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa, Bp., 2017., 183, 228.

47 Kállai szerint a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elsődleges célja nem egy felkelés kirobbantása volt, hanem folyosónyitás a Vörös Hadsereg számára. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár [a továbbiakban: PtSzL] 682 fond. 1. ő. e. Péntes Géza „Adatok a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetése alatt álló Felszabadítási Bizottság munkájáról és bukásának okairól” c. írásáról. (Kállai Gyula). Bp., 1967. nov. 18.

48 Uo. Bizalmas. Adatok a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetése alatt álló Felszabadítási Bizottság munkájáról és bukásának okairól. Összeállította: Péntes Géza, a SZUBME főtitkára. 1945. május. Megjegyzendő, a kalandos életű Péntest az ostrom után a Gestapónak végzett besúgással vádolták (az Andrássy út 60-at is megjárta). A terhelő dokumentumok között szerepel Kállai Gyula 1945-ös „jelentése” is. PtSzL 682 fond. 1. ő. e. 1/29.

azonban nem mutattak hajlandóságot a kivárás taktikájára.⁴⁹ Az időzítés valóban kardinális kérdés volt, s e téren mindkét fél a vérbe fojtott varsoói felkelés szomorú példájára hivatkozott. A katonai vezetők többször okoztak gondokat konspirációs tudatlanságukkal, így a MNFFB Rajk László „konspirációs szakértő” kirendelésével próbált rendet tenni e téren.⁵⁰ Nem született konszenzus a munkásmilíciák katonai fennhatóságának kényes ügyében sem, a kapcsolatokat ráadásul a tisztai csoporttal érintkezést találó, partizánseregeket ígérő kétes alakok (pl. Topa János, Stolte István) feltűnése mérgezte tovább. A felek közt gyakorta Bajcsy-Zsilinszky igyekezett közvetíteni,⁵¹ noha ő maga a jelek szerint továbbra sem tett le az angolszász orientációról.⁵²

A bizottság öt alapelv mentén képzelte el a kibontakozást: 1. „A német és fasiszta bérencek kiűzése az országból és a dicsőséges Vörös Hadsereggel együttműködő nemzeti felkelés megszervezése. 2. Szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtése. 3. Alapvető szociális változások előkészítése. 4. Szoros együttműködés az összes környező államokkal. 5. Legszorosabb baráti együttműködés hatalmas szomszédunkkal, a Szovjetunióval.” Az MNFFB végezetül minden politikai

- 49 Almásy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a katonai ellenállási mozgalom: In *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, 430–435. A Magyar Front egyik röpirata a tiszteket és csapataikat a „diadalmas Vörös-hadsereghez” történő átállásra, szabotázsakciókra és „partizáncsapatok alakítására” biztatta. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár [a továbbiakban: HIM HL] Ellenállási Gyűjtemény M/181. Honvédtisztek!... 1944. okt. 26. A katonatisztek perének ítéletindoklása szerint a kommunista kiadású röpiratok kiadását Bajcsy-Zsilinszky „letiltotta azzal, hogy majd ő fogja megszövegezni a szerinte helyes tartalmú röpiratot. Ennek folyamánként írta meg három [...] alakban a nemzethez címzett kiáltványát.” HIM HL Ellenállási Gyűjtemény M/290. (A m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága III. tárgyalási jegyzőkönyve és ítélete Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai elleni terrorperben) Ítélet. 1944. dec. 8. 8. oldal.
- 50 Csorba János: Bajcsy-Zsilinszky Endre a felszabadítási Bizottság élén. In *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, 459.
- 51 Pintér: *Adatok*, 445–446. Almásy: i. m., 435. Simonffy András: *Kompország katonái*. Magvető, 1981, 219.
- 52 Hamza D. Ákos filmrendező emléke szerint Bajcsy-Zsilinszkynek a megbízható emberekkel körülvett Pajor szanatóriumba kellett volna bevonulnia, hogy – az ott szintén álbetegként tartózkodó – angol vezérkari tisztekkel tárgyalhasson. Az ötlet lekerült a napirendről. Hamza D. Ákos: *Harcunk a szabadságért*. A „Nemzeti Ellenállás” egyik csoportjának részvétele a felszabadítási küzdelemben. Faust, Bp., 1947., 22. A Pajor-szanatórium szerepéhez az ellenállásban: Szelke László: *A Gresham a nácik ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai*. Jaffa, Bp., 2016. 83–84. Egy másik terv szerint a „Bajcsy-Zsilinszky vezette ellenállás” Szügyi Zoltán közreműködésével megkísérelte a Szent László hadosztályt nyugatra juttatni, hogy ott brit alakulatok előtt kapitulálhassanak. Szekér: i. m., 18.

pártot, szervezetet, társadalmi egyesületet csatlakozásra szólított fel.⁵³ Egy datálatlan, Bajcsy-Zsilinszky nézeteit tükröző, a „Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottsága” aláírásával megjelent röpirat az állam közjogi helyzetét is körvonalazta: 1. „Magyarország törvényes államfője ma is Horthy Miklós kormányzó, akit a nemzet fölkelésre szervezkedő óriási többsége elismer.” 2. „A nemzeti fölkelés szélesen és szilárdan megalkotott politikai alapja, a nemzet többségének képvisellete, a nemzet politikai hatalmának letéteményese: a Magyar Front.” A „német-nyilas puccs” után annyi változás történt az ország közjogi helyzetében, hogy „a kormányzó akadályoztatása ideje alatt egyedül a nemzet többségét képviselő Magyar Front gyakorolja a fölkelő nemzet politikai hatalmát”. A felhívás szerzői hangsúlyozták, hogy a németellenes küzdelemben „minél döntőbb részt” kell a nemzetnek megvívnia „teljes politikai összhangban a szövetségesek háborús céljaival, de elsősorban az Atlanti Chartával, mindenekelőtt pedig a diadalmas szovjetorosz hadsereggel.” Ugyanis „akkora és olyan Magyarországot mondhatunk majd magunkénak, amekkorát és aminőt ez utolsó számunkra megnyílt alkalommal a magunk erőfeszítésével, a magunk véraldozata árán kiharcolunk.”⁵⁴

1944. november 19-én, vasárnap került sor a Felszabadító Bizottság képviselte pártok és szervezetek nagyszabású tanácskozására a Nitrokémia Rt. Nádor utcai épületében. Az ülésen részt vettek a Magyar Front kiküldöttei, a katonai ellenállók és az illegális sajtó képviselői is. Az MNFFB elnöke behatóan foglalkozott a moszkvai delegáció régóta mérlegelt ügyével. Bajcsy-Zsilinszky ismertette a Molotov külügyi népbiztoshoz tervezett memorandum és a csapataival Budapest felé közelítő Malinovszkij marsallhoz címzett levél tervezett tartalmát. A résztvevők megvitatták a tervezetet, majd végső formába öntötték a fogalmazványt.⁵⁵ A Molotovnak címzett memorandum kifejtette, hogy „mielőbb szoros kapcsolatot” és „együttműködést” szeretnének „a Szovjetunióval és a szovjetorosz hadsereggel”, hogy együtt szabadítsák fel Magyarországot. Az MNFFB elnöke ezért a népbiztos jóakarátába ajánlja a delegációt, melyet végül a tolmácsként bevont Pénzes Géza, Szent-Györgyi Albert és Radványi Imre hadmérnök őrnagy alkotott.⁵⁶ A MNFFB az alábbi öt „kérréssel” fordult a Második Ukrán Front parancsnokához: 1. „Azok a magyar csapatok, melyek megnyitják a frontot” a szovjetek előtt, ne legyenek hadifoglyok, „hanem külön magyar seregstésként, magyar vezetés alatt vehessenek részt” a harcokban. 2. Az 1941 óta szovjet fogságba került

53 OSZK Kt 28. fond. 39. („Ellenállási röpiratok”)

54 OSZK Kt 28. fond. 38. A Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottságának iratai.

55 Csorba: i. m., 461–462.

56 Idézi: Pintér: *Adatok*, 449.

magyar katonákból is ide verbuváljanak. 3. A magyar „seregest” egészüljön ki a még fel nem szabadított részeken hadakozó „partizánokkal”, „munkáscsapatokkal”, megalkotva a „magyar fölszabadító hadsereget”, mely „láttassék el sürgősen, a szükség szerint megfelelő modern felszereléssel és fegyverzetel”. 4. „A fölszabadított Magyarországon maradjon meg a magyar polgári közigazgatás, beleértve a rendfenntartás szerveit is.” 5. „gyakorlati összhang és együttműködés” épüljön ki a felek között. A Malinovszkijnak címzett levél ehhez még hozzátette, hogy a Magyar Front és az MNFFB megbízásából menesztik a delegációt Moszkvába „a Szovjetunióval való politikai és katonai összeköttetés és együttműködés előkészítésére.”⁵⁷

Végjáték

Az idézett dokumentumok kísérletnek tekinthetők az MNFFB államhatalmi szervként való legitimálására és a magyar ellenállásnak a nemzetközi „antifasiszta koalícióhoz” csatolására.⁵⁸ A bizottság anyagaiból az is jól érzékelhető, hogy a korban „polgárinak” nevezett pártok és alakulatok számos kompromisszumra kényszerültek. Le kellett mondaniuk Horthy Miklós államjogi helyzetének konkretizálásáról és az 1938 és 1941 közt megnagyobbodott ország területét érintő kérdésekről, valamint – mindenekelőtt – le kellett gyűrniük magukban a Szovjetunió és a kommunizmus iránt érzett averziójukat. Közös nevezővé – vagyis laclai értelemben vett „üres jelölővé”⁵⁹ – az „antifaszizmus” vált, mely nyertes ideológiaként immáron mindenki számára elfogadhatónak tűnt. Az ekképp egységesülő magyar „populista koalíció” (à la Taguieff) igyekezett egyenrangú félként pozicionálni magát a Szovjetunióval, megkísérelve az együttműködést a Vörös Hadsereggel is. Ám Sztálin nem a budapesti Felszabadító Bizottság szövetségeseként, hanem saját jogán akarta felszabadítani és megszállni a magyar fővárost. Ezért kellett dolgavégezetlenül hazatérnie az antifasiszta közös harcra felajánlkozó, fronton átjutott csepeli munkásküldöttségnek⁶⁰ és alighanem ezért maradt sikertelen

57 Mindkét dokumentumtervezet megtalálható: OSZK Kt 28. fond 38. A Nemzeti Fölkelés Fölszabadító Bizottságának iratai. 1944.

58 Gazsi József: A Felszabadító Bizottság. In *Magyarország 1944*, 190.

59 Ernesto Laclau: *A populista ész*. Noran Libro, Bp., 2011.116.

60 Demény: i. m., 138–139.

Gidófalvy Lajos kísérlete is.⁶¹ A Molotovhoz címzett memorandum és Malinovszkij-levél sem ért célba. 1944. november 22–23-án szinte az egész ellenállási vezérkart letartóztatták, mielőtt még az előmunkálatokon túl komolyabb fegyveres harc indulhatott volna. A tömeges lebukás oka Mikulich Tibor páncélos százados árulása volt.⁶² Az MNFFB megszűnésével a magyar ellenállás végképp sporadikussá és alulszervezetté vált.

- 61 Gidófalvy Lajos, Budapest XIII. kerületének Kisegítő Honvéd Karhatalmi (KISKA) parancsnoka 1944. november végén szovjet hadifoglyokon keresztül próbált érintkezésbe kerülni a Vörös Hadsereggel. „Válasz nem érkezik.” Török Loránd: *Gidófalvi Lajos életrajza és tevékenysége*. PtSzl. II. 682. 1. ő. e.
- 62 Kovács Zoltán András: *A nemzeti számonkérés szervezete: A magyar állambiztonság történetének ismeretlen fejezete. Századok*, 2002, 5, 1138. A magyar hatóságok 1946 derekán azonosították a Kézdivásárhelyre menekült néhai páncélos századost, aki apósa gyógyszerárában dolgozott ekkoriban. A Budapesti Népbíróság csupán 1947. szeptember elején adta ki az utóbb sokáig eredménytelennek bizonyuló nemzetközi elfogatóparancsot. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [a továbbiakban: ÁBTTL] V-79282 - Ősi Károlyné és társai. ÁBTTL V-119614 – Mikulich Tibor. A román hatóságok végül az 1956-os megmozdulásokat követő megtorló intézkedések keretében, 1958 derekán kerítették kézre Mikulichot. Gyorsírásos feljegyzés a [román] Belügyminisztérium 1958. szeptember 16–18. közötti operatív gyűléséről (részlet). Bukarest, 1958. szeptember 16. Közli: Stefano Bottoni (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2006, 357–358. Mikulichot 1959-ben átadták a magyar hatóságoknak. Budapesten zárt tárgyaláson halálra ítélték, majd kivégezték. Bírósági tárgyalásáról részleteket közöl: *Új Tükör*, 1988, 44, 18–19.